

ERZURUM ÇAT İLÇESİNDE TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

Cihat GENÇ

**Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI**

2019

Her Hakkı Saklıdır

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

Cihat GENÇ

ERZURUM ÇAT İLÇESİNDE TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI**

ERZURUM-2019

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"Erzurum Çat İlçesinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

26.04.2019
Cihat GENÇ

İSTİSNAİ DURUMLAR

Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılmış veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre teze yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar) *

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI danışmanlığında, **Cihat GENÇ** tarafından hazırlanan bu çalışma 26/04/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından **Tarih** Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN	İmza	:
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI	İmza	:
Jüri Üyesi	: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ	İmza	:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 26/04/2019

Enstitü Müdürü

Prof.Dr. Rıfat KÜTÜK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖN SÖZ	VI
KISALTMALAR	VII
HARİTA LİSTESİ	VIII
FOTOĞRAF LİSTESİ	IX
KÜLTÜR VARLIKLARI LİSTESİ	XIII
ÇİZİMLERİN LİSTESİ	XIV
GİRİŞ	XV

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	1
1.2. ÇAT İLÇESİNİN GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	10
1.2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Yapı	11
1.2.2. İklim Özellikleri	12
1.2.3. Bitki Örtüsü.....	13
1.2.4. Hidrografya	14
1.2.5. Ulaşım	15
1.2.6. Yeraltı Kaynakları.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA SAHASININ TARİHİ	18
2.1.TARİH ÖNCESİ ÇAĞLAR.....	18
2.2. Kalkolitik Çağ	21
2.3. İlk Tunç Çağı.....	24

2.3.1. Karaz Kültürü.....	27
2.2.TARİHİ ÇAĞLAR.....	33
2.2.1. Hurriler.....	33
2.2.1.1. Hurrilerin Siyasi Faaliyetleri.....	34
2.2.2. Hayaşa/Azzi Krallığı.....	40
2.2.2.1. Hayaşa/Azzi Krallığının Siyasi Tarihi.....	43
2.2.3 Daya(e)ni Diau(e)hi Krallığı.....	53
2.2.3.1. Daya(e)ni/Diau(e)hi Asur İlişkileri.....	55
2.2.3.2. Daya(e)ni/Diau(e)hi Urartu İlişkileri.....	59
2.2.4. Urartu Krallığı.....	63
2.2.4.1. Urartu-Nairi-Bianili İsimleri.....	63
2.2.4.2. Urartu Krallığı'nın Kuruluş Devri.....	65
2.2.4.3. Urartu Krallığı'nın Yükselme Devri.....	68
2.2.4.4. Urartu Krallığı'nın Yıkılışı.....	75
2.2.4.5. Urartu İskit-Kimmer İlişkileri.....	77
2.2.4.6. Urartu Kültürünün Bölgedeki Yansımaları.....	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN TARİHİ VE ARKEOLOJİK MERKEZLER	90
3.1. Gaban Kalesi I ve Sulama Göleti.....	90
3.2. Gaban Kalesi II.....	90
3.3. Gaban Kalesi III.....	91
3.4. Gaban Kalesi IV ve Mezarlık Alanı.....	91
3.5. Gaban Yerleşmesi.....	91
3.6. Gökçeşeyh Höyük.....	92
3.7. Hubyar Kalesi I.....	92

3.8. Hubyar Kalesi II ve Mezarlık Alanı.....	93
3.9. Çilehane Kalesi	93
3.10. Göbekören Kalesi.....	93
3.11. Tuzla Kalesi I.....	94
3.12. Tuzla Kalesi II.....	94
3.13. Tuzla Gözetleme Kulesi.....	95
3.14. Sağırkomu Kalesi	95
3.15. Gökçeşeyh Höyük II	96
3.16. Hasanbey Kalesi.....	96
3.17. Tapdağı Yerleşmesi.....	97
3.18. Bozyazı Kalesi	97
3.19. Bozyazı Kurganı.....	97
3.20. Cindik Kalesi.....	98
3.21. Köroğlu Kalesi	98
3.22. Parmaksız Kalesi.....	99
3.23. Mağara Yerleşmesi.....	99
SONUÇ.....	101
KAYNAKÇA	104
EKLER.....	128
HARİTALAR	128
FOTOĞRAFLAR.....	136
KÜLTÜR VARLIKLARI.....	183
ÇİZİMLER.....	190
TABLO VE GRAFİKLER.....	199
ÖZGEÇMİŞ.....	202

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ERZURUM ÇAT İLÇESİNDE TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

Cihat GENÇ
Danışman Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI
2019-220 Sayfa

Anadolu; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını birbirine bağlayan bir kavşak niteliğindedir. Bu nedenle geçmişten günümüze, tarihe yön veren medeniyetlere ev sahipliği yapmış, amansız mücadelelere, savaşlara tanıklık etmiş, yeni ufuklara yol alanlara köprü olmuş, yurt edinenlere yurt olmuştur. Bu coğrafyanın noktalarından biri olan Erzurum, İran ve Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya uzanan tarihi ve ticari yolların üzerinde yer almaktadır. Aynı zamanda, Anadolu topraklarının doğusundaki en önemli ve en müstahkem kaledir.

Çalışma sahamız Erzurum'un Çat İlçesi, Fırat Nehri'nin kollarından biri olan, Karasu Nehri'nin Yukarı Karasu Havzası'nda Erzurum, Erzincan ve Bingöl illerinin geçiş güzergâhında yer almaktadır. Bulunduğu konum itibarıyla, doğudan (Orta Asya ve Kafkaslar) gelen yolları, Anadolu'nun güneyine bağlayan en kısa ve en önemli noktalardan biridir. Araştırmasını yaptığımız merkezlerde ele geçen veriler ışığında, bölgenin Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Bölge Karaz Kültürü'ne ev sahipliği yapmanın yanı sıra, kültürün doğal yollarla güneye taşınması noktasında da önemli bir yere sahiptir. Bölge, tarihi çağlarda Hayaşa Krallığı, Dayaeni/Diauehi ve Urartu Krallığı hâkimiyeti altına girmiştir.

Bölgede yapılan yüzey araştırmaları neticesinde; 16 Kale, 2 Höyük, 1 Sulama Göleti, 2 Mezarlık, 3 Yerleşim Yeri, 1 Gözetleme Kulesi, 1 Kurgan ve 10 Kültür varlığı tespit edilmiştir. Bu merkezler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı, Orta Demir Çağı (Urartu) ve Orta Çağ özelliği yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Çat, Hayaşa, Dayaeni/Diauehi, Karaz.

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
HISTORICAL AND ARCHEOLOGICAL STUDIES IN ÇAT OF ERZURUM

Cihat GENÇ

Supervisor Assoc. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI

2019-220 Pages

Anatolia has the characteristic of being an intersection connecting the continents of Asia, Europe and Africa. For this reason, it has hosted civilizations that gave direction to history from past to present, witnessed relentless struggles, battles; it became a bridge to those who led new horizons and it became a homeland for those who adopted it. Erzurum, which is one of the most important key points of this geography, is located on the historical and commercial roads extending from the interior of Anatolia through Iran and the Caucasus to the west. At the same time it is the most important fortress of the defense line of the Anatolian territories.

The Çat district of Erzurum, which is the site of our study, is located on the transition route of Erzurum, Erzincan and Bingöl provinces in the Upper Karasu Basin of the Karasu River, one of the branches of the Euphrates River. By its location it is one of the shortest and most important routes connecting the roads from the east (Central Asia and Caucasus) to the south of Anatolia. In the light of the data collected in the centers that we detected in the site of our study, it is understood that the region has been inhabited since the Bronze Age. The region has an important place in terms of moving the culture to the south by natural means as well as being home to the Karaz Culture. The region fell under the rule of the Kingdom of Hayasa, Dayaeni / Diauehi and the Kingdom of Urartu in ancient ages.

As a result of the surface explorations conducted 16 Fortresses, 2 Mounds, 1 Irrigation Pond, 2 Cemeteries, 3 Settlements, 1 Observation Tower, 1 Kurgan and 10 Cultural assets were detected. The centers detected reflect the characteristics of the Early Bronze Age, Iron Age, Middle Iron Age (Urartu) and the Middle Ages.

Keywords: Erzurum, Çat, Hayasa, Dayaeni/Diauehi, Karaz.

ÖN SÖZ

Ülkemizde Eskiçağ Tarihi araştırmaları ve Arkeoloji alışmaları, batılı lkelere göre oldukça ge başlamıştır. Bu gecikmenin sebebi ilim, fikir alanında batının gerisinde kalmamız olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, batılı devletler elde ettikleri imtiyazlarla bu alanla ilgili çalışmalar artmış, fakat bu çalışmalar tarihi eserlerin yağmalanarak batıya kaçırılmasından öteye gitmemiştir. TTK'nın kurulmasının ardından, bu alanla ilgili çalışmalar daha sistemli bir şekilde yrtlmeye başlamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi, Eskiçağ Tarihi ve Arkeolojik araştırmalar konusunda, son yıllarda önemli aşamalar katetmiştir. Keban kazılarında sonra, bölgenin en iyi araştırılan merkezlerinden birisi de Erzurum evresidir. Fakat alışma sahamız at'ın Eskiçağ Tarihi ile ilgili çalışmalar son derece sınırlıdır. Bu nedenle bu tezde, Erzurum'un at İlçesi'nin konu edinilmiştir. at ile ilgili yapılan çalışmalar ve yüzey araştırmaları değerlendirilerek, elde edilen veriler ışığında, at'ın Eskiçağ Tarihi aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Coğrafya, beşeri faaliyetlerin en temel belirleyici ögesidir. Bu nedenle çalışmamızın birinci bölümünde, konunun daha iyi anlaşılması adına, Doğu Anadolu Bölgesi, Erzurum ve at'ın genel coğrafi özellikleri aktarılmıştır. İkinci bölümünde; tarih araştırmalarının tasnifinde kullanılan ağ kavramı, at'ın Tarih ncesi ağları, Tarihi ağları, bölgede hüküm süren siyasi yapılar ve bölgenin hâkim kültürü aktarılmıştır. nc bölümünde ise at'ta tespit edilen arkeolojik merkezlerin özellikleri verilmiştir.

Girdiğim ilk Eskiçağ Tarihi dersinden bu güne kadar, verdiği bilgilerle snm ve üzeri küllerle kaplanmış bir ocağa benzeyen Eskiçağ Tarihi'nde, küller arasındaki kze üfleterek ateşe yani eskiye/ze ulaşabilmek için bize yol gösteren kıymetli hocamız Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a, sabrı, ilgisi, alakası yardımları, kaynak temini, nezaketi için, kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Yavuz GüNAşDI'ya, yorulup, usanıp, yıldığım zamanlarımda motive eden, gayrete getiren, kıymetli hocam Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL'e çalışmaların sırasında yardım ve desteklerini esirgemeyen İşhak KKYILDIZ'a ve hayatımın her anında bana destek olan Aileme, teşekkür ederim.

Cihat GENÇ

Erzurum 2019

KISALTMALAR

ADNKS	: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
AU	: Anadolu Uygarlıkları
ARAB	: Ancient Record of AssyriaandBabylonia
BK	: Bakınız
ÇYHGS	: Çat Yaban Hayatı Geliştirme Sahası
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DMİGM	: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	: Devlet Su İşleri
EUNİS	: Avrupa Doğa Bilgi Sistemi
EW	: Doğu-Batı
JA :	: Journal Asiatique
NE	: Kuzeydoğu
SW	: Güneybatı
TCDDY	: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları
TDK	: Türk Dil Kurumu
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu

HARİTA LİSTESİ

Harita 1. Türkiye Fiziki Haritası	128
Harita 2. Erzurum İlinin Fiziki Haritası	129
Harita 3. Çat'ın Fiziki Haritası.....	130
Harita 4. Azzi Hayaşa ve Kaşka Haritası	131
Harita 5. Diauehi Yayılım Haritası	132
Harita 6. Urartu Yayılım Haritası	133
Harita 7. Karaz Kültürünün yayılım Alanı.....	134
Harita 8. Araştırma Sahasında Tespit Edilen Merkezlerin Dağılımı	135

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1. Gaban Kalesi-I (A. Ceylan).....	136
Fotoğraf 2. Gaban Kalesi-I (A. Ceylan).....	136
Fotoğraf 3. Gaban Göleti (A. Ceylan).....	137
Fotoğraf 4. Gaban Kalesi-I Keramikleri (A. Ceylan)	137
Fotoğraf 5. Gaban Kalesi-II (A. Ceylan)	138
Fotoğraf 6. Gaban Kalesi-II (A. Ceylan)	138
Fotoğraf 7. Gaban Kalesi-II (A. Ceylan)	139
Fotoğraf 8. Gaban Kalesi-II (A. Ceylan)	139
Fotoğraf 9. Gaban Kalesi-III (A. Ceylan)	140
Fotoğraf 10. Gaban Kalesi-IV (A. Ceylan).....	140
Fotoğraf 11. Gaban Kalesi-IV / Batısındaki Nekropol Alanı (A. Ceylan).....	141
Fotoğraf 12. Gaban Kalesi-IV / Batısındaki Nekropol Alanı (A. Ceylan).....	141
Fotoğraf 13. Gaban Kalesi-IV Mezarlık Alanı (A. Ceylan).....	142
Fotoğraf 14. Gaban Kalesi-IV Keramikleri (A. Ceylan).....	142
Fotoğraf 15. Gaban Kalesi Yerleşim Alanı (A. Ceylan).....	143
Fotoğraf 16. Gökçeşeyh Höyük (A. Ceylan)	143
Fotoğraf 17. Gökçeşeyh Höyük (A. Ceylan)	144
Fotoğraf 18. Gökçeşeyh Höyük (A. Ceylan)	144
Fotoğraf 19. Gökçeşeyh Höyük Keramikleri (A. Ceylan).....	145
Fotoğraf 20. Koç Protomlu Boynuz Rhyton (Erzurum Müzesi).....	145
Fotoğraf 21. Koç Protomlu Boynuz Rhyton (Erzurum Müzesi).....	146
Fotoğraf 22. Koç Protomlu Boynuz Rhyton (Erzurum Müzesi).....	146
Fotoğraf 23. Zengin Koşumlu At Rhyton (Erzurum Müzesi).....	147
Fotoğraf 24. Zengin Koşumlu At Rhyton (Erzurum Müzesi).....	147

Fotoğraf 25. Zengin Koşumlu At Rhyton (Erzurum Müzesi).....	148
Fotoğraf 26. Yalın Koşumlu At Rhyton (Erzurum Müzesi)	148
Fotoğraf 27. Yalın Koşumlu At Rhyton (Erzurum Müzesi)	149
Fotoğraf 28. Yalın Koşumlu At Rhyton (Erzurum Müzesi)	149
Fotoğraf 29. Hubyar Kalesi-I (A. Ceylan)	150
Fotoğraf 30. Hubyar Kalesi-I (A. Ceylan)	150
Fotoğraf 31. Hubyar Kalesi-I (A. Ceylan)	151
Fotoğraf 32. Hubyar Kalesi-I Keramikleri (A. Ceylan).....	151
Fotoğraf 33. Hubyar Kalesi-II (A. Ceylan).....	152
Fotoğraf 34. Hubyar Kalesi II (A. Ceylan)	152
Fotoğraf 35. Hubyar Kalesi-I / Batısında Bulunan Mezarlık (A. Ceylan).....	153
Fotoğraf 36. Hubyar Kalesi-II Keramikleri (A. Ceylan).....	153
Fotoğraf 37. Çilehane Kalesi (A. Ceylan).....	154
Fotoğraf 38. Çilehane Kalesi (A. Ceylan).....	154
Fotoğraf 39. Çilehane Kalesi (A. Ceylan).....	155
Fotoğraf 40. Çilehane Kalesi (A. Ceylan).....	155
Fotoğraf 41. Göbekören Kalesi (A. Ceylan)	156
Fotoğraf 42. Göbekören Kalesi (A. Ceylan)	156
Fotoğraf 43. Göbekören Kalesi (A. Ceylan)	157
Fotoğraf 44. Göbekören Kalesi Keramikleri (A. Ceylan).....	157
Fotoğraf 45. Tuzla Kalesi I (A. Ceylan)	158
Fotoğraf 46. Tuzla Kalesi I Keramikleri (A. Ceylan)	158
Fotoğraf 47. Tuzla Kalesi I Keramikleri (A. Ceylan)	159
Fotoğraf 48. Tuzla Kalesi I'in Yanındaki Tuz Havuzları (A. Ceylan)	160
Fotoğraf 49. Tuzla Kalesi II (A. Ceylan).....	160

Fotoğraf 50. Tuzla Kalesi II'de Bulunan Kafatası (A. Ceylan)	161
Fotoğraf 51. Tuzla Gözetleme Kulesi (A. Ceylan)	161
Fotoğraf 52. Tuzla Kalesi II Keramikleri (A. Ceylan).....	162
Fotoğraf 53. Sağırkomu Kalesi (A. Ceylan)	162
Fotoğraf 54. Sağırkomu Kalesi (A. Ceylan)	163
Fotoğraf 55. Sağırkomu Kalesi Keramikleri (A. Ceylan).....	163
Fotoğraf 56. Sağırkomu Kalesi Keramikleri (A. Ceylan).....	164
Fotoğraf 57. Gökçeşeyh Höyük II (A. Ceylan).....	164
Fotoğraf 58. Gökçeşeyh Höyük II (A. Ceylan).....	165
Fotoğraf 59. Gökçeşeyh Höyük II Keramikleri (A. Ceylan)	165
Fotoğraf 60. Gökçeşeyh Höyük II Keramikleri (A. Ceylan)	166
Fotoğraf 61. Hasanbey Kalesi (A. Ceylan)	166
Fotoğraf 62. Hasanbey Kalesi Sur Duvarı (A. Ceylan)	167
Fotoğraf 63. Tapdağı Yerleşmesi (A. Ceylan).....	167
Fotoğraf 64. Tapdağı Yerleşmesi (A. Ceylan).....	168
Fotoğraf 65. Bozyazı Kalesi (A. Ceylan).....	168
Fotoğraf 66. Bozyazı Kalesi Sur Duvarı (A. Ceylan).....	169
Fotoğraf 67. Bozyazı Kalesi Kaçak Kazı İzleri (A. Ceylan).....	169
Fotoğraf 68. Bozyazı Kalesi Keramik Örnekleri (A. Ceylan)	170
Fotoğraf 69. Bozyazı Kalesi Keramik Örnekleri (A. Ceylan)	170
Fotoğraf 70. Bozyazı Kurganı (A. Ceylan).....	171
Fotoğraf 71. Bozyazı Kurganı (A. Ceylan).....	171
Fotoğraf 72. Bozyazı Kurganı Keramikleri (A. Ceylan).....	172
Fotoğraf 73. Bozyazı Kurganı Keramikleri (A. Ceylan).....	172
Fotoğraf 74. Cindik Kalesi (A. Ceylan).....	173

Fotoğraf 75. Cindik Kalesi (A. Ceylan).....	173
Fotoğraf 76. Cindik Kalesi (A. Ceylan).....	174
Fotoğraf 77. Cindik Kalesi Keramikleri (A. Ceylan).....	175
Fotoğraf 78. Cindik Kalesi Keramikleri (A. Ceylan).....	175
Fotoğraf 79. Köroğlu Kalesi (A. Ceylan).....	176
Fotoğraf 80. Köroğlu Kalesi Sur Duvarı (A. Ceylan).....	176
Fotoğraf 81. Köroğlu Kalesi Giriş (A. Ceylan).....	177
Fotoğraf 82. Köroğlu Kalesi Sur Duvarı (A. Ceylan).....	177
Fotoğraf 83. Parmaksız Kalesi (A. Ceylan).....	178
Fotoğraf 84. Parmaksız Kalesi Giriş Kapısı (A. Ceylan).....	178
Fotoğraf 85. Parmaksız Kalesi Sur Duvarı (A. Ceylan).....	179
Fotoğraf 86. Parmaksız Kalesi Sur Duvarı (A. Ceylan).....	179
Fotoğraf 87. Parmaksız Kalesi Keramikleri.....	180
Fotoğraf 88. Parmaksız Kalesi Keramikleri.....	180
Fotoğraf 89. Mağara Yerleşim Alanı (A. Ceylan).....	181
Fotoğraf 90. Mağara Yerleşim Alanı (A. Ceylan).....	181
Fotoğraf 91. Mağara Yerleşim Alanı (A. Ceylan).....	182

KÜLTÜR VARLIKLARI LİSTESİ

Kültür Varlığı 1. Mağara Köyü Mezarlığı Süslemeli Mezar Taşı (A. Ceylan).....	183
Kültür Varlığı 2. Mağara Köyü Mezarlığı Sandık Mezar (A. Ceylan)	183
Kültür Varlığı 3. Mağara Köyü Mezarlığı Süslemeli Mezar Taşı (A. Ceylan).....	184
Kültür Varlığı 4. Mağara Köyü Mezarlığı Süslemeli Mezar Taşı (A. Ceylan).....	184
Kültür Varlığı 5. Bardakçı Köyü Mezarlığı Süslemeli Sandık Mezar (A. Ceylan)	185
Kültür Varlığı 6. Bardakçı Köyü Mezarlığı İşlenmiş Meza Taşı (A. Ceylan).....	185
Kültür Varlığı 7. Bardakçı Köyü Camisi Kitabesi (A. Ceylan)	186
Kültür Varlığı 8. Bardakçı Köyü Camisi Kitabesi (A. Ceylan)	186
Kültür Varlığı 9. Bardakçı Köyü Çeşmesi Kitabesi (A. Ceylan).....	187
Kültür Varlığı 10. Göbekören Köyü Tarihi Mezarlık (A. Ceylan)	187
Kültür Varlığı 11. Göbekören Köyü Tarihi Mezarlık (A. Ceylan)	188
Kültür Varlığı 12. Göbekören Köyü Tarihi Mezarlık (A. Ceylan)	188
Kültür Varlığı 13. Göbekören Köyü Tarihi Mezarlık (A. Ceylan)	189
Kültür Varlığı 14. Göbekören Köyü Tarihi Mezarlık (A. Ceylan)	189

ÇİZİMLERİN LİSTESİ

Çizim 1. Uraru Piyadesi, Nigel Stillman-Nigel Tallis	190
Çizim 2. Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası (R Çavuşoğlu).....	190
Çizim 3. Tuşpa Kuşatması Tasviri Balavat Kapıları (Schachner 2007)	191
Çizim 4. Tuşpa Kuşatması Tasviri Balavat Kapıları (Schachner 2007)	191
Çizim 5. Tuşpa Kuşatması Tasviri Balavat Kapıları (Schachner 2007)	191
Çizim 6. Bozyazı Kalesi Keramikleri (A. Ceylan)	192
Çizim 7. Bozyazı Kurganı Keramikleri (A. Ceylan).....	192
Çizim 8. Cindik Kalesi Keramikleri (A. Ceylan).....	193
Çizim 9. Cindik Kalesi Keramikleri (A. Ceylan).....	194
Çizim 10. Gökçeşeyh Höyük Keramikleri (A. Ceylan).....	194
Çizim 11. Gökçeşeyh Höyük Keramikleri (A. Ceylan).....	195
Çizim 12. Parmaksız Kalesi Keramikleri (A. Ceylan).....	195
Çizim 13. Sağırkomu Kalesi Keramikleri (A. Ceylan).....	196
Çizim 14. Göbekören Kalesi Keramikleri (A. Ceylan).....	196
Çizim 15. Tuzla Kalesi II Keramikleri (A. Ceylan).....	197
Çizim 16. Tuzla Kalesi II Keramikleri (A. Ceylan).....	198

GİRİŞ

Tarih insan, zaman ve mekân üçgeninde meydana gelen olayları konu edinir. Anadolu toprakları eski dünyanın merkezinde yer alması ve Bereketli Hilal'in bir parçası olması sebebiyle insanlık tarihine ışık tutan en önemli mekânlardadır. 19. yy. ile birlikte batılı coğrafya cemiyetlerinin doğuya artan ilgileriyle Osmanlı İmparatorluğu döneminde batılı birçok devlet bu topraklarda kazı ve araştırma imtiyazı elde ederek Anadolu'nun birçok yerinde kazı ve araştırma yapmıştır. Yapılan bu kazılarla Anadolu'nun zengin geçmişi yağmalanmış, tarihi ise kendi bakış açılarına göre yorumlanmıştır. Bugün Anadolu topraklarının kıyı kesimleri, İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi belirli seviyede araştırılmış olup Doğu Anadolu Bölgesi bu seviyenin gerisinde kalmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi yapısı ve iklim özellikleri sebebiyle Eskiçağ'da yerleşim görmediği düşünülmekteydi. Son yıllarda yapılan araştırmalar, bölgede yeterli araştırma yapılmadığı için böyle bir görüşün hâsıl olduğunu ortaya koymaktadır. Bu eksikliğin hissedildiği yerlerden biriside, çalışma sahamız olan Erzurum'un Çat ilçesidir. Bu güne kadar Çat'ın tarihi ile ilgili yapılan bir tez bulunmamaktadır. Bu nedenle Çat'ın Eskiçağ tarihine bir nebze olsun ışık tutma adına bu tezi hazırlamaya karar verdik.

Çat ile ilgi yapılan çalışmalara değinecek olursan doğrudan Çat'ı konu edinen Dilek GÜVEN'in Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı'nda hazırlanmış olduğu *Çat İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü* adlı yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Çat'ın kısmi olarak içinde yer aldığı Selahattin POLAT'ın Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı'nda hazırlamış olduğu *Karasu Havzası'nın Hidrojeomorfolojik Etüdü* adlı doktora tezi, Yavuz GÜNAŞDI'nın Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlamış olduğu *Karasu Havzası'ndaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler* adlı doktora tezi mevcuttur. Gökçeşeyh Höyük'te ortaya çıkan verilerin değerlendirildiği; Adnan DİLER'in *Gökçeşeyh Buluntuları Işığında Protomlu Boynuz Rhytonların Kökeni ve Gelişimi* adlı makalesi, Fahri IŞIK'IN *Şirinkale; Bilinmeyen bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu'daki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler* isimli makalesi, çalışma sahamızla ilgili doğrudan bilgilerin yer aldığı çalışmalardır. 12. Orman Bölge Müdürlüğü

tarafından hazırlanan, Çat Yaban Hayatı Geliştirme Sahası isimli çalışmada, Çat hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Tezimizi oluştururken çalışmamızda kullandığımız metodlardan bahsedecek olursak; ilk olarak Yüzey Araştırmaları ile Çat'ın Eskiçağ tarihinde yerleşim gören tarihi mekanları tespit etmeye çalıştık. Yaptığımız yüzey araştırmaları, Çat'ın Eskiçağ tarihinin oldukça zengin olduğunu gösterdi. Nitekim 16 Kale, 2 Höyük, 1 Sulama Göleti, 2 Mezarlık, 3 Yerleşim Yeri, 1 Gözetleme Kulesi 10 Kültür varlığı bunun göstergesidir. Bu merkezlerde yapılan araştırmalar sonucunda çok sayıda keramik örneği ve mimari yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Merkezlerden elde edilen keramikler, hamur katkı maddeleri, yapım teknikleri, pişirilme yöntemleri, renkleri vb. özellikleri, müzelerde varolan keramik örnekleri ile karşılaştırılarak, dönemsel tarihlendirmeleri yapılmıştır. Aynı zamanda, merkezlerden toplanan bu keramiklerin fotoğrafları ve çizimleri tezimize eklenmiştir. Çalışma sahamızda tespit edilen kaleler, inşa edildiği yer, yapım tekniği, kullanım amacı vb. özellikler bakımından incelenerek tarihlendirmeleri yapılmıştır.

Doğu Anaolu Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi'nde önemli yeri olan; Hurriler, Hayaşa/Azzi Krallığı, Daya(e)ni Diau(e)hi Krallığı ve Urartu Krallığı gibi siyasi yapıları konu edinen eserlerden faydalanılmıştır. Ayrıca yabancı eserden çeviriler yapılarak Çat'ın Eskiçağ tarihi aydınlatmaya çalışılmıştır. 1998 yılından beri Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır illerinde tarihi ve arkeolojik araştırma yapan Alpaslan CEYLAN ve ekibi bölgenin tarihine ışık tutmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN GENEL COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

Çalışma sahamız Anadolu yarımadasının çatısı konumunda olan Doğu Anadolu Bölgesi'ne bağlı olduğundan, Çat'ın genel coğrafi özelliklerine geçmeden önce Doğu Anadolu Bölgesi'nin ve Erzurum'un genel coğrafi özellikleri hakkında bilgi vermemizin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Anadolu; doğu ya da güneşin doğduğu yer anlamına gelmektedir. Bu mekân Antik Çağ'da Küçük Asya, ya da Asya Minor olarak isimlendirilmiştir (Pauthier, 1865: 35, 36; Moule-Pelliot, 1938: 20; Kınal, 1991:1; Memiş, 2013: 3; Sevin, 2013: 2-3). Türkiye ismi ise; Batı kaynaklarında II. Haçlı Seferinden sonra görülmeye başlanmıştır (Turan, 1971: 196; Turan, 1980: 295, 355 vd.; Danişmend, 1966: 119-124; Koca, 2003a: II, 54; Altan, 2003: 13; Koca, 2003b II, 142; Özcan, 2012: 61).

Matematiksel konum olarak 36°-42° kuzey enlemleri 26° - 45° doğu boylamları arasında yer alan Türkiye; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birleştiği, Karadeniz, İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı ve Akdeniz ile çevrili yaklaşık 814578 km. dikdörtgen biçiminde bir yarımada (Mill, 1915: 439; Selen 1945: 7; Yücel 1987: 4; Doğanay, 1995: 73; Özgür, 2001: 9). Türkiye topraklarının %97 Anadolu (Asya) yarımadası üzerinde, %3'lük kısmı ise Trakya bölgesinde (Avrupa) yer almaktadır (Darkot, 1961: 7; Atalay, 1992: 1; Özey, 2002: 7).

Türkiye üç tarafının denizlerle çevrili olması, bu denizlerin birbirine boğazlarla bağlanması, yeraltı ve yeryüzü kaynakların zenginliği, tarihi yolların kesiştiği noktada yer alması, Ortadoğu ve Kafkaslar'daki zengin petrol ve doğalgaz yataklarına yakınlığı ve bu kaynakların açık pazarlara taşınmasındaki üstlendiği rol ile jeopolitik ve stratejik açıdan öne çıkmaktadır (Doğanay, 1997a: 79; Özey, 2002: 19; Güner, 2012: 1-20; Özey, 2017: 153 vd.; Kaya, 2017: 3).

Türkiye yeryüzü şekilleri bakımından yükseltinin batıdan doğuya doğru arttığı oldukça engebeli bir yapıya sahip olup ortalama 1.132 m. yüksekliğe sahiptir. Dağ sıraları genelde doğu-batı doğrultusunda denize paralel uzanmaktadır (Özgür, 2001: 16; Özey, 2002: 26). Türkiye fiziki yapı, iklim, bitki örtüsü, hidrografya, nüfus dağılışı, ekonomik

faaliyetlerin çeşitliliği gibi şartlar göz önüne alınarak 6-21 Haziran 1941 yılında yapılan I. Türk Coğrafya Kongresi neticesinde de yedi coğrafi bölgeye ayrılmıştır¹ (Güngördü, 2010: 82; Avcı, 2011: 95 vd.; Ertek, 2011: 11 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesi; doğuda coğrafi bölge şartları gözlemlenmeden Gürcistan-Ermenistan-Nahcivan-İran ülke sınırları, kuzeyde bir duvar gibi yükselen Kuzey Anadolu dağlarının Karadeniz akarsularının su toplama havzaları (Fırat-Çoruh-Kura nehirlerinin su bölüm çizgisi), güneyde Ceyhan ırmağının yukarı çığırına kadar dar ve derin vadilerle yarılmış Güneydoğu Toroslar, batıda ise İç Anadolu ve Akdeniz bölgesine uzanan Kızılırmak ve Fırat nehirlerinin su toplama havzaları ile oluşan üçgen şeklinde, yurdumuzun diğer bölgelerinden fiziki ve coğrafi yapı bakımından tam manasıyla farklı kendine has bir coğrafi bölgedir (Erinç, 1953: 2)².

Doğu Anadolu Bölgesi 171.000 km²'lik alanı ile Türkiye topraklarının yaklaşık 1/5'ine sahip olup en büyük coğrafi bölgedir (Erinç, 1953: 1 vd.; Güngördü, 2010: 85). Bölge coğrafi özellikler bakımından bazı kaynaklarda dört bazı kaynaklarda ise beş bölüme³ ayrılmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ni diğer bölgelerden ayıran en önemli coğrafi özelliği yüksekliği ve yeryüzü şekilleridir. Türkiye'nin ortalama yüksekliği 1.132 m. iken, Doğu Anadolu Bölgesi'nin ortalama yüksekliği 1.500 m. olup yaklaşık 3/4'ü 2.000 m'nin üzerindedir. Bölge ortalama yükseltisiyle İç ve Batı Anadolu'nun birçok dağ zirvesinden yüksektir. Bu özelliği hasebi ile bölgeye "**Yüksek Ülke**" ismi verilmiştir⁴ (Erinç, 1953: 4-5; Melikişvili, 1960: 128; Tarkan, 1974: 7; Sözer, 1974: 27 vd.; Güngördü, 2010: 85-

¹ Coğrafi Bölge: Taşıdığı çeşitli özelliklerle çevresinden ayrılan, kendi sınırları içerisinde ise benzerlik gösteren coğrafi birime denir. Çeşitli bölge kavramları bulunmaktadır. Bunlar; dar, geniş, büyük ve küçük olabilir. Bazı bölge kavramları şunlardır; coğrafi bölge, tabii bölge, tarihi bölge, iklim bölgesi vb. *bk.* (Güngördü, 2010: 79).

² Doğu Anadolu Bölgesinin sınırları için ayrıntılı bilgi için *bk.* (Erinç, 1953: 2-3; Güngördü, 2010: 85).

³ Coğrafi Bölüm: Coğrafi bölge içinde çevresine göre taşıdığı doğal koşullar, sosyal ve ekonomik özellikler ile çevresinden ayrılan coğrafi birime denir. Doğu Anadolu Bölgesi Sırrı ERİNÇ tarafından beş bölüme ayrılarak incelenmişken günümüz coğrafyacıları ise bölgeyi dört bölüm şeklinde incelemişlerdir. *bk.* (Erinç, 1953: 46; Saraçoğlu, 1956: 1 vd.; Güngördü, 2010: 83).

⁴Bölgenin Yüksek Ülke olarak isimlendirilmesinin daha iyi anlaşılması açısından; deniz seviyesinden yüksekliğinin 1132 m. olduğunu Türkiye'de Doğu Anadolu Bölgesi'nde en çukur depresyon Iğdır Ovası 875 m.'dir. Yüksekova 1950 m. Erzurum Ovası 1950 m. Başkale Ovası 2400 m. iken Karadeniz Bölgesi'yle ulaşımı sağlayıcı Kop Geçidi 2980 m. Mescit Dağları 3255 m. Kargapazar Dağları 3288 m. Munzur Dağları 3250 m. Mercan Dağları 3449 m. Sakaltutan 3070 m. Köseadağ 3455 m. Süphan Dağı 4058 m. Buzul Dağı 4168 m. Ağrı Dağı 5165 m. yüksekliğe sahiptir. Bu verilerde gösteriyor ki Doğu Anadolu Bölgesi gerçekten ülkemizin çatısı durumunda ve Yüksek Ülke ifadesini tam karşılamaktadır. Ayrıntılı bilgi için *bk.* (Erinç, 1953: 6-7; Tarkan, 1973: 10-11; Atalay-Mortan, 2006: 448; Güngördü, 2010: 85 vd.).

86). Doğu Anadolu Bölgesi Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Ezurum, Hakkâri, Iğdır, Kars, Malatya ve Muş illerini sınırları içine almaktadır.

Çalışma sahamızın bağlı olduğu Erzurum Türkiye'nin dördüncü, Doğu Anadolu Bölgesi'nin ise en büyük yüz ölçümüne (25.323 km²) sahip ilidir. Doğuda Ağrı, Kars, batıda Bayburt, Erzincan, kuzeyde Ardahan, Artvin, Rize güneyde Bingöl ve Muş illeri ile çevrilidir. Erzurum matematiksel konum olarak 39° 55' kuzey enlemi ve 41° 16' doğu boylamı arasında yer almaktadır. Erzurum şehri yaklaşık 2.000 m rakımdaki Palandöken Dağlarının eteklerine kurulmuş olup bölgenin yüksek kısımlarını ihtiva etmektedir (Konyalı, 1960: 9; Doğanay, 1989: 243).

2017 TÜİK verilerine ve ADNKS göre 760.476 nüfusa sahip olan Erzurum Aşkale, Aziziye, Hınıs, Horasan, İspir, Karaçoban, Karayazı, Köprüköy, Narman, Oltu, Olur, Palandöken, Pasinler, Pazaryolu, Şenkaya, Tekman, Tortum, Uzundere, Yakutiye ve araştırma sahamız olan Çat ilçesi olmak 20 ilçeye ayrılmıştır⁵.

Jeolojik ve Jeomorfolojik bakımından Doğu Anadolu Bölgesi'nde tüm jeolojik zamanlara ait arazi ve kaya grupları mevcuttur. Çat'ı sınırları içine alan Erzurum ve çevresinin jeolojik oluşumunda III. ve IV. jeolojik zamanda meydana gelen volkanik faaliyetler önemli ölçüde belirleyici olmuştur. Bölge III. ve IV. jeolojik zamanda meydana gelen volkanik hareketler sonucunda püsküren volkanik malzeme ile örtülüdür (Sözer, 1970: 28).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin yeryüzü şekillerinde değindiğimiz yükselti meftumu Erzurum ilinin de bariz özelliğidir. Erzurum arazisinin %60'tan fazlası 2000 m.'nin üzerindedir. Bu oran iç ve batı bölgelerimizden çok yüksektir. Erzurum ilinin yeryüzü şekilleri kuzeyden güneye incelendiğinde ilin kuzeyden güneye doğruyüksek dağlarla kaplı olduğu görülmektedir (Sözer, 1970: 27; İl Yıllığı, 1973: 51; Doğanay, 1989: 252).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yükselti, dağ sıralarının uzanış yönü, enlem, bakı, denize uzaklık ve kuzeyden Sibirya güneyden ise Basra kökenli basınç merkezlerinin etkisiyle bölgede sert kontinental iklim (Şiddetli Karasal İklim⁶) görülmektedir. Doğu

⁵<http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>: 10.01.2019

⁶ Karasal İklim (Kontinental İklim): İlkbahar ve yaz aylarının sıcak ve yağışlı, kış aylarının soğuk ve karlı, don olayların sıkça görüldüğü, kar örtüsünün uzun süre yerde kaldığı, gece, gündüz ve mevsimsel sıcaklık farklarının yaşandığı iklim türüdür. Deniz etkisine ve yükseltiye bağlı olarak yazları yağışlı karasal iklim ve yazları kurak karasal iklim olmak üzere iki türe ayrılmaktadır.

Anadolu Bölgesi Türkiye’de kar yağışının en fazla olduğu ve karın yerde en uzun kaldığı bölgedir (Saraçoğlu, 1989: 470; vd.; Atalay, 1992: 161 vd.). Bölgede kışlar çok uzun şiddetli ve karlı geçmektedir. Bölgenin doğu kesimi (Erzurum, Kars, Ardahan, Muş, Bitlis, Van, Hakkâri) yaklaşık olarak üç buçuk ay karla örtülüdür (Güngördü, 2010: 86). Hava kütlelerinin ve enlemin etkisiyle bölgenin güneyinde (Van-Malatya hattı) kış yağışlarının fazla olduğu daha yumuşak bir iklim hüküm sürmektedir. Bu hattın kuzeyinde ise iklim daha serttir (Erinç, 1953: 24-25). Bölgede kış aylarında sıkça don olayı (Erzurum’da 151, Kars’ta 180 donlu gün sayısı) yaşanmaktadır. Yazlar ise kış mevsimine göre daha kısa ve oldukça sıcak geçmektedir. Bölgenin en ılıman iklimi Iğdır Ovası’nda yaşanır. Burada yazlar bölgenin geneline göre daha uzun ve sıcak, kışlar ise daha kısa ve ılık yaşanmaktadır (Tarkan, 1974: 11-12).

Doğu Anadolu Bölgesinin yağış ortalaması ortalama 400 mm’nin üzerindedir. Bölgede kış mevsiminde sıkça kar fırtınalarının yaşanması ve kışın kar yağışlı günlerin çok olması sebebiyle en yağışlı mevsimin kış mevsimi olduğu hissini verse de en yağışlı mevsimler bölgenin kuzeyinde ilkbahar ve yaz ayları, (Nisan, Mayıs, Haziran) güneyde ise Akdeniz iklim tipinin yağış düzenine benzeyen kış ve ilkbahar aylardır. Bu yağış rejiminin oluşumunda yükselti, topografik yapı ve bölgenin kış ve yaz aylarında farklı basınç merkezlerinin etkisi altında kalması etkilidir (Erinç, 1953: 20-25). Bölgede en yağışlı ay Mayıs, en az yağışın düştüğü ay ise Aralık ayıdır (Atalay-Mortan, 2003: 432).

Erzurum ve çevresinde sert karasal iklim hüküm sürmesinden dolayı hâkim bitki örtüsü step olarak karşımıza çıkmaktadır (Erinç, 1953: 94-96). Erzurum ovasını çevreleyen dağların yamaçları, yüksek plato bozkırlarını en iyi karakterize eden alanlardır. Özellikle Palandöken Dağları’nın 1.500-3.000 m. arasında kalan kuzey yamaçlarında İran-Turan kökenli Geven, Kekik, Yapışkanotu, Yayla Salkım Otu gibi bitkiler görülür. (Atalay-Mortan, 2003: 441). Erzurum topraklarının yaklaşık %7’lik kısmı ise ormanlarla örtülüdür. Bu ormanlar sarıçam ve meşe olup ilin kuzey ilçeleri olan Oltu, Olur, Şenkaya, Tortum ve Uzundere’de bulunmaktadır (Sözer, 1970: 32).

Bölgenin Eskiçağ tarihi ile ilgili bilgiler veren Asur kaynakları MÖ. VIII. yy’da Van ve Hâkkari çevresinde gür ormanların varlığından bahsederken, Ksenophon dönüş yolunda MÖ. V. yy’da Bitlis ve Muş dolaylarının ormanla örtülü olduğunu belirtmektedir. Orta Çağ’da Bölgeyi ziyaret eden Arap seyyahlar ve coğrafyacılara ise Ağrı çevresinin

ormanla kaplı olduğunun bilgisini vermektedir (Luckenbill, 1968: no. 236, no. 604; Olmstead, 1968: 63 vd.; Burney-Lang, 1971: 129; Pehlivan, 1991a: 18 vd; Erzen, 1992: 4vd.; Ceylan, 2008: 38.)

Hidrografya; (sular coğrafyası) yeraltı, yerüstü, okyanuslar ve deniz sularının oluşumlarını, özelliklerini, dağılımlarını, insan ve doğa üzerindeki etkilerini ortaya koyar (Doğanay, 2005: 369; Yazıcı, 2012: 78). Türkiye su kaynakları bakımından çevresine göre zengin sayılabilecek konumda olmakla birlikte kişi başına düşen su miktarına göre su kıtlığı yaşayan bir ülkedir. Su zengini ülkelerde kişi başına düşen su miktarı yaklaşık 10.000 m³ iken Türkiye’de bu miktar yaklaşık 1.500 m³’tür. (Özgür, 2001: 53-54; Yazıcı, 2012: 78).

Doğu Anadolu Bölgesi su kaynakları bakımından Türkiye’nin en zengin bölgelerinden biridir. Kışın yağan kar yağışlarının bahar aylarında (Nisan-Mayıs-Haziran) erimesi ve bölgenin bu mevsimlerde aldığı yağışlar neticesinde akarsular en fazla su taşıdığı seviyeyi görür (Özgür, 2001: 55). Kaynağını bölgeden alan akarsuların hepsi Van Gölü kapalı havzası dışında taşıdıkları suları denizlere ulaştırmaktadır (Atalay, 1992: 147; Causa-Atalay, 2011: 124). Bölgenin en önemli akarsuları; Fırat, Dicle, Kura ve Aras nehirleridir. (Sözer, 1969: 1vdd.; Hortmann, 1988: 582; Güney, 1990: 323 vd.; Atalay-Mortan, 2006: 462).

Antik kaynakların Euphrates, Sümerlerin Buranun, Akadların ise Prattu ismini verdiği **Fırat Nehri**; Türkiye’nin en büyük su potansiyeline sahipti akarsuyudur. Nehir Erzurum kuzeldogusunda yer alan Kargapazarı Dağları’ndan kaynağını alan Karasu ve Ağrı yakınlarından kaynağını alan Murat nehirlerinin Keban barajı yakınlarında birleşmesiyle oluşur. Nehir Suriye topraklarında Habur ırmağıyla birleştikten sonra Irak topraklarında Dicle nehri ile birleşerek Şattül’l Arap ismini alır. Nehir Suriye ve Irak topraklarına hayat vererek Basra Körfezine dökülür (Tuncel, 1996: 31; Özey, 2002: 56; Koday, 2005: 36; Bilen, 2009: 43-44; Ceylan, 2015: 64-65). Nehrin önemli kollarından biri olan Karasu Irmağı; konumuz açısından ayrıca önem arzettiğinden ileride Çat’ın hidrografik özellikleri kısmında ayrıntılı olarak bahsedeceğiz.

Antik kaynakların Tigris, Sümerlerin İdigna/İdigina, Akadların ise İdiklat ismini verdiği **Dicle Nehri**; (Kınal, 1983: 1; Memiş, 2007: 9; Bahar, 2010: 38; Ünsal, 2012: 218; Ceylan, 2015: 62-63) Türkiye’nin ve dolayısıyla Doğu Anadolu Bölgesi’nin en önemli

nehirlerinden biridir. Nehir kaynağını Elazığ'nın güneydoğusundaki Hazar Gölü'nün Gölcük ayağı ile gölün güneyindeki Hazarbaba dağından almaktadır. Kaynağından itibaren birçok kol tarafından beslenen Nehir Irak topraklarına Fırat nehri ile birleştikten sonra Şattü'l Arap ismini alarak Basra Körfezine dökülür (Tuncel, 1996: 281-282; Arınç, 2006: 30; Isaev-Mikhailova, 2009: 380 vd.).

Aras Nehri: Bölgenin önemli nehirlerinden birisinde;

“Aras Aras Han Aras

Bingöl'den kalkan Aras

Al başımdan sevdayı

Hazar'da çalkan Aras”⁷ diye adına türküler yakılan *Aras Nehri*'dir. Nehir kaynağını Bingöl dağlarının kuzey yamaçlarından alır. Kaynağından itibaren birçok akarsuyu topladıktan sonra Kura Nehri ile birleşirerek Hazar Denizi'ne dökülür (Atalay, 1978: 59; Tuncel, 1991: 332-333; Atalay, 1992: 143; Güney, 2004: 157-158; Ceylan, 2015: 60). Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli nehirlerinden olan Aras ve Kura nehirlerinin Eskiçağ antik yazarlarının eserlerinde de kendilerine yer bulduğunu görmekteyiz. Bu yazarlardan Herodot Aras Nehri'nden eserinde şöyle bahsetmektedir.

“Arax, kimilerine göre İster'den daha büyük, kimilerine göre daha küçüktür; anlaşıldığına göre, içinde aşağı yukarı Lesbos büyüklüğünde takımadalar vardır. Orada yaşayan insanlar, yazın yerden söktükleri kökleri yerler ve mevsiminde ağaçlardan topladıkları yemişleri de bir kenara koyup kış için saklarlar...“Kyros'un üç yüz altmış kanala böldüğü Gyndes gibi, Arax da, Matien'lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür. Bunlardan biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak, fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Arax'ın yalnız bir ağız, bir engele çarpmadan Hazer denizine dökülür” (Herodotos I, 202).

Ksenophon ise Onbinlerin Dönüşü (Anabasis) adlı eserinde Aras ırmağının kollarından biri olan Pasin Çayı üzerinden geçtiğinden bahseder (Ksenophon, 1984: 132).

⁷ Akif BULUT TRT Arşivi Tortum Yöresi.

Kamusu'l Alam'da ise nehrin sert ve hızlı akması ve çok su taşınması sebebiyle yapılan köprülerin çok azının ayakta kalabildiğinden bahsedilir (Sami, 1889: 72 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesi göller bakımından da zengin bir bölgedir. Bölgenin en önemli gölleri *Van Gölü*⁸, *Çıldır Gölü*⁹, *Hazar Gölü* ve *Nemrut Gölü*¹⁰'dür. Bölgenin su debisi yüksek akarsularından Fırat ve Dicle nehirleri üzerine inşa edilen barajlar da mevcuttur. Keban, Karakaya, Atatürk, Karkamış, Birecik ve Tercan barajları birer yapay göldür. Bu barajlar ülkenin elektrik ihtiyacının önemli kısmı karşılanmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi göller bakımından oldukça zengin olmasına rağmen Erzurum göl varlığı bakımından fakirdir. Erzurum'un en önemli gölü Tortum Gölü'dür.¹¹

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de ulaşım faaliyetleri doğal ve beşeri etkenlere bağımlıdır. Çevrenin ulaşım olanakları üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri vardır. Türkiye'de dağların doğu-batı doğrultusunda uzanması, bu dağ sıralarının yükselerek Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir birine yaklaşması Türkiye'de Kara ve Demiryolunun dağ sıralarının uzanış yönünde (E-W) ve akarsu yatakları boyunca gelişmesine sebep olmuştur (Erinç, 1953: 43 vd.; Gürsoy, 1974: 24 vd.; Doğanay, 1995: 485-486; Sever, 2005: 287; Şahin, 2012: 332-334). Kuran- Kerim Nahl Süresi 15. Ayetinde "Allah, yeryüzü sizi sarsmasın diye oraya sabit dağlar yerleştirdi. Yolunuzu bulmanız için de nehirler ve yollar yarattı."¹² diye buyrulmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde E-W doğrultusunda bölge boyunca uzanan iki yol güzergâhı mevcuttur (Selen, 1943: 352 vd.; Selen, 1949: 103). Bunlardan birincisi

⁸ Van Gölü; Van Gölü 3713 km² lik alanı ile Türkiye'nin en büyük gölüdür. Göl Doğu Anadolu Bölgesi'nde Van ile Bitlis illeri arasında yer almakta olup 451 m. derinlikle Türkiye'nin en derin gölü olma özelliğine sahiptir. (Erinç, 1953: 68-73; Saraçoğlu, 1989: 434 vd.; Hoşgören, 1994: 22; Arınç, 2006: 30 vd.)

⁹ Çıldır Gölü; Doğu Anadolu Bölgesi'nin Van Gölü'nden son ikinci büyük gölüdür. Göl bulunduğu alanının faylanma neticesinde çökmesi ve lavların set oluşturmasıyla meydana gelmiştir (Atalay-Mortan, 2003: 436). Ardahan ve Kars illeri arasında yer alan göl yaklaşık 120 km karelik alan ve 200 m derinliğe sahiptir (Hoşgören, 1994: 22-25). Gölün sulası Aras nehrine ulaştırdığından suları tatlıdır (Lahn, 1948: 56; Atalay, 1978: 23vd.; Hoşgören, 1994: 25).

¹⁰ Bölgenin diğer önemli gölleri Hazar ve Nemrut gölleri'dir. Hazar Gölü; Elazığ yakınlarında bulunan göl tektonik çökme sonucunda oluşmuştur. 86 km karelik bir alana ve 80 m derinliğe sahip olup gölün suları tatlıdır. Nemrut Gölü ise; Nemrut volkanının bacasının tıkanmasıyla oluşan 12 km² alana ve 155 m derinliğe sahiptir. Bitlis ili sınırları içinde yer alır (Hoşgören, 1994: 22-24).

¹¹ Tortum Gölü: Göl Tortum'a 35 km. mesafede bu gün Uzundere İlçesi sınırları içinde ilçe merkezinin doğusunda yer alır. Deniz seviyesinde yaklaşık 1000 m. yükseklikte ki gölün eni yaklaşık 700-1000 m. boyu 8 km. alanı ise 8 km²'dir (Lahn, 1944: 137-140; İnandık, 1965: 79; Hoşgören, 1994: 26; Karakuzulu-Atnur, 2007: 159) Gölün doğusunda yaklaşık 49 m. yüksekliğe sahip olan Tortum Şelalesi bulunur. Göl ile şelale sularının döküldüğü yer arasında yaklaşık 100 m.'lik bir seviye farkı vardır. Buraya kurulan elektrik santralinde önemli miktarda elektrik üretimi yapılmaktadır (İl Yıllığı, 1973: 58).

¹² Kuran- Kerim Nahl Süresi 15 Ayet.

Erzincan, Erzurum, Pasinler hattını takip edip Hasankale'de Sarıkamış-Kars ve Eleşkirt-Doğubayazıt istikametlerine ayrılan yoldur. İkincisi İse Malatya, Elazığ, Muş, Van çöküntüsünü takip eden yoldur. Bölgenin Karadeniz Bölgesi'yle ulaşımı genel itibariyle Çoruh nehri vadisini takip eden karayoluyla sağlanır. Diğer bir yol ise Erzurum, Aşkale, Bayburt ve Gümüşhane üzerinden Kop geçidiyle Trabzon'a bağlayan yoldur. Bölgenin önemli yollarından bir diğeri ise Malatya-Sivas-Samsun yoludur. Erzurum-Trabzon ve Malatya-Samsun arasındaki bu yollar bölgenin dikey yollarıdır (Erinç, 1953: 43; Belli, 1977: 111; Belli, 1982: 79; Tozlu, 1997: XIII vd.; Belli, 2000: 409 vd.). Ayrıca E-W doğrultusunda uzanan demiryolu hattı ve havayolu ulaşımı aktif şekilde kullanılmaktadır. Erzurum'un bu yol ağı üzerinde bulunması kendisine büyük bir stratejik önem kazandırmaktadır.

Türkiye tüm jeolojik dönemlere ait toprak ve kayaç türlerinin sahip olması, volkanizma, tektonik veya yer hareketlerinden fazlaca etkilenmesi maden çeşitliliği bakımında zengin olmasını sağlamıştır (Özgür, 2001: 164; Causa-Atalay, 2011: 296). Dünya üzerinde bulunan 51 çeşit madenden 29 çeşidi bulunmakta olup maden zenginliğine rağmen üretim açısından Türkiye Dünya'da 52. sırada yer almaktadır (Saraçoğlu, 1989: 489; Atalay, 1992: 350). Bu madenlerden krom, demir, bakır, bor, boksit, kükürt, cıva, kurşun, çinko, tuz ve lületaşı en fazla rezerve sahiptir (Doğanay, 1998: 296; Özey, 2002: 94).

Doğu Anadolu Bölgesi yeraltı kaynakları bakımından pek zengin olmamakla birlikte; bakır, demir ve linyit yatakları bakımından önemli rezervlere sahiptir (Tarkan, 1974: 20; Atalay-Mortan, 2003: 453). Bunun yanısıra krom, kaolen, barit, dolomit, mermer, perlit, pomza, jeoltermal kaynaklar, tuğla ve kiremit hammaddesi ekonomik olarak işletim değerine sahiptir (Genç, 2002: 62).

Bölgenin demir bakımında en önemli merkezleri Hekimhan-Hasançelebi (Malatya) ve Divriği-Kangal (Sivas) maden yataklarıdır. Demir madeni yatakları bakımından bölgenin zengin diğer merkezleri ise Kayseri ve Bitlis masifidir (Özgür, 2001: 166; Causa-Atalay, 2011: 298). Demir-Çelik sanayinin önemli madenlerinden olan başta savaş sanayisinde kullanılan krom ise bölgede Elazığ-Maden ve Erzincan-Kopdağ merkezlerinden çıkarılır. Elazığ-Maden'de önemli madenlerden olan bakır yatakları bulunmaktadır (Özey, 2002: 94-96; Causa-Atalay, 2011: 300; Koca, 2012: 267-268).

Ayrıca bu madenlerin dışında Keban'da Volfram, Kangal (Sivas) Aşkale ve Oltu'da (Erzurum) Linyit, yatakları bulunmaktadır (Özey, 2002: 170-172; Causa-Atalay, 2011: 302-306).

Yeraltı kaynaklarının bölgede yaygın şekilde kullanımını Kalkolitik Çağ'da başlamıştır. Elazığ-Palu yolu üzerinde yer alan Keban ve Karoli bölgelerinde önemli maden yatakları bulunmakta olup (Kunç-Çukur, 1988: 30) Aslantepesi, Değirmentepe ve Norşuntepe Eski Tunç Çağı'nın önemli maden üretimi ve işleme yapıları merkezlerdendir (Hauptmann, 1982: 21; Frangipane, 1993: 213; Sevin, 2003: 107-108). Bölgenin yeraltı kaynaklarının stratejik önemi MÖ.'ki devirlerde Asur İmparatorlarının dikkatini çekmiş Asur krallarından Salmanassar I. Tiglatplaser III ve Sargon II. bölgeye seferler düzenlemiştir (Ceylan, 2008: 45).

Metalik madenler bakımından Erzurum'un en önemli madenleri bakır, molibden, krom ve cıva'dır. İlin en önemli bakır-molibden cevherleşmesi 73.600.000 ton rezerv ile İspir'in Ulutaş (Vank) cevherleşmesidir. Aşkale-Palandöken Dağ silsilesi arasında ise krom yatakları bulunmaktadır. Aşkale, Ilıca ve Pasinler'de iyi kalitede yaklaşık 15 milyon ton tuğla-kiremit hammadde rezervi bulunmaktadır. Jips yatakları ise ilin Aşkale, Narman, Oltu ve Tortum ilçelerinde olup yaklaşık 20 milyon ton rezerve sahiptir. Mermer yatakları ise İspir ve Karayazı'nın Şakirköy köyündedir. Şakirköy'de kaplama ve döşeme olarak kullanıma uygun yaklaşık 4.531.000 ton görünür rezerv bulunmaktadır. İlin önemli Linyit yatakları ise Horasan-Aliçeyrek, Oltu-Sütkans, İspir-Karahan, Oltu-Balkaya, Aşkale-Kükürtlü, Pasinler-Pekçik ve Hınıs-Zırnak'tır. Erzurum jeotermal kaynaklar bakımından da önemli bir potansiyele sahiptir. Uzunahmet, Pasinler-Asboğa, Köprüköy, Ilıca, Horasan-Çermik bu kaynakların bazılarıdır.¹³

İlde ekonomik değeri olan diğer bir maden ise siyah renkli, parlak, organik kökenli, süs eşyası olarak kullanılan, takı ve tesbih üretilen halk arasında strese iyi geldiği söylenen ismini çıkarıldığı ilçeden alan Oltu Taşı'dır. Bu maden ilçede öne çıkan bir zanaat koludur (Doğanay, 1997b: 1 vd.).

¹³<http://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/il-maden-potansiyelleri>: 10.01.2019

1.2. ÇAT İLÇESİNİN GENEL COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

Çalışma sahamız olan Erzurum'un Çat ilçesi Erzurum-Kars Bölümü'nde Erzurum-Bingöl karayolunun 51. km'sinde yer alır. İlçe 39°.36'.43.13 kuzey enlemi, 40°.58'.38.64 doğu boylamı üzerindedir. Doğusunda Tekman, kuzeyinde Aşkale ve Palandöken (Erzurum), batısında Tercan (Erzincan), güneyinde ise Karlıova ve Yedisu (Bingöl) ilçeleri bulunmaktadır. Yaklaşık 1386 km² yüz ölçümüne sahip olan ilçe 1.960 m.rakıma kurulmuştur. İlçe doğudan Palandöken Dağları, kuzeyden Dumanlı Dağları, güney ve güneybatıdan ise Serçelik Dağları ile çevrilidir (Yurt Aksikolpedisi, 1982: 2690).

Çat XVIII. yy'da, ilçenin en eski merkezi olan bu gün ilçe sınırları içinde yer alan Yavi'de kurulmuştur. XIX. yy'da nüfusu artan ve gelişen kasaba I. Dünya Şavaşı'ndan önce Bingöl'ün Kığı ilçesine bağlıydı. İlçe daha sonra Erzincan'ın Tercan İlçesine dâhil edilmiştir (Erzurum İl yıllığı, 1986: 66). İlçenin Tercan'a (Erzincan) bağlanmasının ardından istenilen gelişimi gösterememesi sebebiyle, 1937 yılında Kaza teşkilatı kurulmuştur (CHP 1943 Kaza Kongreleri Dilekleri, s.169). Kaza olmasının ardından da istenilen seviyeye gelmeyen Çat, 20 Mayıs 1937 tarihli ve 13020 numaralı Kararname ile Aşkale'ye bağlanmıştır¹⁴.

Çat kaza teşkilatının Aşkale Nahiye merkezine nakli ve Aşkale Nahiye teşkilatının da Çat'a naklinden sonra ise Nahiye merkezinin ilçe ile arasındaki mesafenin uzaklığı, aradaki dağ sıralarının ulaşımı zorlaştırması sebebiyle Çat Nahiyesi'nin vilayet merkezine bağlanması için Tuysuz, Bardakçı ve Haraba köyleri muhtarlarının vilayet makamına sunduğu 07.12.1939 tarihli dilekçeleri ve Sedat Çumralı'nın 16.10.1943 tarihli rapor ile Erzurum'a bağlanmıştır.¹⁵

¹⁴ "Erzurum Vilayetine bağlı Çat Kazası'nın merkezi küçük bir köyden ibaret olup, gerek coğrafi vaziyeti gerek iktisadi durumu vaziyetiyle şimdiye kadar hiç gelişmemiştir. Bu teşkilattan daha iyi istifade edebilmek üzere kaza merkezinin Aşkale Kasabası'na nakli faydalı bulunmuştur. Çünkü Aşkale, şimendifer (tren) ve transit yolları üzerinde bulunduğu için özellikle askeri depolar ve birlikler burada kurulacaktır. Transit yolu üzerinde bulunduğu için otobüs ve kamyonların atölyeleri ve garajları da burada kurulacak ve kasaba feyizli bir ova ortasında bulunduğu için İktisat Vekâleti tarafından ilerde bir şeker fabrikası da burada kurulacaktır. Çat Kaza merkezinin Aşkale Kazası adıyla anılmak üzere Aşkale Kasabası'na ve Aşkale nahiye merkezinin de Çat Nahiyesi adı altında Çat'a kaldırılmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine eski Çat Kazası'nda kalan GökoğlanNahiyesi'inn Hınıs Kazası'na ve Tercan Kazası'na bağlı Gölviran Nahiyesi ile Çat Nahiyesi'nin Aşkale kazasına bütün köyleriyle bağlanmasına karar verilmiştir."(Kararname: 13020, 20 Mayıs 1937).

¹⁵ "Aşkale Kazası yıllık kongresi, 13.10.1943 tarihinde kongreye katılması gereken 60 delegeden 57'sinin katılımıyla çok samimi bir hava içerisinde yapıldı. Aşkale Kazası'na bağlı Çat Nahiyesi'nin Erzurum'a bağlanması veya kaza haline getirilmesi, Bu nahiyede 1937 tarihinde kaza teşkilatı kurularak daha sonra

Çat Nahiyesinin 1944 yılında Aşkale'den ayrılarak Erzurum'a bağlanmasının ardından Nahiye 01.03.1954 Kanun Layihası ile tekrar kaza olmuştur.¹⁶

Çat ilçesinin ismi konusunda kaynaklarda yer alan her hangi bir bilgiye rastlanmamış olup bu ismin ilçenin Tuzluca ve Ağaköy derelerinin birleştiği yerde kurulması sebebiyle konumunda dolayı verildiğini düşünmekteyiz. Çat Türkçe'de yansıma sesi olup, iki akarsuyun birleştiği noktaya Çatak ya da Çat ismide verilmektedir. Benzer tabir askeri hayatta askeri personelin dinleme, tüfeksiz eğitim esnasında silahların belli düzene göre dizilmesi yani silah/tüfek çatmak şeklinde kullanılır.

1.2.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Yapı

Çat Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nün güneybatı kısmında yer almaktadır. Bölge neotektonik hareketlerin ve volkanizmanın etkisinde fazlaca kalmıştır. Volkanik hareketler Bölümde andezit ve bazalt bir örtü oluşturmuştur. Bu örtünün bir kısmı neojen lavlarından bir kısmı ise dördüncü zamana ait yeni püskürüklerden oluşmuştur. Volkanizma sonucunda oluşan bu örtü bölgenin ana bünye hatlarını gizlemiştir. Üçüncü zamanın son iki evresinde bölgede meydana gelen yükselme sonucunda arazinin yarılmaları bölgede platoların ve depresyonların oluşumunu sağlamıştır (Erinç, 1953: 89-90). Araştırma sahamız olan Çat yüksek platoların geniş alanlara yayıldığı morfolojik bir yapıya sahiptir. İlçe topraklarını ilçe merkezinden kuzey-güney doğrultusunda bir doğru çizerek ikiye ayıracak olursak, bu doğrunun doğusunda kalan topraklar III. Zamanın evrelerinden olan üst miyosende oluşan andezit oluşmaktadır. İlçe topraklarının batısı ise üst miyosende oluşan bazaltörtü ile kaplıdır. Sahayı örten bu volkanik püskürükler neojen ve IV. jeolojik zamanda meydana gelen volkanik hareketler

lağvedilmiştir. Zaruri hükümet işlerinden başka Aşkale ile hiçbir bağı olmayan bu nahiyenin Erzurum'a bağlanması Vilayet Umumi Meclisi tarafından da kabul edilerek durum Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Vekaleti'ne nazırdılmış ve halen cevap alınmamıştır. Bu nahiyenin Erzurum merkeze bağlanması bir zarurettir. 1944 yılına kadar Aşkale'ye bağı olan Çat Nahiyesi halkı, kaza merkeziyle nahiye arasında bulunan geçit vermeyen dağlar nedeniyle, resmi işlerini halletmek için önce Erzurum'a gelmekte ve sonra tekrar Aşkale'ye giderek işlerini halletmekteydi. Bu sıkıntının giderilmesi için 1943 kaza kongresinde bu nahiyenin Erzurum'a bağlanması istenmiş ve 15.4.1944 tarihli kararname ile Çat Nahiyesi Aşkale'den alınarak Erzurum merkez kazasına bağlanmıştır." (CHP 1943 Kaza Kongreleri Dilekleri, s.169).

¹⁶ "Kanun Layihası: 1.3.1954: Erzurum merkez kazası 1950 sayımına göre 4 nahiye, 152 köy ve 128 735 nüfustan oluşmaktadır. Merkezi kazaya bağı Çat Nahiyesi ise 31 köy ve 15 428 nüfuslu olup takriben 950 km kare genişliğindedir. Erzurum'a 51 km uzaklıktadır. Merkezi Oyuklu Köyü ve diğerköyleri, engebeli araziye sahip olduğu için Erzurum'a gidip gelmek oldukça zordur. Bu nedenle merkezi Oluklu Köyü olmak üzere Çat'ta bir kaza kurulması uygundur." Tekrar kaza olmuştur (Kanun Layihası: 01.03.1954).

sonucu oluşan lavlardan oluşturmuştur. Kısmi olarak yüzeye çıkan tuzlu ve jipsi birikintiler ise oligosen ve miyosen dönemlerinde oluşmuştur. Neojen sonunda yüzeylerinin aşınmasının ardından bölgenin IV. jeolojik zamanda yükselmesiyle ilçe bugün ki morfolojik yapıya kavuşmuştur (Altınlı, 1963: 50; MTA Dergisi 110, 1990: 145).

Kıvrım dağlarının hâkim olduğu ilçe topraklarında platolar ve dağların yükseltisi 1950 m ile 2500 m arasında değişmektedir. İlçe merkezinin kuzeyinde yer alan İnci Tepe 1968 m, güneyinde yer alan Bozkır Tepe 2000 m. batısında yer alan Ziyaret Tepe 1980 m. ve doğusunda yer alan Kızılcabaşı Tepesi ise 1982 m. yüksekliğe sahiptir (Güven, 1996: 9-10).

1.2.2. İklim Özellikleri

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer alan Çat'ta bölgenin hâkim iklim tipi olan sert karasal (kontinental) iklim hüküm sürmektedir. İlçede kışlar sert ve uzun geçmektedir. İlçenin yedi yıllık rasatlarına göre yılın yaklaşık 49 günü kar yağışlı geçmekte olup İlçede karla örtülü gün sayısı yaklaşık 127 gün olarak tespit edilmiştir. Yaz mevsimi kışa göre daha kısa ve oldukça sıcak geçmektedir (D.M.İ.G.M. 1969: 26-27). Sıcaklığın en düşük olduğu ay ortalama -4 ile Ocak ayı yine en düşük sıcaklık -24 derece ile Ocak ayıdır. En yüksek sıcaklık ise 18 ile 26 derece arasında Ağustos ayında görülmüştür. İlçenin yüksek platolarında yazlar serin geçerken çukur kısımlarda sıcaklıklar oldukça yüksektir. Çat'ın yıllık ortalama sıcaklık değeri 4 ile 10 derece arasında değişen değerler arasında ölçülmüştür (Koçman, 1993: 26). Yıl içindeki sıcaklık değişimlerinin halk dilinde de karşılık bulmuş değişik yansımaları mevcuttur. Mart ayının üçüncü haftasında yağın kara Leylek'in gelişini haber verdiği için "**Leylek Karı**" ismi verilmektedir. Halk arasında "**Leylek sekize gelmezse dokuza kalmaz**" denilerek bu tarihin her yıl aynı zamanda tekrarına işaret edilmektedir. Nisan ayında ki soğukları ifade etmek için ise "**kork Abril'in beşinden Camışı ayırır eşinden**" denilerek bu dönemdeki soğuklara "**Camış Kıran**" soğukları ifadesi kullanılır. İlçeye düşen yıllık ortalama yağış miktarı yaklaşık 470 mm olarak ölçülmüştür (Güven, 1996: 10).

En yağışlı mevsim İlbahar en fazla yağışın düştüğü ay ise Mayıs ayıdır. Yaz mevsimi ilkbahardan sonra en çok yağışın düştüğü ay mevsim iken en az yağış kış

mevsiminde aralık ayında düşer. Yağışlar kışları kar, yazları yağmur ve dolu şeklindedir (Altınlı, 1963: 3; D.M.İ.G.M. 1994-1997).

1.2.3. Bitki Örtüsü

İran-Turan flora bölgesi içinde yer alan çalışma sahamızın hâkim iklim tipi Karasal İklim olması hasebiyle bölgeye egemen olan bitki örtüsü bozkırdır. Çat'ın topraklarının $\frac{3}{4}$ 'ü çayır ve meralarla kaplıdır (Güven, 1996: 26). Bunun yanında yüksek dağ ormanları, orman içi açıklıklar, kayalık alanlarda oluşan karasal ekosistemler hâkim unsurlardır. Avrupa Doğa Bilgi Sistemi (EUNİS)' e göre bölgede İran-Turan Bozkırları (Stepleri), Likenli Zirve Kayalıkları, Alüvyal Söğüt Ormanları, İran-Turan Meşe Ormanları, Doğu Asya Doğal Meyve Ağacı (Kuşburnu, Alıç) Ormanları, Titrek Kavak Ormanları, Seyrek Yapraklı Ormanlar, Karışık Yapraklı ve İğne Yapraklı Ormanlar yer almaktadır (Çat YHGS, 2012: 34-36).

Bitki örtüsünün dağılımına bakacak olursak; Bozkır (Stepler) Doğu Anadolu Bölgesi'nin geniş platolarında ve dağ yamaçlarında yayılım göstermekte olup çalışma sahamızı olan Çat'ta ise Palandöken Dağları'nın taban arazisi ve yamaçlarında, ilkbaharda karların erimesinin ardından sıcaklığın artmasıyla birlikte yeşerir ve çiçek açar sonbaharda havaların soğuması ve karın yağması ile gelecek bahara kadar karın altında kalırlar. Bölgedeki iklim koşulları sebebiyle kısa ömürlüdürler. Bozkır (Step) örtüsünü oluşturan başlıca türler **Geven** (*Astragalus*spp.-*Leguminosae*), **GaliumSpp** (*Thymus*spp-*Labiatae*), **Kekik** (*Thymus*spp-*Labiatae*) ve **Pao** (*Poaceae*)'dir. Bu bitkiler ilkbaharda karların kalkmasının ardından Haziran'da güçlenerek önemli yeşillikler oluşturur (Çat YHGS, 2012: 43).

İlçenin güçlü bitki örtüsü gruplarından biriside 2000 m'nin üzerindeki yüksek plato düzlüklerinde kısa ve serin yaz koşullarında oluşan "**Uzun Boylu Bozkırlar**"dır. Bu alanlar hayvancılık yapan yöre halkı tarafından sulanarak kışın hayvanlara mahsül üretiminde kullanıldığı gibi sulanmayan meralar ise yazın yaylacılık faaliyet alanı olarak kullanılmaktadır. Bir diğer bozkır türü ise kurak orman alanlarının tahribi sonucunda oluşan Antropojen Bozkırlar'dır. İlçenin orman örtüsünü 1600 m ile 2250 m yükseltide Bağlıca, Gökçeşeyh, Kumaşlı, Muratçayırı arasında yayılım gösteren Pelit, Meşe, Kayın, Sapsız Meşe, İspir Meşesi ve Ardiç gibi türlerden oluşmaktadır (Yeni Rehber Ansiklopedisi. 1996: 15). Bunun yanı sıra antropojen etkilere (insan etkisi) maruz kalan

ve ağaç formuna ulaşamamış bozuk çalı formları da göze çarpmaktadır. Çat ilçesinin meşe ormanları geçmiş dönemlerde yöre halkı tarafından yapacak/yakacak ihtiyacında kullanıldığı için çok büyük tahribata uğramıştır.

Çalışma sahamızda yer alan diğer bir bitki örtüsü grubu ise “Nemli Dere Vejetasyon”dur. Bu bitki örtüsü grupları Sarıkaşık-Karabey, Karabey-Saltaş, Tuzla-Kirişli-Köseler-Parmaksız-Bardakçı güzergâhında akan derelerin etrafında varlığını gösteren Yalancı İğde ve Söğüt türlerinden oluşur (Çat YHGS, 2012: 44-45).

1.2.4. Hidrografya

Erzurum-Kars Bölümü hidrografya bakımından üç havzaya bölünmüştür. Bunlar Kura, Aras ve Çoruh Nehiri havzalarıdır (Erinç 1952: 92). Çalışma sahamız olan Çat ise Fırat Nehri'nin en önemli kollarından olan Karasu Irmağı¹⁷'nin su toplama havzasında yer almaktadır. **Karasu Irmağı** kaynağını Kargapazarı Dağları'ndan alır. Bu bölgede Yedigözelere Dere ismi verilen akarsu daha sonra Dumlu (Yeşil) Deresi ve Köşk Deresi'nin sularını topladıktan sonra Dumlu Çayı adını alarak Erzurum Ovası'na iner. Erzurum Ovası'nda akarsuya kuzeyden Umudum ve Karasu dereleri, güneyden ise Teke, Hanege, Dereboğazı Deresi gibi kollardan oluşan Pulur Çayı karışır. Akarsu Ilıca'nın (Aziziye) batsından Erzurum Ovası'nı terk eder. Aşkale depresyonuna doğru ilerleyen akarsuya Kırkal Deresi, Serçeme Çayı ve Handeresi'nin katılmasının ardından Aşkale depresyonuna ulaşır. Bu alanda menderesler çizerek ilerleyen akarsuya Kayışpınar ve Taşağıl derelerinin katılmasının ardından Aşkale Boğazı'na girer. Burada genel itibarıyla doğu-batı doğrultusunda ilerleyen akarsu Çayırılı depreyonuna ulaşır. Dorum akarsuyunu aldığı noktadan keskin bir dönüşle güneydoğuya yönelir ve Mercan yakınlarına dek yönünü korur. Bu bölgede Balıklı (Migikar) Çayı'nın sularını alan akarsu Tuzla Çayı ile birleşerek onun akış yönüne (NE-SW) tabi olur (Polat, 2003: 105). Araştırma sahamız olan Çat'ın en önemli akarsuları Tuzla (Çövender) Çayı, Oyuklu (Hubyat) Çayı ve Lezgi Çayı'dır. Bu akarsulardan Tuzla (Çövender) Çayı kaynağını Palandöken Dağları'nın güney eteklerinden almakta olup Yarmak'tan gelen su ile birleştikten sonra Oyuklu (Hubyat) Çayı ile birleşir. Oyuklu (Hubyat) Çayı kaynağını Palandöken Dağlarından alarak, Bekçimen ve Karagöl yaylalarının batısına doğru vadilerde ilerledikten sonra,

¹⁷Karasu Irmağı Ksenophon'un Anabasis isimli eserinde Teleboas olarak bahsedilmektedir (Ksenophon, IV. IV. 1). Yine bazı kaynaklarda Karası Irmağına West Euphrates (Batı Fırat) isminin verildiğini görmekteyiz (Lynch, 1967: 209 vd.; Cevad A.-Özey R., 2000: 55 vd; Polat, 2003: 7)

kaynağını Bingöl Dağları'ndan alan Parmaksız Çayı ve Tuzla Çayı ile Yavi, Bardakçı, Göbekören sınırlarının kesiştiği noktada birleşerek Tercan sınırında Karasu'ya karışır (Güven, 1996: 26; Polat, 2003: 106).

Araştırma sahamız içerisinde yer alan diğer akarsular ise; Bardakçı Deresi, Akveren Deresi, İlçenin batısında Büyükgedik Deresi, Yonca Deresi, Hazhaz Deresi, Bağlıca Deresi, Karataş Deresi'dir (Çat YHGS, 2012: 29).

Akarsuların genel özellikleri iklim ve arazi yapısına bağlı olarak şekillenmiştir. Çalışma sahamız yüksek ve engebeli bir arazi olması sebebiyle akarsular hızlı akışa sahip ve taşıdığı yük miktarları ilkbaharda yüksektir. İlkbaharda yağmurların başlaması ve karların erimesiyle birlikte suların debileri yükselmektedir. Özellikle ilkbaharda akarsuların taşıdığı su miktarının arttığı ve yataklarına sığmadığı görülmektedir. Yıl içerisinde diğer mevsimlerde akarsuların su seviyelerinin belli düzeye kadar düşerek bu seviyesini koruduğu görülür. Çat'ın en büyük su potansiyeline sahip akarsuları (Lezgi ve Pisa Çayı) üzerine kurulan Çat (Palandöken) Barajı ilçenin en büyük barajıdır. Erzurum-Bingöl karayolunun yaklaşık 41. km'sinde yer alan barajın projesine 1993 yılında başlanmış ve 1998 yılında tamamlanarak 2006 yılından itibaren su tutmuştur (DSİ. VIII. Bölge Müdürlüğü, 1994). Palandöken barajı su kalitesi bakımından Türkiye'nin en temiz sularından birisi olup yaklaşık 2025 yılına kadar Erzurum'un içme suyu ihtiyacını karşılayacak kapasiteye sahiptir (Güven, 1996: 27).

1.2.5. Ulaşım

Çat, ülkemiz karayolu ulaşım ağı içerisinde Erzurum-Bingöl Karayolu (D950) üzerinde yer almaktadır. Bu yol 180 km'lik uzunluğu ile Erzurum-Kars Bölümü ile Yukarı Fırat Bölümleri arasında yer almakta olup sadece Erzurum-Bingöl illerini değil Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni bir birine bağlayan en kısa güzergâhtır. Karayolu genel itibarla güney-batı doğrultusunda uzanış gösterirken oldukça yüksek dağ kütleleri üzerinden ilerler. Erzurum-Çat-Bingöl karayolu (D950) 1970'li yıllara kadar berkitme yol ile bu tarihten itibaren başlanan asfaltlama çalışmaları 1993 yılında tamamlanmıştır. Yolun trafik yoğunluğu kış mevsiminde yaz mevsimine göre düşüktür. Bunda bölgede sert geçen kışın etkisi önemli etkindir. İklim etkisine bağlı olarak geçmişte kışları Tuzla Çayı ve Peri Suyu'nun yukarı çığırındaki doğal vadiler (Erzurum-Yavi-Suçatı) kullanılmıştır. O dönemlerde insanoğlunun coğrafi engellerle

mücadele edecek donanım ve teknikten yoksun olması sebebiyle bu yol güzergâhları uzun zaman kullanılmıştır (Sever, 2005: 285-287).

Erzurum-Bingöl karayolu geçmişte mevsimlik yol hüvviyeti göstermektedir (Tozlu, 2002: 179 vd.). Türk tarihinde Bingöl'ün yaylak olarak geçmesi, askerler için yazlık ordugâh olarak kullanılması sebebiyle bu yol daha çok yaz yolu olarak kabul edilmiştir (Evliya Çelebi, 1999, 144-145). Çalışma sahamız ulaşım açısından Eskiçağ'da da önemli bir yere sahiptir. İnsanoğlu ilk çağlarda dağların uzanış yönünü ve akarsu yataklarını takip eden doğal yollar edinmiştir. Çat'ın en önemli akarsuyu olan Tuzla Çayı'da bu rolü üstlenen akarsulardan biridir.

Doğubayezıt-Ağrı üzerinden Erzurum'a ulaşan yollar (Ceylan N.: 656 vd.; Günaşdı, 2016: 115 vd.; Özgül, 2016: 140) Erzurum üzerinden Çat'a ulaşır. Bu yol Tuzla Çayı'nı takip ederek Tercan sınırları içindeki İlısu-Oğulveren mevkiinde Şirinlikale'den gelen tarihi doğal yol ile birleşerek Tercan Ovası'nın kuzeydoğusunda yer alan Tuzluca'ya oradan da Altıntepe'ye ulaşır (Işık, 1987: 499 vd.; Diler, 1988: 19 vd.; Ceylan N.: 658; Üngör, 2018: 105).

1.2.6. Yeraltı Kaynakları

Çalışma sahamız yeraltı kaynakları bakımından zengin sayılmaz. Çat'ın en önemli yeraltı kaynakları krom, kaynak tuzu ve jeotermal potansiyelidir.¹⁸ Krom madeni yatakları Erzurum-Bingöl karayolunun 75. km'sindedir. Çat'ın Çirişli Köyü'nde bulunan krom yatakları 2014 yılında işleme açılmıştır. Proje ile yaklaşık olarak 180 ha'lık alanda "Krom Ocağı ve Zenginleştirme Tesisi Projesi" hayata geçirilmiştir.¹⁹

Doğu Anadolu Bölgesi'nin topraklarının tuzlu ve jipsli yapısı tuz oranının yüksek olması, bölgede irili ufaklı birçok tuzlanın oluşumuna zemin hazırlamıştır (Polat, 2003: 7). Aras, Çoruh, Fırat Nehirlerinin kollarına yakın yerler ve Tortum Gölü mıntıkasında bulunan tuzlalar sulu tuzlalar mahiyetindedir (Erin, 2003: 219). Muhlis Tuzlası, Çögender Tuzlası ve Karagöl Tuzlası Fırat Nehri'nin Karasu havzasında yer alan Çat'ın tuz kaynaklarıdır. Bu tuzlalardan Muhlis Tuzlası 70 lt. (Dk) debiye ve 23 bome derece

¹⁸http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Erzurum_Madenler:10.02.2019.

¹⁹http://www.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/Mintek_83482Krom_15_07_2014%20:05.06.2018.

değere, Çögender Tuzlası 15 lt. (Dk) debiye ve 21-23 bome derece değere, Karagöl Tuzlası 9 lt. (Dk) debiye ve 15-22 bome derece değere sahiptir (Barutoğlu, 1961:70).

Çalışma sahamız termal kaynaklar bakımından önemli potansiyele sahiptir. Hölenk, Köseler ve Çimenözü köylerinde bulunan ve buldukları köylerin adları ile isimlendirilen termal kaynaklar önemli sıcak su potansiyeline ve sıcaklık değerlerine sahiptir. Hölenk; Hölenk (Kaplıca) Köyü içerisinde yer almakta olup 32^C kaynak sıcaklıktadır. Köseler; Köseler Köyü sınırları içerisinde bulunan Eybek deresinin doğusunda yer almaktadır. Köseler termali 18-45⁰C arasında değişen sıcaklığa ve 20 lt. (sn.) debiye sahiptir. Çimeözü Köyü içinde yer alan Çimeözü termal kaynağı 44-58⁰ C sıcaklığa ve 12-15 lt. (Sn.) debiye sahiptir. Çimenözü Köyü 2009 yılına kadar Tekman idari sınırına dâhil iken 2009 seçimlerinden sonra ulaşım imkânları bakımından Çat'a daha elverişli konuma sahip olduğundan Çat'a bağlanmıştır. Çimenözü termal kaynağı hariç diğer kaynakların üzerinde herhangi bir tesis bulunmamaktadır (Bayram, 2015:76-97). Termal kaynaklardan romatizmal hastalıklar ve deri hastalıklarının tedavisi için yararlanılmaktadır (Özdemir, 1974: 81). Çat'ın mevcut jeotermal potansiyeli ilçeye yapılacak tesisler ile değerlendirilmesi gerekir. Bugün bu potansiyelden yeteri derecede faydalanılamamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA SAHASININ TARİHİ

2.1.TARİH ÖNCESİ ÇAĞLAR

Tarihin konusunu; zaman, mekân ve insan üçgeninde meydana gelen hadiselerden oluşmaktadır. İnsanoğlunun çoğalarak dünyanın dört bir tarafına yayılması, olay örgüsünün; zaman, mekân, insan olgusuna paralel genişlemesine sebep olmuştur. İşte bu olay örgüsünü tetkik edip anlamak ve anlamlandırabilmek adına tarihi hadiselerin meydana geldiği zaman dilimlerini çağlara, bölümlere veyahut dönemlere ayırma ihtiyacı duyulmuş ve bazı görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşler; döngüsel süreç ve çizgisel süreç olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Günümüzde çağ taksiminde yaygın olarak Eskiçağ, Ortaçağ, Yeni/Yakınçağ üçlü sistemi kullanılmaktadır. (Alkan, 2009: 24-29; Alkan, 2014: 43-64). Fakat bu tasnif Türk ve İslam tarihinin tasnifi için yetersizdir (Togan, 1985: 26; Özçelik 2001: 27; Alkan, 2014: 43-64)

Eskiçağ tarihi araştırmalarında tarihi hadiselerin ayrımındaki en önemli ölçüt yazının icadı olmuştur. Yazının ilk defa MÖ. 3200'lerde Mezopotamya'da ortaya çıkmasıyla birlikte Eskiçağ tarihinde kendiliğinden bir kesit oluşmuş, yazılı dönem; **historya** yazı öncesi dönem; **prehistorya** (tarih öncesi) aradaki geçiş dönem ise; **prohistorya** (öntarih) olarak isimlendirilmiştir. Yazı Mezopotamya'da MÖ. 3200'lerde kullanılmaya başlanmasının ardından, Mısır'da MÖ. 3000'lerde, Anadolu'da MÖ. 2000'lerde, İtalya'da ise MÖ. 1000'lerde kullanılmaya başlanmıştır. Bu da gösteriyor ki her bölge çağları aynı süreç içerisinde yaşamamıştır (İplikçioğlu, 1990: 16-17; Kınal, 1991: 8; Akurgal, 1995: 21).

Tarih öncesi devirler, aletlerin yapımında kullanılan malzeme ve yapım tekniğine göre çağlara ayrılmıştır (Özdoğan, 2011: 8). Bu bağlamda ilk sınıflandırma Danimarkalı bilgin C. J. Thomsen tarafında 1819 yılında yapılmıştır. Thomsen müzedeki eserleri krolonjik olarak kullanım sırasına göre taştan, tunçta ve demirden yapılabileceği ilkesine göre sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırma neticesinde taşın kullanıldığı devire Taş Çağı, tunç'un kullanıldığı devire Tunç Çağı, demirin kullanıldığı devire Demir Çağı

adlandırılması yapılmıştır²⁰ (Childe, 1993: 24 vdd; Maisels, 1999: 2; Braidwood, 2008: 85 vd.).

Prehistorik Çağların en erken ve en uzun safhası olan bu çağ Türkiye’de Yontmataş Devri olarak bilinen Paleolitik Çağ’dır. Paleolitik köken olarak *palaios (eski) ve litos(taş)* sözcüklerinden türetilmiş bir kelimedir (Günaltay, 1987: 53-55; Sevin, 2003: 15). Bu devire *Paleolitik ya da Eski Taş* isminin verilme sebebi baltaların, kazıyıcıların, kesicilerin ve delicilerin çakmak taşlarından yapılmış olmasıdır (Dinçol, 1982: 15; Akurgal 1987: 12; Kınal, 1987: 9). Döneme verilen bir diğer isim ise o dönem insanların yaşam tarzına ithafen *Avcılık ve Toplayıcılık Dönemi*’dir (Kınal 1991: 10; Memiş 2003: 9).

Türkiye’de bu döneme ait en eski merkez İstanbul’da bulunan Küçük Çekmece Gölü’nün kuzeyindeki *Yarımburgaz Mağarası*’dır (Arsebük vd, 1989: 9 vd.; Arsebük, 1998: 9 vd.). Antalya’da bulunan *Karain Mağarası* Yarımburgaz Mağarasından daha geç bir zamana tarihlenen diğer bir önemli merkezdir (Yalçınkaya vd., 1999: 15 vd.) Adıyaman yakınlarındaki *Palanlı*, Kars’taki *Camuşlu* (Ünsal, 2017: 2 vd), Hakkâri *Tirişin Yaylası* buluntuları, Tunceli *Eşkinisefine*, Malatya *Aktaş*, Adıyaman *Şehramuz*, Ankara *Çeçtepe ve İlhan köy* diğer önemli merkezler arasındadır (Kökten 1971: 16; Harmankaya-Tanıdı, 1996: 14; Sevin, 2016: 7 vd.).

Erzurum²¹ ve yakın çevresinde, Paleolitik döneme ait ilk bulgular, Alot tarafından 1942 yılında bulunmuştur. Erzurum ve çevresinde araştırma yapan Alot, Erzurum ilinin doğusunda bulunan Erzurum-Hasankale yolunun 20-25. km’sinde, Yukarı Çakmak köyünün kuzeybatısında, yolun 300 m. kadar güneyinde ve yola dik duran derenin yamacında bazalittan yapılmış bir alet ele geçirilmiştir. Alot tarafından tespit edilen bu veriler Şenyürek tarafından yayınlanmıştır (Şenyürek, 1944: 351 vd.; Koşay, 1984: 12). Fakat bu buluntuları Paleolitik döneme ait olduğu konusunda şüphelerde mevcuttur. K. Kökten tarafından bölgede önemli araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar sırasında Erzurum’un 20 km kuzeydoğusunda (Şıpşıp Mağarası) bir merkez tespit etmiştir. (Koşay 1984: 12; Pehlivan 1984: 32). Erzurum ve çevresinde yapılan araştırmalarda tespit edilen merkezler Çat ve Çevresinin Kalkolitik Çağ’ın sonu ve Tunç Çağı’nın başlarından

²⁰ Çağ Taksiminde ayrıntılı bilgi için bk.; (Maisels, 1999: 1 vd.; Alkan, 2009: 23-42; Alkan, 2014: 43-64; Harmankaya, 2002: 7-41).

²¹ Erzurum adı ile ilgili geniş bilgi için bk. (Konukçu, 1992: 5 vd.).

itibaren önemli ölçüde yerleşim gördüğünü göstermektedir. Çalışma sahamızın Paleolitik Çağ'da yerleşme görüp görmediği yeni araştırmalar neticesinde fikirler sunacaktır. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde araştırma sahasında Paleolitik Çağ'a tarihlendirebileceğimiz herhangi bir merkez tespit edilememiştir.

Mezolitik kelimesi köken olarak *Mesos (Orta/Ara) ve lithos (Taş)* sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu dönem Peleolitik Çağ ile Neolitik Çağ arasında, yeni iklim şartlarına ve teknolojik yeniliklere geçiş dönemi olarak nitelendirilmektedir (Sevin, 2003: 14). Bir başka ifadeyle Mezolitik Çağ insanoğlunun geçmişte kazandığı bilgi, beceri ve kültür birikimiyle yeni çevre koşullarına uyum sağladığı dönemdir (Özdoğan, 2011: 48-49). Bu dönemde alet teknolojisinde çakmaktaşının yongalanması devam etmekteydi. Fakat bu aletlerle bir balığın ya da bir kuşun avlanmasının mümkün olmadığını gören insan çakmaktaşından *mikrolit*²² denen minik aletler tasarlayarak tahta, kemik ve boynuz gibi saplar ile birleştirdi (Kınal, 1991: 13; Akurgal, 1995: 21). Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kars'ta bu çağın alet teknolojisini yansıtan mikrolit bulunması bölgede Mezolitik Çağ'ın yaşandığının göstergesi olabilir (Kökten, 1953: 198 vd.). Fakat araştırma sahamızda şuana kadar yapılan çalışmalarda herhangi bir Mezolitik merkez tespit edilememiştir.

Neolitik kelimesi köken olarak; *Neos (Yeni) Lithos (Taş)* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. Yenitaş Çağı Anadolu'daki yaygın kullanım şekli Cilalı Taş Devri; günümüz sosyal ve ekonomik yapısının temellerinin atıldığı dönemdir (Sevin, 2003: 18). Bu devirde insanoğlu tarım (ziraat) yapmayı öğrenmiş, kilden yaptığı eşyaları kum taşıyla perdahlamış, ektiği ürünlere zarar gelmemesi adına onu korumuş, olgunlaşmasını beklemiş, yerleşik yaşama geçmiş, domuz, öküz, koyun ve keçiyi evcilleştirmiştir. İnsanoğlunun bu çağda kat ettiği büyük aşama sebebiyle bu dönem *Neolitik Devrim* olarak adlandırılmıştır (Childe, 1965: 88; Kınal, 1991: 13; Childe, 1993:33 vd.; Maisels, 1999: 3; Sevin, 2003a: 18; Özdoğan, 2011: 56; Sagona - Zimansky, 2015: 34 - 61- 63).

Türkiye Neolitik döneme ait önemli merkezler Batman ilindeki **Hallan Çemi** (Rosenberg, 1993: 117 vd.), Diyarbakır Ergani ilçesindeki **Çayönü** (Çambel-Braidwood-Özdoğan, 1990: 59 vd.), Şanlıurfa'nın 40 km. kuzeyinde yer alan **Nevali Çori**

²² Mikrolit: Çakmaktaşı ve obsidyen üçgen, yarım ay ya da yamuk biçimde yongalanarak yapılan aletlerdir.

(Hauptmann, 2007: 131 vd), Şanlıurfa'nın güneydoğusunda yer alan **Göbeklitepe** (Schmidt, 2005: 343 vd.), Aksaray'ın Kızılkaya Köyü'nde bulunan **Aşıklı Höyük** (Esin, 1999: 71 vd), **I. Can Hasan, III** (French-Hillman-Payne, 1972: 180 vd), Konya'da bulunan **Çatalhöyük** (Hodder, 2007: 313 vd.), Burdur'da bulunan **Hacılar**'dır (Harmankaya, 1998: 13 vd.; Sevin, 2016: 18vd.). Neolitik Çağ'ın sonlarına doğru başta bakır olmak üzere madenlere olan ilginin artmasına sebep olmuş ve madencilik alanında gelişmelerin hız kazanmasına sebep olmuştur (Başak, 2008: 19).

Araştırma sahasının bağlı olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde birkaç merkez tespit edilmiştir. Belirlenen bu merkezlerin hepsi Doğu Anadolu'nun batısında bulunmaktadır. Bu merkezler, Elazığ'da **Çınaz III, Boytepe, Tepecik/Mağaratepe**, Malatya'da **İkiz Höyük, Cafer Höyük**, Sivas'ta **Mergersen**'dir (Harmankaya-Tanıdı vd. 1997; Harmankaya, 1998: 13 vd). Ancak Çat ilçesinin idari olarak bağlı olduğu Erzurum ili sınırları içinde tespit edilen herhangi bir Neolitik Çağ merkezi bulunmamaktadır.

2.2. Kalkolitik Çağ

Kalkolitik kelimesi köken olarak *Khalkos (Bakır)* ve *Lithos (Taş)* sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. **Bakır-taş Çağı** ismi verilen bu dönem **İleri Üretici Dönem** veya **Gelişkin Köy Dönemi** gibi adlarla da isimlendirilmiştir (Harmankaya, 1998: 7; Sevin, 2003: 78). Neolitik dönemde insanlar avcı-toplayıcı ekonomiden tarım toplumuna yani üretici ekonomiye geçerek köyler kurmuş zengin kültürler oluşturmuştu. Bu gelişim bazı yerlerin coğrafi yapısı gereği durağanlaşırken bazı bölgeler ise coğrafi özellikleri sebebiyle gelişim göstererek kent-devlet-imparatorluk ekonomilerinin temelini oluşturmuştur (Childe, 1965: 105; Maisels, 1999: 3; Özdoğan, 2011: 102).

Bu çağın en önemli özelliği bakırın keşfedilerek kullanmasıdır. Bakırın keşfi ile Paleolitik ve Neolitik dönemde kullanılan taşbaltalar, obsidyen aletler, kemik ve boynuzdan yapılan aletler, pişmiş topraktan yapılan aletler insan hayatından tamamen çıkmamış bu aletler madenle beraber kullanılmıştır (Akurgal, 1995: 24). Bu dönem de bakır soğuk olarak dövülerek işlenen üstün nitelikli bir taş durumundan çıkarak, tavlama yapılarak ve eritilip dökümü yapılan bir maden halini almıştır. Bakırın eritilince çömlek hamurundan daha kolay işlenebilen, sıvı haline getirildiğinde döküldüğü kabın halini alan ve soğuyup serleştiğinde ise taştan sert ve keskin bir madde olduğu ortaya kondu. Böylece insanlar eski taş teknolojisinin zor zahmetli ve zaman alan tekniği yerine daha kolay

yapılan ve yenilenebilen bir teknoloji üretmiş oldular. Bu gelişmeler neticesinde bakır metalürjinin ilk kolu oldu (Savaş, 2006: 15). Bu Çağ'da kullanılan tek maden bakır olmayıp bakır ve kalayın karışımı olan tunç'ta bu dönemde kullanılmıştır. Kalkolitik Çağ ile ilgili yapılan son dönem araştırmaları insanoğlunun madeni Neolitik dönemde keşfederek kullandığını ortaya koymuştur.²³ Maden devirlerinden Kalkolitik Çağ İle Tunç Çağı'nı birbirinden ayıran Tunç madenin ise arsenikli tunç olarak Kalkolitik Çağ'da kullanıldığı ortaya konulmuştur (Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: 7). Bu yeni bilgiler ışığında madenin insan hayatına daha önceden girdiği ve Kalkolitik Çağ'da insan hayatında birden fazla madenin olduğunu göstermektedir.

Keramik yapımında elde yapım tekniğinin yerini daha seri bir üretim sağlayan çömlekçi çarkları almıştır. Bu sayede daha kısa zamanda fazla ve daha güzel ürünler ortaya konulmaya başlamıştır. At bu dönemde evcilleştirilmiş ve yine bu dönemde hayvanların çekme gücü ve koşulması, tekerlekli araçlar keşfedilmiş, eşyanın aidiyetini belirten işaretler olan mühürler kullanılmaya başlanmıştır. Bu işaretler o şeyin birine ait olduğunu gösteriyordu (Childe, 1996: 87-92). Ekonomik hayatta avcılık ve toplayıcılığın yerini tarım (üretim) ekonomisinin alması önceki bölümlerde değindiğimiz sanatsal faaliyetlerin ayak sesleri olarak tanımladığımız mağara duvar resimlerindeki konuların da değişmesine sebep olmuştur. Neolitikle birlikte üretim aşamasına geçen insanoğlu Kalkolitik Çağ'da İleri Üretici Dönem'e geçti. Bu nedenle sanatsal ifadelerde av sahneleri yerine bereketi simgeleyen tanrıça figürlerine yer vermeye başlandı. Pişmiş kilden yapılan tanrıça heykelleri çanak çömlek üzerine çizilen geometrik motifler sanat alanındaki değişim yansımalarıdır (Mellart, 1958: 127-156; Mellart, 1959: 51-65; Yakar, 1997: 448-449)

İnsan hayatında bakırdan araç gereçlerin kullanılmaya başlanmasıyla beraber toplumsal hayatta bir iş kolu doğmuş oldu. Bu madeni işleyen kişiler tarım toplumu içerisinde kendi ihtiyaç duyduğu tarımsal ürünü üretmeyip el emeği karşılığında geçimini sağlayan ikinci sınıf (İlk sınıf: Av için sihir ayinleri düzenleyelerdir) oldu. Üstelik bu zanaatkârlar ilk sınıfa göre daha ayrıcalıklı idiler (Childe, 1996: 94). İnsanlar bu ayrıcalıklı madene ulaşabilmek için başka kıymetli madenleri, dokuma ürünleri ve

²³ Dönemin önemli merkezlerinden Diyarbakır'ın Ergani ilçesi yakınlarındaki Çayönü'nde MÖ. 7 bin de bakır endüstrisinin varlığı tespit edilmiştir. bk. (Özdoğan, 2010: 141-154; Palmieri-Sertok-Hauptmann-Hess, (1996). Doğu Anadolu'da Madencilik Gelişimi, Anadolu Medeniyetler Müzesi 1995 Yıllığı).

keramikleri değiş tokuş yaparak ticaretin doğuşuna zemin hazırlamışlardır (Akurgal, 1995: 24). Zanaatkârların bu becerilerini icra etmek için göç etmeleri; bilginin yayılmasını, kültürel etkileşimi, iletişimi ve haberleşmeyi beraberinde getirmiştir (Childe, 1996: 94). Kalkolitik Çağ; İlk Kalkolitik Çağ, Orta Kalkolitik Çağ ve Son Kalkolitik Çağ olmak üzere üç bölümde incelenmiş olup bu evreler Halaf, Obeid/Ubeid ve Uruk Kültürleriyle temsil edilmiştir (Esin, 1969: 18; Esin, 1979: 5; Kınal, 1991: 19; Sevin, 2003: 78; Özdoğan, 2011: 105).

Anadolu'da Kalkolitik Çağ Mezopotamya kökenli kültürlerin etkisinde bir gelişim göstermiştir (Sevin, 2003: 89; Özdoğan, 2011: 103; Miyake, 2011: 120). Kalkolitik Çağ'ın erken evresine tarihlenen (MÖ. V. Bin Yıl) **Halaf Kültürü** Yakınoğu'nun en gelişmiş boyalı çanak çömlek kültürü olup ismini Resul Ayn yakınlarındaki Halaf Höyük'ten almıştır. Kültürün Türkiye'deki önemli merkezleri; **Saçak Höyük, Yumuktepe, Değirmentepe, Tülintepe, Birecik, Fıstıklıhöyük, Kazane, Samsat** (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: 9 vd.), **Çavi Tarlası** (Wickedede, 1984: 191 vd.), **Nevali Çori** (Hauptmann, 2007: 131 vd), **Turluhöyük, Kurbanhöyük, Grikihacıyan, Domuztepe ve Tell Kurdu** (Sevin, 2003: 91-92)'dur.

Orta Kalkolitik dönemde **Halaf Kültürü**'nün etki alanına güney kökenli **Ubeyd Kültürü** yerleşir. MÖ. V. bin yılın ilk evresine tarihlenen bu kültür ismini Ubeyd Höyük'ten almıştır. Halaf kültürüne nazaran keramikleri daha kaba ve kalitesiz olan bu kültürün Anadolu'daki önemli merkezleri **Değirmentepe** (Esin, 1984: 11 vd.; Esin-Harmankaya, 1987: 79 vd.), **Tülintepe** (Esin, 1979: 115 vd.), **Hassekhöyük** (Manfred-Blancke, 1987: 71 vd.), **Tel Kurdu** (Yener, 1999: 185 vd.), **Turluhöyük, Lidar ve Samsat**, Amik Ovasındaki **Tell Tabara el Akrad, Sakçagözü, Tilmenhöyük, Gedikli, Çukurova'da Tarsus Gözüklü, Mersin Yumuktepe**'dir (Sevin, 2003: 97-98).

Kalkolitik Çağ'ın son everesinde (MÖ. IV. Bin Yıl) Mezopotamya'dan Anadolu'ya bir göç hareketi meydana gelmiştir. Bu göç hareketi Mezopotamya kültürünün Anadolu'ya taşınmasına ve yerel kültürle kaynaşarak Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağ'ını oluşturmuştur (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: 13). Anadolu'da bu döneme ait yerleşmeler Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki **Tepecik,**

Norşuntepe, Hassekhöyük (Manfred–Blancke, 1984: 181 vd.), **Arslantepe** (Frangipane, 1994: 165 vd.) önemli merkezlerdir²⁴ (Sevin, 2003: 109-115).

Doğu Anadolu bölgesinde Kalkolitik Çağ'ın varlığı belirlenen merkezler ile kanıtlanmaktadır. Nitekim bu merkezlerin bir kısmında da kazı çalışmaları yapılmış olduğu görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ceylan başkanlığında Erzincan-Erzurum-Iğdır-Kars il ve ilçelerinde yürütülen yüzey araştırmaları sayesinde bölgenin tarih öncesi ve tarihi devirleri hakkında aydınlatıcı bilgilere ulaşabilmekteyiz. Bu araştırmalar sırasında tespit edilen Kalkolitik merkezler örnek vermek gerekirse Erzincan: **Dolaptepe Höyük, Toprakkale, Bakacak Kalesi, vb.** Erzurum: **Sırlı Yerleşmesi Yukarı Kom Kalesi, Aşağı Yıldırım Kalesi, Yukarı Yıldırım Kalesi, Karaz Höyük, Ekinlik Kalesi II, Sos Höyük, Başbudak Kalesi, Çiğdemli Höyük, Bolutepe Kalesi** bu merkezlerden bir kaçıdır (Ceylan, 2008a: 27 vdd; Ceylan, 2015a). Bölgenin Eskiçağ tarihine ışık tutan diğer bir önemli merkez ise Erzurum'un 28 km. batısında bulunan **Alaybeyi Höyük**'tür. 2016 yılında yapılan sondaj ve kazı çalışmaları neticesinde höyüğün Kalkolitik Çağ'dan Geç Demir Çağı'na kadar yerleşim gördüğü göstermektedir. Höyükte gün yüzüne çıkarılan seramiklere uygulanan Karbon 14 metodu seramiklerin *MÖ.* 4721-4553 tarihlerine ait olduğunu göstermiştir (Erkmen-Altunkaynak, 2016: 237-262). Bu da Erzurum ve çevresinin dip tarihinin Erken Kalkolitik Çağ'a kadar indiğini göstermektedir.

Araştırma sahamız Çat'ta yapılan çalışmalar neticesinde Kalkolitik Çağ merkezi tespit edilememiştir. İlk Tunç Çağından itibaren bölgede yerleşimin olması Kalkolitik Çağ'da da olma olasılığını artırmaktadır. İlerleyen zamanlarda kapsamlı yapılacak araştırmalar neticesinde Kalkolitik merkezlerin tespit edilebileceği kanaatindeyiz.

2.3. İlk Tunç Çağı

İnsanoğlu Kalkolitik Çağ'da üretici ekonomiden İleri Üretici Düzeye ulaşmış, yerleşik hayatı geliştirerek kentlerin/şehirlerin temelini atmış ve bakırı kullanmayı öğrenmişti. Bakırın insan hayatına girmesinin ardından bakır ve kalayın karışımı (alaşım) olan tunç keşfedildi. Böylece maden devirleri arasında ilk ayırım da gerçekleşmiş oldu. **Tunç (Bronz)**; ergitme ocakları ya da potalarda ergitilerek sıvı hale getirilen bakıra kalay

²⁴ Türkiye'de Kalkolitik Çağ çalışmaları için bk. http://tayproject.org/downloads/Kalkolitik_SH.pdf: 06.07.2018.

ya da arsen karıştırılmasıyla oluşan alaşımdır (Esin, 1969: 39-135; Sevin, 2003: 117; Harmankaya-Erdoğdu, 2002: 7).

Başlangıçta ahşap (Mellart, 2003: 112-113) ardından taş (Soyukaya, 1999: 30), devamında pişmiş topraktan ve bakırdan yaptığı araç-gereçleri kullanan insanoğlu, gerek araç gereç yapımındaki zorluk, gerekse bu araç-gerecin uzun ömürlü olmayıp çabuk kırılması yüzünden daha sağlam, daha dayanıklı ve daha kolay işlenebilen malzemelere yönelmiştir. Gelişen ve değişen yaşam koşullarına bağlı olarak hayat standartlarının artması sonucunda insanlar tarım, dokumacılık, çömlekçilik gibi gelişmelere ek olarak daha etkili silahların üretilmesi, sağlam, kaliteli, ince ve hafif kapların üretilmesi ve daha zarif süs eşyalarının yapımına olanak tanıyan tunç madeni keşfetti. Tunç madeninin keşfedilip işlenmeye başlanmasıyla (mutfak eşyaları ve avcılık başta olmak üzere) gündelik yaşamda bu madenin kullanımı arttı (Dinçol, 1982: 15; Sevin, 2003: 117; Başak, 2008: 18-23)

Madencilikte meydana gelen gelişmeler neticesinde artan talep hammaddeye duyulan ihtiyacı artırdı. Bu ihtiyacın karşılanabilmesi için daha organize ve güçlü siyasi yapıların gerektiğini ortaya koydu. Böylece ilk defa Mezopotamya'da Sümer ve Elam'da şehir devletleri filizlendi. Bu gelişmeleri MÖ. 3200'lere doğru yazının keşfi izledi (Sevin, 2003: 116). Anadolu'nun maden yatakları bakımın zengin olması ve bu madenlerin MÖ. III binde Mezopotamyalı tüccarların ilgisini cezbetmesi üzerine kuzey ile güney arasında ticari ilişkiler gelişti. Bu iki merkez arasında ticari ilişkiler neticesinde Anadolu; Akdeniz-Ege-Karadeniz deniz ticareti ile Mezopotamya-İran-Kafkaslar-Balkanlar arasındaki kara yolunun merkezi oldu (Harmankaya-Erdoğdu, 2002: 10; Bahar, 2014: 172). Mezopotamya-Anadolu arasındaki bu ticaret, **Asur Ticaret Kolonileri Çağı** (MÖ. 19. yy) ismi verilen dönemde yazının Anadolu'ya gelmesini sağladı (Kınal, 1991: 59; Bahar, 2014: 201-203).

Kakolitik Çağ ile Demir Çağı arasındaki dönem Tunç Çağı olarak ifade edilmiş olup madencilik gelişimi ve sürenin uzunluğu esas alınarak İlk Tunç (MÖ. 3000-2500), Orta Tunç (MÖ. 2500-2000) ve Son Tunç (MÖ. 2000-1200) olmak üzere üç evreye ayrılmıştır (Kınal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26; Aktüre, 1997: 97; Harmankaya, 2002: 8). Bu tarihlendirmeyi Anadolu'nun tamamı için yapmamız yanlış olacaktır (Mellaart, 1954: 189 Kınal 1991, 36-37; Bahar, 2014: 33). Yazının icadı ve bölgelerin yazıyı

kullanması her yerde aynı olmadığı gibi çağlarda bölgeler arasında farklı tarihler arz edebilir.

Tunç Çağının erken evresi olan *İlk Tuç Çağı*²⁵ klasik tarihlendirmeye göre MÖ. 3. bin yılın kapsamaktadır. Bu çağın başlangıcını MÖ. 3200-3000 olarak kabul edenler olduğu gibi D. Eton tarafından yapılan C14 metodu verilerine göre başlangıç tarihi MÖ. 3500'lere kadar götürülmektedir. (Harmankaya-Erdoğdu, 2002: 9). Mezopotamya'da MÖ. IV. bin de oluşan kültür birliğinin III. bin yılda yavaş yavaş dağıldığını görmekteyiz. Kalkolitik Çağ'da gelişmeye başlayan kentlerin kendi egemenlik sınırlarını oluşturması, kendi kontrol bölgelerinde güçlenmeleri, politik güç olmaları ve ekonomiyi kontrol etmeleri (vergi sistemi kurmaları) Mezopotamya kentleri arası rekabeti doğurdu. Böylece her kent kendi sınırları içinde diğerlerinden farklı bir kültürel gelişim yoluna girdi. Bu da Uruk uygarlığını oluşturan ortak bir tarihi ve gelişim rotasını paylaşmış olan bölgelerin yollarını ayırdı (Frangipane, 2011: 158).

Mezopotamya'nın düz ovalık kesimlerinde bu gelişmeler yaşanırken, dağlık kuzey kesimlerde, ekonomik faaliyetleri daha çok hayvancılığa nispeten ise tarıma dayanan Transkafkasya ve Doğu Anadolu kökenli grupların göçleriyle bu bölgedeki kültürel birliktelik kesintiye uğrar (Frangipane, 2011: 158-159).

Bu dönem mimaride üstü düz damla örtülü dörtgen planlı evler görülmeye başlar. Evlerin bir avlu etrafında sıralanarak oluşturulduğu bu mimari yapı tarzına "*Megaron*" ismi verilmekte olup daha çok İç-Batı ve Kuzeybatı Anadolu'da görülmektedir. Kentlerin etrafının koruma amaçlı bir sur duvarı ile çevrildiği görülür (Naumann, 1985: 223; Akurgal, 1989: 242; Sevin, 2003: 118; Bahar, 2014: 190). Kullanılan çanak çömlek elde yapılmış olup koyu renkli siyah, gri, zeytin yeşili rengi olup iyi ağıldır²⁶ (Sevin, 203: 119). Ölü gömme geleneğinde ölülerin artık yerleşim yeri dışında mezarlıklara gömüldüğü görülmektedir. Ölüler doğrudan toprağa, sandık içine ya da büyük küplere hocker tarzında konulmuştur (Sevin, 2003: 119; Bahar, 2014: 196). Ölülerle birlikte mezara bırakılan ölü hediyeleri/armağanları ölen kişinin toplum içindeki sosyo-ekonomik yapısını ve statüsü hakkında ipuçları vermektedir (Akyurt, 1998: 1; Harmankaya-

²⁵ İlk Tunç Çağı: Bu terim Anadolu için ilk defa C. Blegen tarafından kullanılmıştır. bk. Blegen, 1950: 22.

²⁶ Açı: Çanak çömleklerin yüzeyini düzgünleştirmek için, hamur deri sertliğindeyken yüzeye sert bir cisimle yapılan işlem; perdah. bk. Sevin 2003: 303.

Erdoğdu, 2002: 11; Sagona - Zimansky, 2015: 189-191). Anadolu'da İlk Tunç Çağı'na ait önemli merkezler bulunmaktadır.²⁷

Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır illerini kapsayan ve Başkanlığını Alpaslan CEYLAN'ın yaptığı Doğu Anadolu Araştırmaları projesi kapsamında yapılan yüzey araştırmaları neticesinde bölgede İlk Tunç Çağı'na ait çok sayıda merkez tespit edilmiştir. Bu merkezlerde arasında **Erzurum Cin Kalesi, Erzurum Tilkitepe Höyük, Erzurum Cinis Höyük, Erzurum Beykomu Höyük** yer almaktadır.

at ilçesinde yaptığımız geniş kapsamlı araştırmalar neticesinde Tunç Çağı merkezleri tespit edilmiştir. Bunlar: **ilehane Kalesi, Gaban Kalesi I ve Sulama Göleti, Gaban Kalesi II, Gaban Kalesi III, Gaban Yerleşmesi, Hasanbey Kalesi, Gökçeşeyh Höyük, Hubyar Kalesi I, Gaban Yerleşmesi, Hubyar Kalesi II ve Mezarlık Alanı, Göbekören Kalesi, Tuzla Kalesi I, Tuzla Kalesi II, Sağırkomu Kalesi, Gökçeşeyh I, Gökçeşeyh II, Bozyazı Kalesi, Bozyazı Kurganı, Cindik Kalesi, Parmaksız Kalesi**'dir.

2.3.1. Karaz Kültürü

Mezopotamya'da IV. bin yıl boyunca süregelen kültürel birliktelik III. bin yıla geldiğinde yerini birçok farklı toplumsal, politik ve kültürel bölgeden oluşan yapıya bırakır. Kültürel birliğin dağılma nedeni; ilkel devletin çekirdeğini oluşturan kentlerin gelişerek kendi egemenlik sınırlarını oluşturarak politik ve ekonomik güç olmalarındır. Her kent, merkezi denetimi altına aldığı bölgenin işgücünü ve vergisini kontrol aldığı için bölgeler arasındaki sınırlar daha keskin bir şekilde çizilmeye başlandı. Böylece insanların hangi kabile ya da kavimden oldukları değil hangi kentin mensubu olduklarının önem kazandığı bir üst kimlik oluştu. Bu da Mezopotamya tarihinde insanların ilk defa hareket özgürlüklerini kısıtladı. Mezopotamya'nın düz ovalık kesiminde bu gelişmeler yaşanırken, binlerce yıl boyunca güney ile bütünleşmeye çalışan dağlık kuzey kesimde ise bu bütünleşme Doğu Anadolu veya Transkafkasya kökenli grupların göçleriyle kesintiye uğrar. Mezopotamya ile Doğu Anadolu Bölgesi arasındaki kültürel etkileşimin

²⁷anakkale'de Troia, Yassitepe, Kumtepe, Denizli'de Beycesultan, Erkişehir'de Demircihöyük, orum yakınlarında Büyük Güllücek Alacahöyük, Yozgat civarında Alişar, Konya Karahöyük, Bafra yakınlarında İkiztepe, Samsun yakınlarına Dündartepe, Tekeköy, Kavak, Sinop yakınlarında Kocagözhöyük, Fırat kıyısında Lidarhöyük, Urla Limantepe, Burdur Kuruçay, Gaziantep Tilmen Höyük, Antalya Bademağacı, Malatya Arslantepe, Malatya Norşuntepe, Köskerbaba Tarsus Gözlükule, Erzurum Karaz Höyük, Erzurum Güzelova Höyük, Erzurum Pulur Höyük, Erzurum Sos Höyük İlk Tunç Çağı'nın önemli merkezleridir.

en önemli merkezlerinden olan Malatya Arslantepe’de Uruk çanak çömleğinin yanısıra, dışı siyah içi kırmızı çanak çömleğe rastlanır. Böylece bölgede Uruk kültürü ile birlikte yeni kültür hareketleri görülür. En önemli özelliği çanak çömleği olan bu kültür **Karaz Kültürü**’dür (Frangipane, 2011: 158-159).

MÖ. IV. bin yılın ikinci yarısından itibaren Doğu Anadolu Merkez olmak üzere, Trans-Kafkasya (Trans-Kafkasya: Bugün ki Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan devletlerini kapsayan Türkiye, İran, Rusya arasında Büyük Kafkas Dağlarının güneyinde yer alan bölgeye verilen isim.) Kuzey-batı İran, Amik Ovası, Kuzey Suriye ve Filistin’e kadar yayılan kendine has keramiği, mimarisi ve diğer özellikleri ile tanınan homojen bir kültürle karşılaşırız (Burney, 1958: 168; Pehlivan, 1990: 173; Erzen, 1992: 15; Ünsal, 2006: 127).

Araştırmacılar kültürün Transkafkasya Yani Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran (İran Azerbaycanı), Kuzey Suriye-Levant bölgesine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayıldığını ifade etmektedir. Son yapılan araştırmalar neticesinde kültürün doğuda Transkafkasya ülkelerinden Urumiye Gölüne oradan Hazar Kıyılarına ve İran içlerine, batıda İç Anadolu sınırlarına Sivas Kangal dolaylarına, güneyde Kuzey Suriye Levant bölgesinden Mısır’a değin uzandığını ortaya koymaktadır.

Yayılm alanı ve kronolojisinden de anlaşılacağı üzere Yakındoğu coğrafyasının en uzun kronolojisi ve en geniş alanına sahip olan bu kültürün terminolojisi, kronolojisi ve kökeni konusunda bazı problemler bulunmaktadır.

Bu kültürle ilgili ilk araştırmalar 1920 yılında başlamış olup kültüre; ilk buluntu merkezi olan Filistin’deki Beth Yerah ya da Khirbet Kerah’tan dolayı **Khirbet Kerak** ismi verilmiştir (Amiran, 1952: 89). 1940’larda Trialeti kurganlarında araştırma yapan Kuftin araştırmaları sırasında karşılaştığı siyah kırmızı renkteki keramiklere **Kura-Aras Kültürü** ismini vermiştir (Kuftin-Field, 1946: 340 vd.). Doğu Anadolu Bölgesi’nde 1950’li yıllarda yaptığı önemli yüzey araştırmalarıyla bölgenin prehistoryasına ışık tutan C. Burney bu kültüre **Erken Transkafkasya Kültürü** ismini vermiştir (Burney-Lang, 1971: 44). Gürcistan topraklarında kültürün izlerini süren B.B. Piotrovskii ve F. I. Krupnov bu kültüre **Transkafkasya’nın Eneolitik Kültürü** ismini vermiştir (Piotrovski, 1962: 7; Krupnov, 1964: 31-42). Buluntu veren merkezlerden hareketle isimlendirme yapan Dyson Urumiye gölü yakınlarındaki Yanıktepe’nin bu kültüre ait buluntular vermesi

hasebiyle kültüre *Yanık Kültürü* ismini vermiştir (Dyson, 1968: 14-16). Arıca bu kültüre *Transkafkasya Bakır Çağı* (Bittel, 1945: 94-104; Amiran, 1952: 96 vdd.; Lloyd, 1956: 49-66), *Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı* (Burney, 1958: 165 vdd.; Mellaart, 1958: 9 vd.) gibi isimler verilmiştir. Bilim dünyasında bu isimlendirmeler arasında en fazla kabul görenleri *Kura-Aras Kültürü*, *Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı ve Erken Transkafkasya Kültürü* olmakla beraber kültürün orijinini, yayılım alanını ve kronolojisini ifade etmekte yetersizdir.

Bu kavram kargaşası içinde bu gün Erzurum'un Aziziye ilçesinde (Ilıca) yer alan Karaz Höyük'te başlatılan çalışmalar²⁸ kültürün anavatanının Erzurum çevresi olabileceği yönünde çok önemli veriler sunmuştur. Karaz Höyük kazıları bölgede daha sonra yapılacak olan (Pulur Höyük, Güzelova Höyük, Sos Höyük) kazılar için öncü olmanın yanında bu merkezleri ön plana çıkarmakla kalmaz aynı zamanda gerek Erzurum çevresi gerekse Doğu Anadolu'nun diğer kesimlerinde Karaz ile çağdaş ve onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerinde ele geçen el yapımı, açıkılı, kırmızı, siyah buluntulara *"Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik"* kültüre ise *"Karaz Kültürü"* isminin verilmesini sağlamıştır (Burney-Lang, 1971: 43; Arsebük, 1974: 11 vd.; Pehlivan, 1990: 170; Özgül, 2011: 53; Bahar, 2014: 195). Bizde bu verilere dayanarak Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca filizlenip gelişen kültüre çalışmamızda Karaz Kültürü onunla ilgili keramiğe ise Karaz Keramiği ismini kullanacağız.

Karaz Kültürü'nün terminolojisi gibi kökeni meselesi de bilim adamlarını meşgul eden bir konu olmuştur. Kültürün yayılım gösterdiği geniş coğrafya ve bu coğrafya üzerinde birçok devletin bulunması kültürün terminolojisi ve kökeni hakkında ideolojik yaklaşımlara sebep olmuştur. Karaz Kültürü'ne ait ilk araştırmalar 1920'li yıllarda başlamış olup ilk buluntuların Suriye ve Filistin'de Khirbet Kerak'ta bulunmuş olması

²⁸Ayrıntılı bilgi için bk. (Koşay, 1948: 165-169; Lamb, 1954: 23-28; Burney, 1958: 172; Koşay-Turfan, 1959:350-413; Koşay, 1974: 53; Arsebük, 1974: 11 vdd.; Arsebük, 1979: 81-89; Koşay,1984: 7, 14-15, 28-30; Pehlivan; 1984: 12, 33-34; Arsebük, 1986: 70; Pehlivan, 1990: 170-171; Pehlivan, 1994: 327 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001: 75-76, Erzurum-Pulur Burney, 1958: 192; Koşay, 1962: 25-28; Koşay, 1964: 91-94; Koşay, 1974: 54; Koşay, 1984: 7-8; Koşay-Vary, 1964: 5-53; Arsebük, 1979: 83; Pehlivan, 1984: 12, 33-34; Yakar, 1985: 302; Güneri, 1987: 54-58; Pehlivan, 1990: 170-171; Güneri, 1992: 153-155; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can, 2005: 10), Erzurum-Güzelova Koşay, 1964: 91-94; Koşay-Vary, 1967: 5-26; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 8; Pehlivan, 1984: 12,33-34; Pehlivan, 1990: 170-171; Yakar, 1985: 302; Erzurum-Sos Höyük Sagona, 1984: 248 vd.; Sagona vd., 1995: 193-218;Sagona vd., 1996: 129-150; Sagona vd., 1996: 27-48; Sagona vd., 1997, 137-143;Sagona vd., 1998: 245-250; Sagona vd., 1999: 205-206; Sagona, 2000: 329-373; Sagona-Sagona, 2000: 143-144; Sagona-Sagona, 2000: 129-131; Ceylan, 2005: 21).

sebebiyle ana vatanının burası olabileceği düşünülmüştür. Fakat yapılan yeni araştırmalar, kültürün bölgede tabi bir oluşum geçirmemesi ve mevcut kültür geleneğine dayanmaması kökeni konusunun sorgulanmasına sebep olacaktır. Kültürün bölgedeki varlığı Hanfmann tarafından göçlere ve istilalara bağlanırken (Hanfmann, 1951: 360), Orthmann ve Braidwood ise savaşlar ve göçlere bağlanmıştır (Orthmann, 1963: 83vd.; Braidwood-Braidwood, 1960: 518). C. F. A. Schaffer ise Suriye ve Filistin'in İlk Tunç Çağı'nda görülen bu keramiği Doğu ve Orta Anadolu keramiğine benzeterek, bölgeye bir halk hareketi sonucunda geldiğini ileri sürmektedir (Schaffer, 1948: 34)

Kültürün anavatanı konusunda tartışmalar sürerken bu dönemde Suriye'nin tarih öncesi çağları hakkında çalışan Bittel Hama'nın statigrafisini verirken Filistin'de görülen ve Khirbet Kerak olarak isimlendirilen cinsten bol miktarda keramiğe rastlar. Bu buluntuların ansızın çıkageldiği ve yerli bir gelişimin ürünü olmadığını ifade ederek farklı bir keramiğe dikkat çeker (Bittel, 1945: 104). Böylece kültürün anavatanının başka topraklarda aranması gerekliliği ortaya çıkar.

Kuftin, tarafından kültürün terminolojisi konusunda yapılan öneri Kura-Aras Kültürü Rus bilim adamları tarafından oldukça kabul görmüş ve kültürün anavatanının Güney Transkafkasya toprakları olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir.²⁹ Kültürün anavatanının Güney Kafkasya ya da Transkafkasya olduğu tezini savunan bilim adamlarının dayanak noktası Khizanaant Gora, Şengavit, Şreş Blur, Baba Derviş, Kültepe, Tetriskora, Tekhur, Amiranis Gora, Garni, Kosikoter gibi merkezlerde ki kültürel devamlılıktır (Kuşnareva-Çubinişvili, 1970: 61).

Karaz Kültürü'nün anavatanı konusunda birçok Batılı ve Türk bilim adamının görüşü ise Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunu yani Erzurum çevresini işaret etmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin prehistoryasıyla ilgili ilk çalışmaları yapan bilim adamlarından Burney, kültürün anavatanı konusunda Orta Aras Havzası ve Malatya-Elazığ bölgesini işaret etmektedir (Burney, 1958: 167 vd.). Doğu Anadolu Bölgesi'nin prehistoryasıyla ilgili önemli çalışmalar yapan bilim adamlarından biride hiç şüphesiz A. Sagona'dır. Sagona kültürün ana vatani konusunda ilk yıllardaki çalışmalarında Gürcistan ve Transkafkasya'yı işaret ederken özellikle Erzurum'un Pasinler ilçesinde yer alan Sos

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. (Iessen vd, 1935: 7; Hood, 1951: 117vd.; Childe, 1952: 219; Kavtaradze, 2004; 539-556; Kiguradze, 2000: 321-328).

Höyük'te³⁰ yaptığı kazılar neticesinde kültürün anavatanı sınırlarına bu bölgeyi de katarak geniş bir sahayı işaret etmektedir (Sagona, 1984: 97; Kiguradze-Sagona, 2003: 49). Mellaart, keramik özellikleri üzerinde yaptığı değerlendirmede bu kültürün Doğu Anadolu'ya özgü bir kültürün bileşeni olduğunu vurgularken (Mellaart, 1958: 9 vd.), Mellink kültürün öz vatani olarak Doğu Anadolu Bölgesi'ni işaret etmektedir (Mellink, 1961: 197).

Çalışmamızın başında Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu sınırından bahsederken, bu sınırı komşu ülkelerle olan ülke sınırlarımız ile çizmiş olsak da coğrafi sınırlarının Kafkaslar ile iç içe olduğu görülmektedir. Bölgenin doğuda İran, kuzeyde Kafkaslar, batıda Anadolu'nun iç kesimleri, güneyde Güneydoğu Anadolu'ya uzanan tarihi yolların kavşak noktasında bulunması kültürel gelişime ve etkileşime uygun bir alan olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Karaz Kültürü'nün en belirgin özelliği olan keramiğinin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yayılımında ilişki kurulan bölgelerle doğru orantılı bir yayılım göstermesi kültürün yerel karaktere sahip olduğunu göstermektedir (Bittel, 1945: 94; Arsebük, 1979: 81-82; Erzen, 1992: 16). Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi yapısı gereği sahip olduğu yüksek dağlar ve bu dağlar arasında uzanan geniş düzlükler (Platolar) bölgenin ekonomik faaliyetlerinin de belirleyicisi olmuştur. Uzun süren kış mevsimi ve bunun akabilindeki kısa yaz bölgenin ana ekonomik faaliyetinin hayvancılık olmasını sağlarken çöküntü ve sıcak bölgelerde ise kısıtlı tarım yapılmasına imkân vermiştir. Bu kültürün temsilcileri olan yarı göçer ya da yaylacı toplulukların yaşam biçimine en uygun koşulların bu bölgede var olması kültürün anavatanı konusunda en eski buluntuların Karaz Höyük'te bulunması (Kuşnareva-Çubinişvili, 1790: 62) Doğu Anadolu Bölgesi'ni Erzurum çevresini öne çıkarmaktadır. Kültürün ekonomik yapısı ve bu kültürü ortaya koyan toplulukların hayat tarzı olan mevsimlik yaylacılık faaliyetler Erzurum ve çevresinde günümüzde varlığını devam ettirmektedir.

Bölgenin en iyi araştırılan merkezlerinden biri olan Karaz Höyük'te yapılan kazılar da ele geçirilen obsidiyen aletler, taş aletler (esmer, kırmızı, gri sileks testere, kahverengi taş boncuk, öğütme ve ezgi taşları), ahşap aletler, kemik aletler (boncuk, İğne,

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. (Sagona, 2000: 329-373; Sagona-Sagona, 2000: 143-144; Sagona, A. - C. Sagona-H. Özkorucuklu 1995: 193-218; Sagona, A., - C. Sagona- H. Özkorucuklu, 1996: 129-150; Sagona, A. - M. Erkmen-C. Sagona 1997: 137-143; Sagona, A. - M. Erkmen-C. Sagona, 1998: 245-250; Sagona, A. - M. Erkmen-C. Sagona, 1999: 205-206; Sagona, A. - M. Erkmen - C. Sagona - I. Thomas, 1996: 27-52; Sagona, A. - C. Sagona-M. Erkmen, S. Howells, 1997: 181-226; Sagona, A., - C. Sagona-M. Erkmen, S. Howells, 1998: 31-64; Sagona, A., - P. Zimansky, 2009).

ok ucu, biz), çanak-çömlekler (testiler, güveçler, kadehler, bardaklar, ocaklar, tandırlar vb), metal aletler (bakır nacak, bakır keski, bakır delikli toplu iğne, bakır mızrak ucu, bakır kama, bakır orak, bakır bilezik, madeni yüzük) bölgenin o dönemi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca bu faaliyetlerin varlığını göstermektedir (Koşay-Turfan, 1959: 361-384). Karazla çağdaş olan Pulur Höyük ve her iki höyüğün devamı olan Güzelova Höyük'teki kazılar bölgedeki faaliyetlerin diğer tanıklarındır (Pehlivan, 1984: 12).

Karaz Kültürü'nün en önemli ayırt edici özelliği keramiği ve mimarisidir. Keramiğin en önemli ayırt edici özelliği ise sıkı bir geleneğe bağlı olarak her dönem de el yapımı olmasıdır. Tek renkli (Monokrom) astarlı ve açkılı olan keramiğin rengi genel de siyah ve kırmızıdır. Bu renklerin dışında kahverengi, gri ve devetüyü renkleri de kullanılmıştır. Keramiğin süslemesinde birbirine paralel, spiral, zikzaklı çizgilerden oluşan kabartma, kazıma, yiv ve oluk motifleri keramiğe uygulanmıştır (Bittel, 1945: 94; Sukenik, 1947: 9-10; Koşay-Turfan, 1959: 359; Koşay-Varay, 1964: 15; Koşay-Varay, 1967:9; Arsebük, 1979: 38; Pehlivan, 1984: 50; Güneri, 1987: 54vd.; Pehlivan, 1990: 170-171; Kınal, 1991: 28-29; Frangipane, 2011: 159-163; Esin, 2011: 160; Yalçın, 2012: 110-114; Bahar, 2014: 195; Sevin, 2016: 145).

Karaz Kültürü'nün bir diğer ayırt edici özelliği ise yuvarlak planlı mimari yapı kalıntılarıdır (Pehlivan, 1984: 50; Pehlivan, 1990: 171; Esin, 2011: 160). Ahşap dikmeli, dal örgülü yapılar barınak özelliği göstermekte olup genelde tek odalıdır. Bu odaların yakınında hayvanlar için yapıldığı düşünülen çit izleri gözlemlenmiştir. Evler yerleşim yerine serpiştirilmiş şekilde dağıktır (Frangipane, 2011: 159; Sagona, 2011: 164)

Kültüre ait en önemli özelliklerden biri de yayılım gösterdiği coğrafyada karşımıza farklı form ve şekillerde çıkan ocaklardır. Çetin bir coğrafyada göçer yaşam tarzı ateş, ocak ve ısınmayı bu kültürün temsilcileri için vazgeçilmez kılmış olmalıdır. Bu nedenle ocaklar insanların günlük hayatları yanında kültürel ve dini yaşamlarının da bir parçası olmuştur. Pişmiş topraktan yapılan bu objeler Karaz Kültürü ile özdeşleşmiştir. Karaz Kültürü ile özdeşleşen bu ocaklar bölgeselliğe bağlı olarak sabit ve taşınabilir ocaklar olarak karşımıza çıkmaktadır (Erzen, 1992: 18; Ceylan, 2001: 30).

2.2.TARİHİ ÇAĞLAR

2.2.1. Hurriler

MÖ. IV. bin yılın ortalarından itibaren Doğu Anadolu merkez olmak üzere doğuda Hazar Denizi, batıda İç Anadolu, kuzeyde Kafkaslar ve güneyde Malatya-Elazığ-Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye'ye oradan da Filistin'e kadar yayılarak *MÖ.* II. bin yılın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdüren homojen bir kültür tespit edilmiştir.³¹ Gerek kültürün yayılım alanı, gerekse sahip olduğu geniş kronoloji birçok bilim adamının ilgisini çekmiş ve bu kültürle ilgili çalışmalar ideolojik emellerin gölgesinde devam etmiştir. Kültürle ilgili çalışma yapan Rus bilim adamları kültürde komün sistemin ilk temellerini ararken Ermeniler tarihlerini daha eskiye götürme telaşı içine girmişlerdir. Bazı batılı bilim adamları ise kültürün Transkafkasya'daki yayılım alanına bir Hint-Avrupa toplumu sokma gayesi içine girmişlerdir. Son yıllarda yapılan araştırmalar bu kültürün temsilcilerinin Hurriler olabileceğini düşündürmektedir. Bizim Karaz Kültürü ismini verdiğimiz kültür halk hareketleri, göçler ve savaşlarla sonucunda ana vatan topraklarından başka bölgelere yayılmıştır.

Hurri toplumun tarihi ile ilgili problemler bulunmaktadır. Bu problemlerin başında Hurri-Subartu meselesi, Hurri-Mitanni ilişkisi, Hurri Dili'nin kökeni, Hurri-Mitanni devletinin ne zaman kurulduğu, bu devletin yayılım alanı gibi konular gelmektedir. Bu sorunların varlığı Hurri tarihinin tüm yönleriyle ortaya koyulmasının önündeki en büyük engeldir. Bu gün Hurri tarihi ile ilgili elimizdeki bilgileri Mısır, Asur, Hitit vesikaları ve Mitanni döneminin vasallarına ait hukuki, idari metinlerden edinmekteyiz. Bu nedenle Hurri tarihinin tüm yönleriyle ortaya konulması şimdilik zor görünmektedir.

MÖ. II. bin yılında Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Anadolu arasında siyasi, sosyal ve kültürel etkileşime sebep olan kavimlerden biride Hurriler³²dir (Alpman, 1981: 283; Wilhelm, 1994: 13 vd; Günbattı, 2007: 37; Bingöl, 2013: 119). Tarihi vesikalarda Hurri adına Mısır metinlerinde Hurruhe/Hurwuhe (Gelb vd,1943: 2), Nuzi metinlerinde Hurrum, Hitit metinlerinde Hurla/Hur-ri (Ünal, 1997: 13). Tevrat'ta ise (Tekvin 14: 6; Tesniye II: 12; Tarihler I: 39) Horlular şeklinde rastlanılmaktadır. Mısır'daki Tel

³¹ Bu kültürü oluşturan halk konusunda bk. (Bingöl, 2013: 116 vd.).

³² Hurri toplumunun sosyal hayatı ile ilgili bilgiler için bk. (Şahin-Arslan, 2018: 111-123).

Amarna'da gün yüzüne çıkarılan çivi yazılı belgeler Hurri tarihinde önemli bir kapı açmıştır. Bu belgeler arasında bilinen diller dışında yazılmış uzun bir mektubun ortaya çıkarılmasıyla tarihin karanlığında kalan Hurri toplumu ile ilgili çalışmalar başlamıştır. Mektup Sami kökenli olmayan bir dille yazılmış olup Mitanni³³ kralı Tusratta (MÖ. 1370-1360)'dan Mısır kralı Amenophis III'e gönderilmişti (Bingöl, 2013: 119). Mektubun Mitanni kralı tarafından yazılmış olması sebebiyle bu dilin önceleri "**Mitannice**" olduğu düşünülmüştür. Hititler üzerine yapılan araştırmaların yoğunluk kazanması, bu çalışmaların neticesinde Boğazköy'de Hitit arşivlerinin bulunması Hurriler ile ilgili çalışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır. Boğazköy arşivinde ortaya çıkarılan ve çoğu ayin ve edebiyatla ilgili olan metinler Hurrice olarak isimlendiriliyordu. Mezopotamya dilinde kuzeye "**Subartu**" denilmesi ve Hurri toplumunun yaşadığı yerin Mezopotamya'ya göre konumunun kuzeyde yer alması, Hitit metinlerinde ise Mitanni devletinin "**Hurrilerin Ülkesi**" şeklinde ifade edilmesi göz önüne alındığında, bu dile Hurrice denilmesi uygun olacaktır. Dil üzerinde yapılan incelemeler bu dilin Hint-Avrupa ve Sami dil gruplarına ait olmadığını Kafkas Dil grubuna ait olduğu ifade edilmekte olup (Alpman, 1981: 283; Mieroop, 2006: 180-184; Memiş, 2007: 38; Khurt, 2013: 369) MÖ. I. bin yılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan Urartu diliyle akraba bir dil olduğu kabul edilmektedir (Memiş, 2003: 31-32; Yiğit, 2005: 55). Hurri ve Mitanni tarihi iç içe olduğundan Hurri ve Mitanni tarihini beraber ele almayı daha uygun görmekteyiz.

2.2.1.1. Hurrilerin Siyasi Faaliyetleri

MÖ. III. bin yılında Mezopotamya'da dünyanın ilk imparatorluğunu kuran Akadlar'ın (MÖ. 3240-2198) güçlü krallarından Naram-Sin Dönemi (MÖ. 2260-2223)'ne ait vesikalarda Hurri şahıs ve yer isimlerin geçtiğinden (Wilhelm, 1994:8; Yiğit, 2005: 56; Bingöl, 2013: 120) ve yine Şartamhari Metinleri'nde³⁴ Naram-Sin'e karşı mücadele eden Hurri kökenli yerel bey isimlerinden bahsedilmektedir³⁵ (Güterbock, 1938: 67 vd.; Gelb-Purves-Macrae, 1943: 242; Laroche, 1966: 135; Yiğit, 2005, 57). Boğazköy

³³ Mitanni: Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan ve MÖ. II. bin yılın ortalarında en güçlü dönemini yaşayan, Mısır belgelerinde Naharina/Nahrima, Babil ve Nuzi metinlerinde Hanigalbat, Hitit metinlerinde ise Hurri Ülkesi olarak adlandırılan, halkını Hurrilerin yöneticileri ise Mitannilerin oluşturduğu devlet.. bk. (Mieroop, 2006: 181).

³⁴Şartamhari Metinleri: Akad kralları Sargon ve torunu Naram-Sin'in yaptığı seferleri anlatılır. Bu vesikaların Boğazköy, Tel el Amarna ve Asur nüshaları bulunmaktadır.

³⁵ Pampa: Naram-Sin'e karşı oluşturulan kualiyonda yer alan Hatti Kralı Pampa adına Nuzi metinlerinde Hurri şahıs ismi olarak rastlanır. Simurrum Kralı Putim-atal ve Marahşi Kralı Haupsim-kibi Hurrice isimler taşımaktadır. bk. (Alpman, 1981: 287-290).

arşivinde bulunan Şartamhari Metini'nde Sargon zamanında Akad'a karşı bağımsızlığını kaybeden Anadolu şehirleri Hatti Kralı Pampa önderliğinde Naram-Sin'e karşı giriştikleri mücadeleyi de kaybetmiştir (Memiş, 2007: 58-60). Yine Akadlar dönemine ait bir Nippur yazıtında Hurri şahıs ismine sahip bir kadın tarafından Hurri şahıs isimli bir kişiye armağan olarak dokuma halılar gönderilmiştir. Bu durum törensel bir armağanın yanında gönderilmiş bir not olarak düşünülmüş ve Akad hükümdarlarının sınır bölgelerindeki küçük çaplı yerel Hurri devletleriyle ilişkide buldukları şeklinde yorumlanmıştır. Geç Akad dönemine ait bir başka yazıtta *“Urkeşli endan Tişatal Nerigal tapınağını yaptırmıştır. Tanrı Lugaba bu tapınağı korusun. Her kim ona zarar verirse Lugaba ona zarar versin. Hava tanrısı onun yakarışını duymasın. Tapınağı yıkandı, Nagar Tanrıçası, Güneş Tanrısı ve Hava Tanrısı...”* (Wilhelm, 1982: 15) ise Hurri şahıs ismine sahip Urkiş ve Navarlı Atalsen'in kurduğu bir tapınaktan söz edilmektedir (Ünal, 1997: 17; Khurt, 2013: 371-372). Bu ifadeler Akadlar zamanında (MÖ. 3240-2198) Mezopotamya'nın kuzeyi Kuzey Irak/Suriye ve Anadolu'nun güneydoğusunda Hurri varlığının kanıtıdır.

III. Ur Sülaleleri zamanında yani Akad dönemi ile Asur Ticaret Kolonileri Çağı (MÖ. XIX-XVII. yy) arasındaki dönem Hurri varlığının işareti birtakım şahıs/yer isimleri (Rimuş memleketinden Arip-hupi, Nawar memleketinden Nawar-sen) ve Asur kral listelerinde yer alan bazı isimler (Şilulu, Kikia, Akia) kabul edilmektedir. Şahır ve yer isimleri ile belirtilen bölge Dicle Nehri İle Zagros Dağları arasında kalan bölge olup Hurri şahıs isimlerinin varlığı bölgedeki Hurri varlığının kanıtıdır (Alpman, 1981: 288-289).

MÖ. XIX. yüzyılda (Asur Ticaret Kolonileri Çağı)³⁶ Asurlu tüccarların Anadolu'ya gelerek dönemin Kültepe ve Kaniş³⁷ gibi önemli merkezlerinde Karum³⁸ ve Wabartumlar³⁹ kurup ticari faaliyetler gerçekleştirdiği, Anadolu ile Mezopotamya arasında ticari faaliyetlerde bulunarak bu iki bölge arasında etkileşim sağladığı görülmektedir. Kayıt altına alınan ticari faaliyetleri gösteren belgelerde Hurri şahıs isimlerinin varlığı dikkat çekmektedir (Alpman, 1998: 29; Bahar, 2014: 200). Bu

³⁶ Asur Ticaret Kolonileri Çağı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Şahin, 2004: 1 vd.)

³⁷ Kaniş Karum'u hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Şahin, 2012: 2895-2906)

³⁸Karum: Asur dilinde liman ve rıhtım anlamına gelen, asıl anlamıyla "kentnin yanında kurulan ticaret merkezi"dir. Asur ticaret kolonileri zamanında Anadolu'da Karumlar kurulmuştur. Anadolu'daki Karumlar Mezopotamya'dakilerden daha küçük yerleşimlerdir.

³⁹Vabartum: Konuk anlamına gelen, Assurlu tüccarların ana merkezler arasında konakladıkları, belki mallarını geçici olarak depoladıkları bir çeşit kervansaraylardır.

dönemde Anadolu'daki Hurri varlığı; ticari amaçla gelen tüccarlarda olabilir, yerel prenslikler/krallıklar'da kurulmuş olabilirler.

MÖ. XVIII. yüzyıllara gelindiğinde Kuzey Suriye'de Hurriler tarafından kurulmuş birçok küçük krallık bulunuyordu. Bu krallıklar belirttiğimiz tarihte bölgede Mısır ilerleyişini durduracak en büyük güç durumundaydı. Bölgedeki küçük krallıkların iç işlerinde bağımsız dış işlerinde ise Mitanni'ye bağlı hareket etmeleri Mitanni devletini bölgenin en güçlü devleti konumuna taşımış olmalıydı. Bu yerel krallıklara en iyi örnek Tel Açana (Alalah)'da bulunan ve Tel Açana çevresinin yöneticisi olan İdrimi'dir. Tel Açana ve çevresini ele geçiren İdrimi daha sonra Mitanni kralı Parratarna'nında onayını alarak bölgenin vasal yöneticisi olmuştur (Mieroop, 2006: 181-182). Bir silindir mühür Dicle Nehri'nin kuzeydoğusunda, İran bölgesinin kuzeybatısında yer aldığı düşünülen Karahar'ın Hurri merkezi olduğu ve buradan isimleri Hurrice olan elçilerin geldiği, Simurum (Kuzey Raniya Ovası), Urşu (Kuzey Suriye/Fırat Nehri'nin batı yakası), Urbilum (Arbela, Dicle Nehri'nin doğu yakası, Erbil) gibi merkezlerde benzer özellikler gösterdiği tespit edilmiştir (Khurt, 2013: 372). Hurriler ile ilgi bu belgeler bir araya getirildiğinde İran'ın kuzeybatısı, Irak ve Suriye'nin kuzeyi ve Türkiye'nin güneydoğusunu kapsayan alanda Hurrice adlar taşıyan yerel krallıkların varlığını görmekteyiz (Mieroop, 2006: 182). Mari arşivinde ortaya çıkarılan ve MÖ. XVIII. yüzyıla tarihlenen dinsel içerikli metinde (***Kral Surumrammu Hurrili tanrı Dagan'a kurban adağı yılı***) bölgedeki Hurri varlığı ve dini hayattaki Hurri etkisini görmek mümkündür (Alpman, 1981: 291-292).

MÖ. XVII. ve XVI. yüzyıllar arasındaki Hurri varlığıyla ilgili en önemli bilgilerimiz Eski Hitit Krallığı Dönemi (MÖ. 1650-1500)'ne ait belgelerdir. Hitit devletinin gerçek kurucusu sayılan Hattuşili I'in ülkesinin mefaatlerini Kuzey Suriye üzerinde görmesi ve bu bölgeye seferler düzenlemesi neticesinde Hurriler ve Hititler karşı karşıya gelmiştir (Kinal, 1991: 87; Ceylan, 1994: 32-33). I. Hattuşili'ye ait yıllıklarda bu olaydan şöyle bahsedilmektedir: ***“Ertesi yıl Alalha'ya [Alalah (Tel Açana) Kuzey Suriye] sefere çıktım ve orayı yerle bir ettim”***. I. Hattuşili'nin Kuzey Suriye'de bulunan Alalah (Tel Açana) kentine düzenlediği bu sefer sırasında kentin sakinlerinin Hurriler olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ertesi yıl Hattuşili I'in yıllıklarında Arzava (Batı Anadolu) üzerine çıktığı sefer sırasında Hitit topraklarının istilaya uğradığından bahsettiğini görmekteyiz. ***“Arzava'ya gittim ve sığırlarını (ve) koyunlarını talan ettim. Ama***

peşimden Hurri ülkesindeki düşman peşimden geldi. Sonra bütün ülkeler bana düşman oldu ve Hattuşa tek başına kaldı.” Bu ifadelerden anlaşılıyor ki Hurriler Hattuşili I.’in ülkeleri üzerine yaptığı sefer sonrasında onun Arzava üzerine yaptığı seferi fırsat bilip bir yıl önceki yenilginin acısını çıkarmak için Hitit topraklarını istila etmiştir. Hattuşili I. yıllığın devamında ülkesini Hurri istilasından tanrısal güçlerin yardımıyla kurtardığını aktarmaktadır. *“Büyük Kral Tabarna Arinna’nın Güneş Tanrıçası’nın gözbebeği (bendeniz) Arinna’nın Güneş Tanrıçası beni kucağına aldı ve elimden tuttu, önümden savaşa gitti. Nenassa’da (Kaneşin batısında Puruşanda yolunda) savaşmaya gittim ve Nenassa halkı beni karşılarında görünce (Şehir kapılarını) yeniden açtılar.”* (Khurt, 2013: 316). Hattuşili I krallığı süresince güçlü bir devlet kurmuş devlet içinde ve iç işleride bazı kargaşalar meydana gelmiş ise de torunu Murşili I.’e güçlü bir imparatorluk bırakmıştır. Kaynaklar Murşili I. döneminde Hitit devletinin Halep ve Babil üzerine önemli seferler düzenlediği ve başarılar elde ettiğinden bahseder. Fakat Murşili’nin bu seferlerden sonra kayınbiraderi tarafında öldürülmesinin ardından Hitit devletinin gücü kırılmış ve *“Karanlık Çağ”* olarak adlandırılan döneme girilmiştir. Hititlerin bu dönemde kendi kabuğuna çekilmesinin ardından özellikle Doğu Anadolu Bölgesi’nin bir kısmı Güneydoğu Anadolu Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi’nin doğusu, İran’ın kuzeydoğusu, Irak ve Suriye’nin kuzeyinde güçlenen bir Hurri varlığı göze çarpmaktadır (Mieroop, 2006: 146-153).

Murşili I. ile Tuthalya II. dönemi arasındaki zamanı kapsayan zaman dilimi Hurrilerin Anadolu’da en aktif oldukları dönem olduğu görülmektedir. Hurriler bu dönemde Hititlere galebe çalmış Çukurova’da (Kilikya) Kizzuwatna adında bir devlet kurmuşlar ve Hititli mevkidaşlarıyla muahede imzalamışlardı. Murşili I. ölümünden Telepüni dönemine kadar olan ve *“gasıp krallar devri”* olarak Hitit tarihine geçen dönemde Hurrilerin Anadolu’da etkin olduğu görülmektedir. Murşili I.’den sonra Hitit tahtına geçen Hantili zamanında Hurriler Hantili ile girdiği mücadelede Hantili’nin eşini yani kraliçeyi ve oğlunu esir alarak Sugzia şehrine götürüp öldürmüşlerdi (Alpman, 1981: 296). Bu mücadelelerden sonra Süriye’nin kuzeyinde yer alan önemli kentlerden Karkamış ve Aşata Hurri egemenliği altına girmiştir. Hitit tahtına bir enrika ile oturan Hantili’de aynı akıbete kurban olmuş ve Hitit tahtına Zidanta geçmiştir. Zidanta zamanında da Hurri-Hitit mücadelesi devam etmiştir. Bu dönemde *“Hurri*

Muhariplerinin kralı Baratarna” Halep şehrini egemenliği altına almıştır (Memiş, 2003: 86).

Hurrilerin güçlerinin doruğuna ulaştığı dönem *MÖ.* II. bin yılın ortalarıdır. Bu dönemde halk tabakasını Hurrilerin yönetici kesimini ise Hint-Avrupalıların oluşturduğu Hurri-Mitanni⁴⁰ devletinin bölgenin en güçlü devletleri arasına girdiğini görmekteyiz (Bingöl, 2013: 124). Bu dönemde Hurri nüfusu: Anadolu’da yaşayanlar (Kizzuwatna hariç) Hitit devletinde, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye’de yaşayanlar Mitanni devletinde, Filistin’de yaşayanlar Mısır devletine bağlı yaşamaktadır. Hurri nüfusu bu bölgelerden sadece Mitanni sınırlarındaki Arrapha’da çoğunluğu teşkil etmekte olup Mısır’da ise azınlıktadır (Alpman, 1981: 303). Hurrileri egemenliği altına alan Mitanniler sınırlarını Kuzey Suriye/Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz bölgesine kadar genişletmiştir. Hurri-Mitanni devletinin başkenti Waşşugani’dir. Şehrin yerinin Habur ırmağının kaynağı ve Mardin civarlarında olduğu düşünülmektedir. Fakat bu kentin yeri henüz tespit edilememiştir (Memiş, 2003: 35 Özçelik, 2010: 66; Bingöl, 2013: 125).

MÖ. XIV. yüzyıla gelindiğinde Mitanni devletinde iç karışıklıklar baş göstermiştir. Devleti yöneten kraliyet ailesinin iki kolu taht mücadelesine girişerek dönemin güçlü devletleri olan Mısır ve Hitit devleti ile müttefiklik yoluna gittiler (Mieroop, 2006: 182). Mitanni devletindeki taht mücadelesi böylece bir iç sorun olmaktan çıkmış bölgesel sorun haline almıştı. Çünkü Mitanni toprakları üzerinde Mısır ve Hitit devletleri nüfuz kurmak istemekteydi.

Hitit devleti, Tuthalya II. den itibaren derlenip toparlanmış ve Kuzey Suriye’de kaybedilen bölgeleri geri alma çabalar içine girmiş (Memiş, 2003: 91) gücünü Batı Anadolu ve Ege kıyılarına kadar yaymıştır (Reyhan-Cengiz, 2015: 70) I. Şuppiluliuma devrine (*MÖ.* 1380-1346) gelindiğinde ise Hititler bölgenin en güçlü devletlerinden biri olmuştur.

Amarna arşivinden edinilen bilgilere göre dönemin en güçlü devleti Mısır olarak gözükmektedir. III. Amenofis’e yazılan mektuplarda Babil ve Mitanni kralları Mısırdan ekonomik ve siyasi yardım taleplerinde bulunduğu görülmektedir (Kınal, 1991: 98-99; Memiş, 2003: 95-96).

⁴⁰ Hurri Mitanni ismi Asur vesikalarında Hanigalbat, Hitit vesikalarında Hurri Mitanni, Mısır vesikalarında ise Naharina olarak geçmektedir (Ünal, 202: 92; Bingöl, 2013: 124).

İşte bu tabloda Mitanni devleti iç karışıklıklar nedeniyle devrin iki büyük gücü (Mısır-Hitit) arasında nüfuz mücadelesine dönüşmüştür. Mısır Kralı III. Amenofis Mitanni tahtında oturan Tuşratta'yı desteklemiş (Kınal, 1963: 5; Mieroop, 2006: 182) Hitit Kralı Şuppiluliuma ise Mitanni Devleti'nin kuzeydoğu sınırlarını ele geçirerek Hurri Krallığı'nı kuran Artatama'yı destekleyerek kurduğu devleti tanıdığını duyurmuştu. Mitanni devletindeki bu taht mücadelesi sonucunda, devlet ikiye bölünerek daha da zayıflamıştır. Şuppiluliuma ise böl parçala hükmet politikasının son aşamasına gelmiştir (Kınal, 1991: 103; Memiş, 2003: 100).

Mitanni devletinin ikiye bölünmesinin ardından İşuva memleketleri Tuşratta'nın tarafına geçmesi (Daha önce Hititler'in tarafında olduğu anlaşılıyor) nedeniyle Şuppiluliuma bölgeye bir sefer düzenlemiş ve bu seferin sonunda yenilgiye uğramıştır. Tuşratta muhtemel ki bu sefer sırasında Mısır'dan yardım almıştır. Sefer neticesinde Amenofis III'e gönderilen mektupta kazandığı zaferi ve bunun göstergesi olarak tutsak edilen iki Hitit esiri Mısır'a gönderilmiştir. Fakat Mitanni'nin bölgedeki üstünlüğü uzun sürmemiş ve Şuppiluliuma'nın İşuva bölgesine düzenlediği sefer neticesinde Tuşratta yenilgiye uğrayarak İşuva memleketleri Mitanni'nin elinden çıkmıştır. Şuppiluliuma'nın ileri harekâtına devam ederek Mitanni devletinin başkenti Waşşugani'yi ele geçirmiştir. Tuşratta ise devletinin merkezini kaybettiğinden kaçarken oğullarından biri tarafından öldürülmüştür. Böylece Mitanni dönemin güçlü iki devleti arasında erimiştir. Mitanni'den doğan boşluğun Asur tarafından doldurulmaya çalışıldığını gören Şuppiluliuma Tuşratta'nın oğluna kızını vererek akrabalık bağı kurduğu Mattivaza/Şattivaza'yı Mitanni tahtına oturtarak bölgeyi kendi lehine kontrol altına almıştır (Kınal, 1991: 105; Memiş, 2003: 101-102; Mieroop, 2006: 183; Khurt, 2013: 331-332,386-387; Bahar, 2014: 209-210; Reyhan-Cengiz, 2015: 73). Şuppiluliuma bölgeye yaptığı seferler sonucunda Mitanni devletini vasal bir devlet durumuna getirmiştir (Ceylan, 1994: 61).

Mattivaza'dan sonra birçok Mitanni kralı tahta geçmiştir. Tuşratta'dan sonra başa geçenler Hitit desteği sayesinde ayakta kalabilen kişilerdi. Asur'un güçlendiğini gören Hitit kralları Mitanni'yi kendi mefaatleri doğrultusunda Hitit-Asur arasında tampon bir devlet olarak yeşerttiler. Bu sayede ayakta kalan Mitanniler Hititlere doğudan gelecek tehlikelere ve Asur yayılımına engel oluyorlardı (Mieroop, 2006: 183).

Ege göçleri neticesinde Hititlerin zayıflayarak bölgedeki etkilerini kaybetmesi Asur'un bölgede söz sahibi olmasıyla neticelendi (Bahar, 2014: 56). Asur kralı Asur-Ubalit I. (MÖ.1365-1330) Hitit yandaşı Mattivaza/Şattivaza'ya karşı Şuttarna' III. yı destekleyerek Nuzi ve Arapha bölgesini Asur'a dâhil etti. Hurri-Mitanni devletinin son kralları Şattuara I. ve Şattuara' II. nın Asur'a karşı verdiği mücadelenin ardından Hurri-Mitanni devlet I. Salmaneser zamanında (MÖ.1274-1245) Asur'a karşı mücadelesini kaybederek tarih sahnesinden çekilmiştir.

Çat ilçesinde yaptığımız araştırmalarda tespit edilen merkezlerde çok sayıda keramik bulunmuş, bu keramiklerin Karaz (Hurri) keramiği ile büyük benzerlikler gösterdiği anlaşılmıştır. Bu benzerlikler Çat'ta Hurri varlığının bir göstergesi kabul edilebilir. Bölgede yapılacak arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları Çat İlçesinin Eskiçağ tarihini ve bölgedeki Hurri varlığının daha iyi bir şekilde aydınlatılacağına inanıyoruz.

2.2.2. Hayaşa/Azzi Krallığı

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Eskiçağ tarihinde önemli yeri olan siyasi yapılardan biriside Hayaşa/Azzi krallığıdır. Hayaşa/Azzi krallığı ile ilgili en eski bilgilerimiz MÖ. XV. yüzyılda Hitit krallarından Tuthalya III. zamanında Hayaşalıların Hititlerce kutsal kabul edilen Kült şehri Şamuha'ya saldırmalarını anlatan Murşili II. zamanına ait Hitit metinlerinden edinmekteyiz.

Hayaşa/Azzi krallığına ait resmi yazıt ve vesikaların bulunmayışı ve bu konunun Hitit tarihi ile ilgili çalışmalar sırasında ortaya çıkan belgeler ışığında değerlendirilmesi konu ile ilgili teferruatlı ve tarafsız bilgi edinmemizin önüne geçmektedir (Pehlivan, 1991: 14-21). Bu sebeple konumuzun bazı problemleri mevcuttur. Bu problemlerin en başta gelenleri Hayaşa/Azzi meselesi ve Hayaşa/Azzi lokasyonu konularıdır.

Boğazköy arşivinde ortaya çıkarılan ve Hititlerle Hayaşa/Azzi krallığı arasındaki siyasi münasebetleri konu edinen metinlerde Hititlerin kuzeydoğusundaki komşuları ile olan ilişkilerinden bahseden metinlerden Hukkanaş Anlaşmasında;

“Bak Hukkanaş seni basit fakat gayretli bir adam olarak kabulettim.

Sana asalet verdim.

Seni Hattuşaş'ta Hayaşa ahalisinin ortasında dostça

Taktim ettim ve sana kız kardeşimi eş olarak verdim

Siz Hayaşa ahalisi gerçekte beni dostça himaye edip korursanız

Bende sizi Hayaşa ahalisini Mariyaş'ı ve

Hayaşanın kız alıp vermiş akrabalarını dostça korurum”

metinde Hukkannaş Hayaşa'nın kralı olarak gösterilmekteyken bir sonraki metinde:

*“Azzi'nin efendisi Hukkannaş'ın büyük krala sadık kalıp kalmayacağı tanrılara sorulmaktadır.”*Aynı kişi Azzi kralı olarak ifade edilmektedir.

benzer durum Murşili II. dönemine ait yazıtlarda da göze çarpmaktadır;

“Dankuwa ülkesine saldırdı ve köylülerle

İneklerle ve koyunlarla birlikte bunları aldı ve Aşağı Hayaşa'ya getirdi.

Sonra Tipi'ya ülkesini yendiğim gibi Azzi kralı Anniyaş'a

bir ulak gönderdim ve ona şöyle yazdım”⁴¹

Bu ifadelerde Hayaşa ve Azzi kavramlarının kullanıldığı ve kavram karışıklığına yol açtığı görülmüştür. Bu nedenle konu ile ilgili çalışma yapan bilim adamlarından bazıları Hayaşa ve Azzi'nin farklı krallıklar olduğunu, bazıları ise bu iki terimle ifade edilen siyasi yapının bir ve özdeşliğini savunmuştur. Dolayısıyla konu ile ilgili çalışma yapan bilim adamlarının görüşlerini vermeyi gerekli görüyoruz.

Karaz kazı raporunda Kuzeydoğu Anadolu'nun tarihi ilgili bilgiler veren Koşay ve Turfan Kuzeydoğu Anadolu'da *“Hayaşa ve onun pek yakınında Azzi memleketi ve Krallığı vardır”⁴²*diyerek Hayaşa ve Azzi'yi ayrı siyasi yapılar olarak değerlendirir. Ve yine konunun devamında Şuppiluliuma'nın Azzi ve Hayaşa üzerine çıktığı seferden bahsederke de Azzi ve Hayaşa'dan ayrı iki yapı olarak bahsettiğini görmekteyiz (Koşay-Turfan, 1959: 355). Fakat daha sonra yeni araştırmalar sonucunda bu fikrinin değişeceğini ileride göreceğiz. Hayaşa ve Azzi'yi ayrı siyasi yapı olarak ele alan bir diğer kişi Firuzan Kınal'dır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Tetkik Raporu'nda Kınal Hayaşa ve Azzi'yi birbirinden ayrı iki memleket olarak görmüştür (Kınal, 1953: 78). Yine Eski

⁴¹Hukkana Anlaşması ile ilgi ayrıntılı bilgi için bk. (Friedrich, 1930: 103 vd.; Forrer, 1931: 2 vd.; Contenau, 1934: 173 vd.; von Bossert, 1944: 133 vd.; Alp, 1947: 474; Schuler, 1965: 6 vd.; Güterbock, 1967: 34 vd.; Otten, 1969: 359; Goetze, 1975: 119; Monte-Tischler, 1978: 60; Pehlivan, 1991: 26-27; Ceylan, 1995: 76).

⁴² (Koşay-Turfan, 1959: 354).

Anadolu Tarihi eserinde Murşili II.'nin *“Kizzuwatna (Çulurova) ile Azzi ve Hayaşa (Takriben Yeşilirmak Havzası) Kralları ile akteddiği muahedeler”* (Kınal, 1987: 102) ifadesinden iki farklı yapıya işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Hayaşa/Azzi meselesiyle ilgili çalışma yapan bilim adamlarından Goetze ve Güterbock, Azzi adının Hayaşa memletinin bir kesiminin adı olduğunu ifade eder (Goetze, 1928: 25; Goetze, 1930: 24-25; Goetze, 1957: 190; Güterbock, 1967: 36). Friedrich ve Cavaignac'ın konuyla ilgili görüşleri birbirine benzer olup Azzi'nin Hayaşa topraklarının Hititler'e yakın bir parçası olduğunu görüşünü ileri sürerler (Friedrich, 1930: 104; Cavaignac, 1934: 14). Azzi/Hayaşa'yı birleşik bir yapı olarak ele alan bir diğer bilim adamı Garstang'dır. Garstang eserinde bu yapıyı Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı şeklinde ifade eder (Garstang, 1943: 36). Koşay 1959'da yaptığı ilk değerlendirmenin aksine daha sonraki çalışmalarında Garstang gibi bu yapıyı Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı olarak tanımlamıştır (Koşay, 1964: 93; Koşay-Varay, 1964: 6; Koşay, 1984: 25). E Herzfeld ve N. Adontz ise Azzi ve Hayaşa'nın eş anlamlı olduklarını birbirlerini karşıladıkları görüşünü ileri sürmüştür (Adontz, 1946: 34; Herzfeld, 1968:119). Konuyla ilgili çalışma yapan Dinçol'unda Azzi-Hayaşa Krallığı ifadesini kullandığını görmekteyiz (Dinçol, 1987: 38). Yukarıda değindiğimiz Murşili II'nin yıllıklarındaki karışıklığa değinerek Azzi ve Hayaşa isimlerinin siyasi ve coğrafi açıdan karışıklığa sebep olduğunu vurgulayan Garstang ve Gurney bu iki yerin birbirinden ayırmanın ve yerlerinin ayrı ayrı tespit etmenin konuyu zorlaştıracığından birlikte ele alınması görüşünü savunduğu görülmektedir (Garstang-Gurney, 1959: 63). Konuyla ilgili farklı bir yaklaşım ise; Azziler Karadeniz kıyılarında Hattiler'den önce var oldukları, Hayaşa'nın ise bugünkü Erba-Horoztepe üzerine kurulu Azzi'nin başkenti olduğu görüşüdür (Cornelius, 1973: 38). Hayaşa/Azzi meselesiyle ilgili derli çalışmaları bulunan M. Pehlivan ise *“Azzi Hayaşa ülkesinin bir parçası olup Kummaha (Kemah) ve Aripsa (Giresun) arasındaki topraklara lokalize edilebilir.”* (Pehlivan, 1984: 57; Pehlivan, 1991: 28) görüşüne sahiptir.

Bu görüşler ışığında Hitit yıllıklarında kuzeydoğuda yer alan, bazen Hayaşa bazen de Azzi olarak isimlendirilen siyasi yapıyı ayrı ayrı ele almanın bir bakıma meseleyi karmaşık hale getireceği düşüncesiyle bu yapıya Hayaşa/Azzi Krallığı demenin uygun olduğunu düşünüyoruz. Bu durum bir bakıma Hurri-Mitanni Devleti örnek gösterilebilir. Konuyu Hurri ve Mitanni olarak ele almak işi zora sokacaktır.

Hayaşa/Azzi Krallığı ile ilgili problemleri konulardan biriside bu krallığın lokasyonu meselesidir. Konu ile ilgili çalışma yapan bilim adamları arasında Hayaşa/Azzi özdeşliğini konusunda ki birlikteliğin olmadığını görmekteyiz. Hayaşa'nın lokasyonu konusunda Goetze Hitit topraklarının doğusunu işaret eder (Goetze, 1928: 25-26; Goetze, 1930: 24-25). Cavaignac ve Meyer ise Hayaşa'yı Kuzeydoğu Anadolu'ya lokalize etmektedir (Cavaignac, 1934: 9,14; Mayer, 1954: 449). Garstang, Hayaşa'yı Fırat ile Karadeniz arasına yerleştirmiş olup sahil şeridinde aranması gerektiği fikrindedir (Garstang, 1943: 50 vd.). Hrozny ve Forer Hayaşa'yı Doğu Anadolu Bölgesi'ne lokalize ederken (Forrer, 1931: 1, 4, 15; Hrozny, 1947: 129, 138), Friedrich, Hayaşa'nın Doğu Anadolu'nun dağlık kesiminde aranması gerektiği görüşünü savunur (Friedrich, 1930: 106). N. Adontz ve H.Z. Koşay'ın ise Erzurum ve çevresinin Hayaşa'nın merkezi olduğu görüşünü savunduğunu görmekteyiz (Adontz, 1947: 28; Koşay-Turfan, 1959: 354 vd.; Koşay, 1972: 464). Hayaşa/Azzi Krallığı ile ilgili değerli çalışmaları bulunan M. Pehlivan ise Hayaşa topraklarının merkezini Çoruh-Kelkit vadisi yani Giresun-Rize ile Erzincan-Erzurum arasındaki alana lokalize etmektedir (Pehlivan, 1991: 38-39; Pehlivan, 1984: 62). Erzurum ve çevresinin Hayaşa topraklarının çekirdek bölgesi olduğu konusunda görüş sunan bilim adamlarından bir diğeri Ceylan'dır (Ceylan, 2015: 482). Hitit Kaynaklarında "**Yukarı Memleketteki Hitit Toprakları**" olarak isimlendirilen bölge yani Kızılırmak'ın yukarı çığırları, Kelkit çayı ve Karasu Nehri arasında kalan bölge olarak ifade edildiğine göre (Schuler, 1965: 13-14; Pehlivan, 1991: 31), Yukarı Memleket'e komşu topraklarda ilerleyen Hitit ordularının Kaşka ve Hayaşalılarla karşılaştıkları bilgisinden hareketle (Gurney, 1973: 81) Hayaşa ülkesini genel etrafıyla Erzincan, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum çevresine yerleştirilebilir.

2.2.2.1. Hayaşa/Azzi Krallığının Siyasi Tarihi

MÖ. XV. yüzyılda Hititler'in güneyde Güneydoğu Anadolu-Kuzey Suriye'de Hurri-Mitanni, batıda Arzawa, kuzeyde Kaşkalar, üzerine yaptığı seferlerle ve girdiği bir dizi mücadele sonunda Anadolu'da güç dengelerini kendi lehine değiştirdiğini görmekteyiz (Kuhrt, 2013: 328-330). Doğuda ise Hititlerin Hayaşa/Azzi Krallığı ile mücadele ettiğini Boğazköy arşivlerinden öğrenmekteyiz. Boğazköy arşivinde yer alan Hitit-Hayaşa-Azzi Krallığı ile ilgili bu bilgiler Doğu Anadolu'nun Kuzeydoğu kesiminin tarihi çağlarını başlatan bilgiler olması sebebiyle ayrıca önem arz etmektedir (Pehlivan, 1984: 53; Pehlivan, 1991: 40).

MÖ. II. bin yılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Hurri toplumunun göçler neticesinde Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye oradan da Filistin'e kadar uzanan bir hareketle bölgeden göç ettiğini görülmektedir. *MÖ.* XV. yüzyıla gelindiğinde ise bu göçler neticesinde bölgedeki nüfus oldukça azalmış kalan gruplar; hayvancılık, iklim ve coğrafyanın müsaade ettiği alanlarda ise tarım yaparak hayatlarını ettirmişlerdir (Pehlivan, 1991: 41). İşte bu tabloda, Hititler'in zayıf olduğu zamanlarda yada başka topraklar üzerine seferler esnasında Hayaşa-Azzi Krallığı'nın Hitit topraklarına akınlar düzenlediği, Hititlerin de güçlü dönemlerinde doğu ve kuzeydoğuda Anadolu'da sınırlarını genişletmek ve güvence altına almak için giriştiği seferler sonucunda Hayaşa-Azzi Krallığı ile karşı karşıya geldiği görülmektedir.

Bu mücadelenin ilki sık sık hastalanan ve saltanatı boyunca sağlık sorunlarıyla uğraşan Hitit Krallarından Tuthalya III. zamanında (*MÖ.*1410-1390) meydana gelmiştir. Muhtemelen bu kralın sağlık sorunlarını fırsat bilen Hayaşa-Azzi Krallığı Hitit topraklarına girerler. Hititlerin Yukarı Memleket olarak adlandırdıkları bölgedeki bu tehlike Tuthalya III. oğlu olan genç prens Şuppiluliuma tarafından bertaraf edilmiştir. (Güterbock, 1956, 62-63; Schuler, 1965: 35; Pehlivan, 1991: 42; Ceylan, 1994: 57). Hayaşa-Azzi Krallığı Hititlere karşı girişmiş olduğu bu mücadeleden başarısız ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Kayıtlara geçen bu ilk mücadeleden sonra, iki güç arasındaki mücadelenin yukarıda belirttiğimiz üzere Hititlerin başka topraklar üzerine seferler düzenlediği dönemde Hayaşa-Azzi Krallığı'nın Hitit topraklarına girmesiyle sürdüğünü görmekteyiz. Tuthalya III.'ün egemenliği altındaki vasalları ve komşuları ile olan sorunları sebebiyle '**Aşağı Memleket**'⁴³ dolaylarında yer alan Maşa ve Kammala üzerine yaptığı seferi fırsat bilen Hayaşa-Azzi Krallığı Hitit topraklarına girmiştir (Pehlivan, 1991: 43-44). Hititlere karşı giriştikleri mücadelede ki yenilginin rövanşını almak isteyen Hayaşa-Azzi Krallığı '**Yukarı Memleket**'⁴⁴teki Hitit topraklarına saldırırlar.

⁴³ Aşağı Memleket: Hititler'de Kızılırmak yayının dışında güneyinde kalan topraklara verilen isim.

⁴⁴ Yukarı Memleket: Hititlerin Kızılırmak yayı içerisine yani ülke merkezine komşu olan topraklara verdiği isim.

Hayaşa-Azzi halkının, kayıtlara geçen ilk lideri Karanni⁴⁵ etrafında toplanarak Hitit topraklarına giren Hayaşa-Azzi Krallığı Şamuha'ya⁴⁶ kadar olan Hitit topraklarını yağmalayarak Şamuha kentini kuşattılar. Hititler ikinci şoku ise kuzeylerindeki ebedi düşmanları olan Kaşkaların saldırıları ile yaşadılar. Katariyya ve Kazappa Kaşkaları kuzeyden Hitit topraklarına girerek başkente doğru önüne gelen toprakları yağmalamaya yakıp yıkmaya başladılar. Ülkesinin Kuzey ve Kuzeydoğu'dan Kaşka ve Hayaşa-Azzi akınlarına maruz kaldığını öğrenen Hitit kralı Tuthalya III, ordusuyla zorlu bir yürüyüşün ardından Yukarı Memlekete ulaşır. Bölgede ilk olarak Kaşkalar'la karşılaşan Hitit ordusu Kathariyya ve Kazappa Kaşkalarını yenilgiye uğratarak Hitit topraklarından elde ettikleri ganimetleri ve esirleri geri alır. Kaşkalar Hitit ordusu karşısında tutunamayıp Kendi memleketlerine doğru geri çekilmelerine rağmen önemli kayıplar verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihten Şuppiluliuma'nın tahta çıkışına kadar Hititlere karşı önemli bir faaliyetleri kaydedilmemiştir (Pehlivan, 1991: 44-45).

Hitit ordusunun kuzeyde Kaşkalar üzerine olan seferini tamamlamasının ardından Hayaşa-Azzi Krallığı üzerine harekete geçtiğini görmekteyiz. Bu esnada Hayaşa-Azzi ordusu Hititlerin kutsal şehri Şamuha'yı kuşatma altına almıştı. Kısa zaman içerisinde Aşağı ve Yukarı Memleket üzerine ardı ardına seferler düzenleyen Tuthalya III. sağlığının bozulması üzerine orduyu konuta etme görevini daha önce olduğu üzere genç prens Şuppiluliuma'ya verilmiştir. Şuppiluliuma orduyu tekrar zorunlu yürüyüşe tabi tutarak Şamuha üzerine harekete geçer. Hitit ordusunu Şamuha üzerine geldiğini haber alan Hayaşa-Azzi ordusu kuşatmayı kaldırarak geri çekilmeye başlar. Kuzeydoğu yönünde geri çekilen Hayaşa-Azzi ordusu Kummuha⁴⁷ önünde Hititlerle savaşa tutuşur

⁴⁵ Karanni: Hayaşa-Azzi tarihinin bilinen ilk lideridir. Olaylar hakkında bilgi veren tablette Kar-an-ni-iş Lugal Kur Uru Ha-ia-şa (Hayaşa Ülkesinin Kralı) olarak tanımlanır. İsin La-a-an-ni-iş şeklinde de tamamlanabilmektedir. İsmi okunuş şekilleri için bk.; Cavaignac, 1930: 232; Forer, 1931: 1vd.; Güterebock, 1956: 66; Janukyan, 1961: 272.

⁴⁶ Şamuha: Sivas'ın Yıldızeli ilçesi sınırları içinde yer alan bu günkü ismi Kayalıpınar olan ve erken Hitit (Asur Ticaret Kolonileri Çağı) devrinde küçük bir pazaryeri (Vabartum) olan kent, daha sonraları gelişerek büyük bir ticaret merkezi (Karum) haline gelmiştir. Hititlerin önemli kült merkezlerinden biri olan kente Telepinu tarafından depolar yaptırılmıştır. II./III. Tuthalya zamanında (MÖ. 14. yy.) saray erkânı buraya taşınarak ülke buradan yönetilmiştir. Şuppiluliuma güneye ve kuzeye yaptığı askeri seferlerine bu kentten çıkmıştır. Kent devletin zor zamanlarında ülkenin başkenti olarak kullanılmıştır. Yine Hititlerin büyük krallarından Hattuşili III'ün Şamuha'da valilik yaptığı ve Yukarı Ülke'yi buradan yönettiği bilinmektedir. Kent Yukarı Ülke'nin aynı zamanda başkentidir. Kayalıpınar'da 2014 yılında Doç. Dr. Vuslat Muller KARPE başkanlığında ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı-Marburg Üniversitesi tarafından yapılan kazılar neticesinde Şamuha'nın Boğazköy arşivinde adından söz edilen Kayalıpınar olduğu kesinlik kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. 38. Kazı Sonuçları Cilt 3 Sayfa 297-316).

⁴⁷ Kummuha'nın bugünkü Kemah olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Lokalizasyonu için bk. (Forrer, 1931: 2; Adontz, 1946: 28; Garstang, 1943: 48 vdd; Cornelius, 1973: 140).

(Pehlivan, 1991: 45-46). Hayaşa-Azzi Krallığının Hititlere karşı giriştiği ***Kummuha Savaşı*** iki devlet arasında ***ilk büyük hesaplaşma*** olarak nitelendirilmiştir (Pehlivan, 1984: 63; Pehlivan, 1991: 45) Kummuha Savaşı hakkında bilgi veren tabletin kırık olması nedeniyle savaşın sonuçları hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Fakat siyasi tablo etraflıca incelendiğinde birtakım sonuçlar çıkarılabilir. Hayaşa-Azzi ordusunun Kummuha önlerine kadar Hittit ordusuyla çarpışmaya girmeyerek Kummuha önlerinde savaşa tutuşması bu toprakların Hayaşa-Azzi Krallığı için muhken ve müstahken bir hat olduğu fikrini vermektedir. Yapılan savaşın sonucunda Hayaşa-Azzi Krallığı tahtında bir değişiklik olması Hayaşa-Azzi liderinin ya öldürüldüğü ya da tahttan indirilerek yerine başka birinin çıkarıldığı fikrini doğurmaktadır. Her iki durum da Hayaşa-Azzi Krallığı'nın bu savaşta başarısız olduğunun göstergesi durumundadır.

Hayaşa-Azzi Krallığı'nda Kummuha Savaşı'ndan sonra tahta geçen kralların isimleri ve sırasında müğlaklık vardır. Bazı bilim adamları Karanni'nin liderliğinin sona er(diril)mesinden sonra Hayaşa-Azzi Krallığı ile Hititler arasında imzalana Hukkana Anlaşması⁴⁸'nda Hayaşa-Azzi tahtına Mariya/ş adında bir kralın ge(tiri)ldiği görüşünü savunur (Güterbock, 1967: 35; Cavaignac, 1930: 16). Fredrich, Forrer ve Adontz gibi bilim adamları ise Mariya/ş'ın Hayaşa-Azzi Krallığı'nda ki konumunun tartışmalı olduğunu savunmaktadır (Fredrich, 1930: 104,160-161; Forrer, 1931: 3; Adontz, 1946). Hukkana Anlaşması'nın Frederich tarafından yapılan transkripsiyonun II. Kolonunda;

“53- Mariya kimdir, niçin ölmüştür?

54- Bir saray kadınına rastlamış mıdır? Ona bakmamış mıdır?

55- Fakat Efendimiz Güneşin Babası onu bir pencereden görür ve ona şöyle der:

56- “Bu kadına niçin baktın ?”

57- ve bu suçtan dolayı ölümü buldu.

58- Bir insanın ölümüne sebep olan böyle bir olaydan sakın.” (Frederich, 1930: 135-136; Ceylan, 1994: 78).

Hitit sarayında saray kadınlarına baktığından dolayı ölüm cezasına çarptırılan Mariya isimli bir kişiden bahsedildiğini görmekteyiz. Anlaşmanın II. kolonunda geçen

⁴⁸Hukkana Anlaşması'nın transkripsiyonu ve tercümesi ilk kez 1930 yılında J. Frederich tarafından yapılmıştır.

Hitit sarayında öldürülen Mariya/ş Hayaşalı bir soylu ya da kral olup Hayaşa-Azzi Krallığı ile Hitit ilişkilerinin yoluna girmesi için saraya gittiği fakat sarayda Hitit toplumunda ölümlerle cezalandırılan bir suça iştirak etmesi sebebiyle MÖ. 1390'larda öldürüldüğü anlatılmaktadır. Konu ile ilgili kıymetli çalışmaları olan M. Pehlivan 'Mariya/ş Hayaşa-Azzi Krallığının Hukkana'dan önceki kralıdır' der. (Pehlivan, 1984: 64; Pehlivan, 1991: 47; Pehlivan, 1994: 330; Ceylan, 1994: 82). Aynı anlaşmanın IV. kolonunda ise ikinci bir Mariya'dan bahsedildiğini görmekteyiz;

“41 - Siz, Hayaşa ahalisi gelecekte beni dostça himaye edip korursanız,

42- Ben de sizi, Hayaşa ahalisini, Mariya/ş'ı ve

43 - Hayaşa'nın kız alıp vermiş akrabalarını korurum

50 - ve bakın! Size yeminle söylediğim bu sözleri

51 - Siz Hayaşa ahalisi ve Mariya/ş, muhafaza etmezseniz

52- O zaman bu yemin sizi, karılarınızı

54 - Mahvetsin.....

58 - Hayaşa ahalisine, Mariya/ş'a ve Hayaşa ülkesine hiçbir kötülük

yapmayayım... (Pehlivan, 1991: 48; Ceylan, 1994: 81).

Metinde geçen ikinci Mariya/şkişinin konumu ve yeri konusunda bir fikir edinmeyi zorlaştırmaktadır. Bahsi geçen kişi(ler) midir? Ya da bu bir unvan mıdır? bu sorunun yukarıda bahsettiğimiz üzere tartışmalı bir konudur. Mariya/ş'ın Hitit sarayında öldürülmesinin ardından Hayaşa-Azzi Krallığı tahtına Hukkana/ş geçmiştir.

Hitit Kralı Tuthalya III.'nün ölümünden sonra Hitit tahtına Genç Kral Tuthalya IV geçmiştir. Fakat Şuppiluliuma (MÖ. 1382-1345) babası Tuthalya III. zamanından beri askeri ve siyasi icraatların içinde etkin şekilde yer aldığından Genç Tuthalya'yı öldürerek Hitit tahtına oturmuştur. Şuppiluliuma'nın tahtı yasal olmayan yollarla ele geçirmesi bakent Hattuşaş'da anlaşmazlıklara sebep olmuştur. Muhtemelen yeni kralın duruma hâkim olması epey bir zaman aldığından vasallar Hititlere başkaldırarak bağımsız olma yoluna ve Hitit topraklarına saldırıya geçmişti (Pehlivan, 1984: 64; Pehlivan, 1991: 51; Ünsal, 2006: 118). Şuppiluliuma'nın saltanatının ilk yılları Hattuşili III' zamanına ait bir vesikada şöyle anlatılmaktadır;

“Kaşkalı düşman Hatti topraklarını işgal etmiş ve Nenaşşayı hudut yapmıştı.

Aşağından Memleketten Arzavalı düşman gelmiş Hatti memleketlerini zaptetmiş

Ve Tuvanuva ve Uda şehirlerini hudut yapmıştı.

Öte taraftan Araunnalı düşman gelmiş Gassiya memleketlerinin tümünü ele geçirmişti.

Beri taraftan Azzili (Hayaşa) düşman gelmiş Yukarı Memleketi istila etmişti.

Samuha şehrini hudut yapmıştı. İşuvalı düşman gelmiş Tegarama şehrini ele geçirmişti.” (Cavaignac, 1930: 10-11; Pehlivan, 1991: 51).

Hattuşili III. dönemine ait bu belge Şuppiluliuma'nın tahta çıktığı dönemde Hitit tarihinin tabiri caizse Hattuşili I. dönemine benzer bir çalkantılı döneme girildiğini göstermektedir. Hitit devletinin bu duruma düşme sebebi Murşili II.'nin veba dualarında Şuppiluliuma'nın tahtı yasal olmayan yollarla ele geçirmesine bağlanmaktadır (Reyhan-Cengiz, 2015: 72). Hititlerin iç meselelerine yönelmesi Azzi-Hayaşa Krallığı'nı da harekete geçirmiştir. Mariya/ş ve Kummuha Savaşının intikamını almak isteyen Hayaşa-Azzi Krallığı Yukarı Memleket topraklarına saldırarak istila ettiği Samuha şehrini kuşattığı görülmektedir.

Şuppiluliuma taht değişikliği nedeniyle içte oluşan otorite boşluğunu ortadan kaldırıp, vasallere tekrar boyun eğdirmek ve komşuların Hitit devletinden kopardığı toprakları geri alabilmek için 20 yıl süren savaşlar ve mücadeleye girişmiştir (Goetze, 1928: 26; SchMÖ.kel, 1957: 127; Cornelius, 1973: 147). Şuppiluliuma devletin menfaatleri doğrultusunda ilk önce Kuzey Suriye üzerine yaptığı seferler neticesinde Mitanni devletini tehdit olmaktan çıkarıp bu devletle evlilik yoluyla akrabalık bağı kurmuştur (Mieroop, 2006: 185-189). Ardından Hayaşa-Azzi Krallığı üzerine yürüyerek Hayaşa konusunu uzun bir süre Hititler için mesele olmaktan çıkardı. Yapılan sefer sonucunda Hayaşa-Azzi Krallığı ile Hukkana Anlaması imzalanmış ve yine evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi tesis edilmiştir (Pehlivan, 1984: 66; Pehlivan, 1991: 53; Ceylan, 1994: 76; Ünal, 2002: 78).

Hayaşa-Azzi Krallığı ile Hitit Devleti arasında imzalanan Hukkana Anlaşması⁴⁹ ve diplomatik evlilik sayesinde iki ülke ilişkileri uzun süren bir barış dönemine girmiştir. Anlaşma baştan sona incelendiğinde anlaşmanın Şuppiluliuma tarafından Hayaşa-Azzi Kralı Hukkana ve halkına dikte edildiği görülmektedir.

“Bak Hukkanaş seni basit fakat gayretli bir adam olarak kabul ettim.

Sana Asalet verdim.

Seni Hattuşaş'ta Hayaşa Ahalisinin ortasında dostça taktim ettim.

Sana kız kardeşimi eş olarak verdim.

Ve bütün Hatti Ülkesi, Hayaşa Ülkesi ve bütün ülkeler

Dıştaki ülkeler ve içteki ülkeler Sayemde seni zikrettiler

Ve Sen Hukkanaş hükümdarlık konusunda sadece Günesi tanıyacaksın”

(Pehlivan, 1991: 26 vd.; Ceylan, 1994: 82.).

Anlaşma metninde Hitit kralının kendi dilinden Hukkana'ya ve Hayaşa halkına seslendiği görülürken Hukkana'ya asalet verdiğinden, kız kardeşini eş olarak verdiğinden bahsettiğini görmekteyiz. Ve bunun karşılığında Hayaşa halkından ve Hukkana'dan sadece kendisini hükümdar olarak görmesini istemektedir. Anlaşmanın ilerleyen bölümlerinde iki hanedanın ve halkın birbirini koruyup kollaması için yemin ve bedd(dua) kısımları yer almaktadır.

Hukkana Anlaşması Hayaşa-Azzi Krallığı ile Hitit devleti arasında uzun süren barışı tesis etmiş olmakla birlikte iki devlet arasındaki ilişkiler ve Hayaşa tarihi ile ilgili

⁴⁹ Hukkana Anlaşması: Hititler Eski Hitit Devleti'nden itibaren askeri ve siyasi olayları pek çok hükümdarın hükümdarlık süresi boyunca özetler halinde kaydetmiştir. Uluslararası ilişkilerin anlatıldığı anlaşmalarda ise Hitit Devleti'yle diğer devletlerin en eski ilişkileri kayıt altına alınmıştır. Hititler başka bir devletle anlaşma yaparken kuşaklar boyu sürmüş dosthane ilişkiler ya da düşmanca faaliyetlerden söz edilir. *bk.* (Mieroop, 2006: 186). Hitit tarih yazıcılığındaki bu kalıbın bu anlaşmada olmadığını görmekteyiz. Weidner bunu Hayaşa toplumunun barbar bir toplum olmasına Hukkana'nın ise alt tabakadan birisi olmasına bağlar. Ayrıca diğer anlaşmalarda tanrılar adına edilen yeminlerin anlaşmanın sonunda yer aldığı görülürken bu anlaşmanın ilk bölümlerinde yer aldığı görülmektedir. *bk.*; (Pehlivan, 1984: 74; Pehlivan, 1991: 54; Ceylan, 1994: 82). Anlaşma dikkatlice incelendiğinde Şuppiluliuma'nın Hayaşa toplumuna ve Hukkana'ya iyi gözle bakmadığı halde kız kardeşini bu topluma gelin vermesi çelşikili bir durum olarak göze çarpmaktadır. Bu durum konu ile ilgili çalışma yapan bilim adamları tarafından Hitit kralının ya da yazıcıların eksik veya yanlış ifadeler kullanılmasına bağlanmıştır. Hukkana anlaşmasının geniş metnine ulaşmak için *bk.* (Friedrich, 1930: 103 vd.; ayrıca, Goetze, 1928: 26; Forrer, 1931: 2 vd.; Cavaignac, 1930: 15 vd.; Contenau, 1934: 173 vd.; von Bossert, 1944: 133 vd.; Alp, 1947: 474; Schuler, 1965: 6 vd.; Güterbock, 1967: 34 vd.; Otten, 1969: 359; Goetze, 1975: 119; Monte-Tischler, 1978: 60).

bilgilerin susmasına da sebep olmuştur. Şuppiluliuma devrinden Murşili II. zamanına kadar belgelerin sustuğu görülmektedir. Belgelerin susması Hayaşa tarihi, Hukkana/ş'ın tahtta kalma süresi ve halefi ilgili bilgilerimizin sınırlı kalmasına sebep olmuştur (Pehlivan, 1984: 66; Pehlivan, 1991: 58-59).

Hayaşa-Azzi Kralığı tahtına Hukkana/ş'tan sonra Murşili II. dönemine (MÖ. 1345-1315) ait metinlere göre arada başkalarının varlığı bilinmemekle birlikte Hukkana'nın soyundan gelmediği anlaşılan Anniya/ş geçmiştir (Garstang-Gurney, 1959: 36; Schuler, 1965: 44; Pehlivan, 1991: 59-60). Hitit kralları arasında nerdeyse bir gelenek halini alan yeni kralın devletin menfaatleri doğrultusunda Kuzey Suriye üzerine ve komşuları baskı altında tutmak için sefere çıkma usulüne Murşili II. nin de uyduğunu görmekteyiz. Murşili II. Kuzey Suriye, Arzava ve Kaşkalar üzerine sefere çıkarak rakiplerine gücünü göstermişti (Khurt, 2013: 333-337). Murşili II'nin güneye yaptığı seferleri fırsat bilen Hayaşa-Azzi Kralı Anniya/ş Kannuva ve İstitina şehirlerini ve Dankuva'yı yağmalayarak aldığı ganimetlerle topraklarına geri döndü. Bu tarihlerde Tuthalya III zamanında Şuppiluliuma'nın ezdiği Kaşkalar ise Pinhuniya/ş önderliğinde toparlanarak devlet kurdular ve Hayaşa ile kuzeyde bir güvenlik çizgisi oluşturdular (Pehlivan, 1991: 60). Kuzeyde meydana gelen bu olaylar neticesinde Murşili II. Hitit başkentini ve kült merkezlerini tehdit eden Kaşkalar üzerine yürür. Kaşkaları sorun olmaktan çıkardıktan sonra Kuzeydoğuya yönelerek Hayaşa-Azzi üzerine saltanatının VII. senesinde (Takriben MÖ. 1337) sefere çıkar (Goetze, 1967: 89). Murşili II. yıllıklarında Anniya/ş'a yazılan mektupta istila edilen insanları esir edilen, sığırları ve koyunları yağmalanan yerlerin ahalisinin Hayaşa-Azzi toplumuna bir fenalığının dokunmadığını belirterek tutsak ettiği insanları ve ganimet olarak götürdüklerini geri vermesini istemektedir. Anniya/ş elinde olan esirleri ve ganimetleri Hititlere geri vermeye yanaşmayınca Murşili II. tarafından ikinci bir mektup daha gönderilir.

“Senin ülkenin sınırları önünde kamp kurdum ve senin ülkeni saldırmadım. ve ülkeni köylüsüyle, çiftçisiyle, koyunuyla, sığıryla almadım Fakat o bana kötü sözler söylemeye başlayınca Ona karşı düşmanlık ilan ettim ve ona karşı sefere çıktım” (Adontz, 1946: 34; Otten, 1966: 152 vd.; Goetze, 1967: 99; Pehlivan, 1991: 61; Ünsal, 2017: 802).

Anniya/ş, Muşşili II.'nin Hayaşaya üzerine sefer düzenlemeye kararlı olduğunu anlayınca elçiler aracılığıyla Hitit topraklarından koparılan insanları ve elde edilen ganimetleri geri vermeyi kabul etmiştir. Hitit ordusunun bölgeden çekilmesinin ardından tehlikenin geçmesiyle birlikte Hayaşalılar taahhüt ettikleri esirleri ve ganimetleri vermekten vazgeçmiştir (Pehlivan, 1984: 67; Pehlivan, 1991: 63; Ceylan, 1994: 100). Hayaşalıların verdikleri sözü yerine getirmediğini yine Muşşili II. dönemine ait vesikalardan öğrenmekteyiz.

“Lakin Hayaşaya ahalisi sözlerini tutmadı ve Hatti köylüsünü çiftçisini teslim etmedi. Bende Anniya/ş’a yazdım ki;

Hiçbirşeyi bana vermeye niyetin yok. Bir bölümünü Hayaşaya’da tutuyorsun”
(Goetze, 1967: 105; Adontz, 1946: 35).

Hayaşaya-Azzi Kralı Anniya/ş Muşşili II.’nin Hayaşaya üzerine çıktığı seferleri elçiler göndererek diplomatik yollarla savaşımadan önlemeye çalışıyordu. Nitekim bundan önceki savaşlarda Hayaşaya ordusu Hitit ordusuyla giriştiği mücadelelerde Hitit ordusu karşısında tutunamamıştı. Bu nedenle Anniya/ş gayet akılcı bir politika ile Hitit tehdidine karşı mücadele veriyordu. Fakat Muşşili II. Anniya/ş’ın oyalamalarından sıkılmıştı. Ayrıca bu dönemde (Yaklaşık MÖ. 1335’lerde) Kuzey Suriye’de meydana gelen gelişmeler Hititlerin Hayaşaya sorununu çözerek ilgilerini bu bölgeye kaydırmasını gerekli kılıyordu.

Hitit kralı güneydeki sorunlar üzerine yoğunlaşırken Hayaşaya meselesi için generallerinde Şarap Ulusu (Şaraptarbaşı) Nuvanza/ş’ı görevlendirmiştir. Yukarı Memleket ve Hayaşaya üzerine yürüyen Hitit ordusu karşısında takriben 700 savaş arabası ve 10000 piyadeden oluşan Hayaşaya ordusu tutunamayarak mağlup oldu. Ordusunun başarı haberini alan Muşşili II. Hayaşayı Hititler için tehlike olmaktan çıkarmak için Kizuvatna’dan Karkamış’a oradan da Tegarama’ya (Gürün) gelerek ordusu ile birleşmiştir. (Garstang-Gurney, 1959: 41; Schuler, 1965: 23; Goetze, 1967: 125; Cornelius, 1967: 74; Pehlivan, 1991: 64). Fakat sefer mevsiminin kısılması kışın yaklaşması üzerine Muşşili II. generali Nuvanza/ş’ın tavsiyesi üzerine Hayaşaya üzerine sefere devam edilmedi (Goetze, 1967: 127)

Hayaşaya-Azzi Krallığı bekleyen son Muşşili II. X. Saltanat yılında Aripşa ve Dukamma üzerine yaptığı seferlerin ardından gerçekleşmiştir. Yukarı Memleket

üzerinden Karadeniz Bölgesi'ne ilerleyen Hitit ordusu karşısında tutunmayacağını anlayan şehirlerin savaşmaktan kaçınmasına rağmen, Aripşa savaşmayı tercih etmesi sebebiyle ağır bir tahribata uğramıştır. Aripşa'nın Hitit ordusu karşısında tutunamadığını gören Dukkma'da savaşmadan Hititlerin isteklerini kabul etti. Bu durumu gören diğer şehirlerde aynı yolu tutarak şehirlerini yağma olmaktan kurtardılar (Forer, 1931: 13; Garstang-Gurney, 1959: 39; Cornelius, 1973: 193; Pehlivan, 1991: 66-67).

Hayaşa-Azzi Krallığı Hititlerin kuzeyde kendisine karşı tehdit oluşturacak tüm güçleri dize getirdiğini ve sıranın kendilerine geldiğini görmüşlerdi. Hayaşa sınırına yığılan Hitit ordusuna karşı başarılı olamayacaklarını da bildiklerinde memleketlerinin yağmalanmaması için elçileri araya koyarak Hitit Kralı Murşili II.'den bağışlanma ve tebâlığa kabullerini istediklerini görmekteyiz. Hayaşa halkının diplomasi dili, Hayaşalıların Hitit ordusuna savaş arabaları ve asker vermeyi, esirleri iade etmeyi kabul etmesiyle karşılık bulur ve böylece Murşili II. seferden vazgeçer (Forrer, 1931: 21; Goetze, 1967: 139-141; Pehlivan, 1984: 71; Pehlivan, 1991: 67). Hayaşalıların Hititlere tebâ ve tabî olma isteklerinin ardından bölge Hitit egemenliğine girer (Goetze, 1928: 34; Goetze, 1975:124).

Böylece Tuthalya III. döneminden (MÖ.1380-1370/1355-1344) beri Hititlere karşı bağımsızlık mücadelesi veren Hayaşa-Azzi Krallığı Murşili II.'nin saltanatının XI. yılında (Yaklaşık MÖ. 1330'larda) Hitit İmparatorluğunun egemenliği altına girmiştir. Murşili II. Hayaşa ülkesini Hitit topraklarına katarak Tuthalya III. zamanından beri Hititlere karşı problem çıkaran Hayaşa meselesini çözdüğünü görmekteyiz. Hayaşa'nın Hitit egemenliğini kabul etmesiyle Hititler, doğu ve kuzeydoğu sınırını güvenceye almış oldular. Murşili II. döneminden sonra Hitit kaynaklarında Hayaşa ismi IV. Tuhalya döneminde (MÖ. 1260-1230) zikredilir ve bu tarihten itibaren Hayaşa ismi kaynaklarda karşımıza çıkmaz.

Yukarıda bir çok bilim insanının Hayaşa-Azzi Krallığı'nın lokasyonu konusunda farklı farklı görüşler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Biz de tüm görüşleri dikkate alarak Hayaşalıların araştırma sahamızın da içerisinde bulunduğu geniş bir coğrafyada hâkimiyet sürdüklerini söyleyebiliriz.

2.2.3 Daya(e)ni Diau(e)hi Krallığı

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ve dolayısıyla çalışma alanımız olan Çat'ın Eskiçağ tarihinde önemli bir yere sahip olan siyasi yapılardan biriside *MÖ. II. bin yılın son çeyreği ile MÖ. I. bin yılın ilk çeyreği arasında varlığını sürdüren **Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı***'dir. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı Bölgenin Eskiçağ tarihi açısından, önemli yere sahip olduğundan bu siyasi yapı hakkında bilgi vermemiz yararlı olacaktır.

Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı'nın ismi ve lokasyonu konusunda farklı görüşler ileri sürüldüğü için konumuza bu görüşleri sunarak başlamak daha uygun olacaktır. Daya(e)ni Diau(e)hi Krallığı ile ilgili bilgileri Asur ve Urartu dönemlerine ait yazıtlarda ve vesikalardan edindiğimiz için Daya(e)ni Diau(e)hi Krallığı-Asur-Urartu ilişkileri üzerinden değerlendireceğiz.

Daya(e)ni/Diau(e)hi ismi yazılı kaynaklarda ilk defa Asur krallarından Tiglathplessar I.'in (*MÖ. 1115-1077*) Urartu toptaklarına yaptığı seferlerin anlatıldığı vesikalarda karşımıza çıkar (Pehlivan, 1991: 24-25). *MÖ. VIII. yy.*'da Van Gölü ve çevresinde kurulan Urartular döneminde Menua ve Argiştı I. dönemine ait yazıtlarda ise bölgeye Diau(e)hi isminin verildiğini görmekteyiz. Bölge isminin Asur ve Urartu belgelerinde değişik yazım şekillerinde çıkması konu ile ilgili çalışma yapan bilim adamları arasında vesikalarda adı geçen yerin özdeş olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir (Tarhan, 1978: 91 vd.; Pehlivan, 1991: 26-28; Çilingiroğlu, 1994: 10).

Konu ile ilgili kıymetli çalışmaları olan bilim adamlarından G. A. Melikisvili Asur'un bölgeye düzenlediği seferler karşında varlığını ve mevcudiyetini koruyabilen en büyük gücün ***Diauehi Krallığı*** olduğunu kabul eder. Asur kaynaklarında Daiaeni/Daiani Urartu kaynaklarında ise Diauehi/Diauhi olarak geçen isimlerin aynı siyasi yapıyı işaret ettiğini savunur (Melikisvili, 1950: 26; Pehlivan, 1991: 28). Daieni/Diauehi özdeşliğini savunan bilim adamlarından biriside I. M. Diakonof'tur (Diakonof, 1951: 277). Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı ile ilgili Türk bilim adamlarından M. Pehlivan'da Asur ve Urartu kaynaklarında geçen Daya(e)ni/Diau(e)hi'nin aradan uzun bir zaman geçmiş olması ve sınırlarının değişebileceği öngörüsünde bulunarak aynı siyasi yapıya işaret ettiğini kabul eder (Pehlivan, 1991: 31).

Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı ile ilgilenen bilim adamlarını meşgul eden konulardan biride krallığın lokasyonu konusudur. Bu konuda çalışma yapan bilim

adamları arasında görüş birliğinin olmadığını görmekteyiz. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı'nın lokasyonu konusunda G. A. Melikisvili Yukarı Fırat, (Karasu'nun Kaynak Bölgesi) Erzurum dolayları ve Güneybatı Gürcistan arasına lokalize eder (Melikisvili, 1950: 26).

I. M. Diakonof Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı'nın lokasyonu konusunda Melikisvili'nin görüşüne benzer bir görüş sunarak krallığı Çoruh Nehri havzası ile Fırat Nehri'nin kaynağı arasındaki topraklara yerleştirir (Diakonoff, 1951: 277). H. F. Russel Daya(e)ni/Diau(e)hi'yi Fırat Nehrinin kaynağı dolaylarına yerleştirirken, E. Herzfeld'in ise Çoruh Nehri, Oltu ve civarına yerleştirdiğini görmekteyiz (Russel, 1984: 186-187). C. A. Burney'in Daya(e)ni/Diau(e)hi'yi ilk olarak Yoncalı Yazıtı'na yakın olan Bulanık ve Malazgirt ovasına, daha sonra ise Hasankale, Aşkale, Tercan'ın çekirdek ülke kabul ederek Erzincan ve Erzurum ovalarından Doğu Karadeniz dağlarının eteklerine kadar uzanan bölgeye lokalize eder (Burney, 1966: 20 vd.; Burney-Lang, 1971: 137vd.). Salvini Daya(e)ni/Diau(e)hi'yi Çoruh Nehri'nin kaynak bölgesi ile Erzurum'un kuzeyi arasına yerleştirmektedir (Salvini, 1967: 22-23). A. Çilingiroğlu Daya(e)ni/Diau(e)hi'yi Salmanassar dönemine ait vesikalardan hareketle Karasu kaynağına Erzurum Dumlu dağları çevresine yerleştirir (Çilingiroğlu, 1994: 9). Meyer ise Daya(e)ni/Diau(e)hi topraklarını Urartu beylikler döneminde dahi Karadeniz'e kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yerleştirmiştir (Meyer, 1953: 379; Pehlivan, 1991: 30).

Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı ile ilgili temel kaynaklardan birini kaleme alan Türk bilim adamlarından M. Pehlivan ise krallığı; bölgenin jeomorfolojik yapısını Asur ve Urartu kaynaklarının verdiği bilgiler ışığında değerlendirerek (yazıtlarda aşılacak dağ geçitleri, kullanılan doğal yollar, bölgedeki akarsu yataklarının yerleri, Daya(e)ni/Diau(e)hi'nin sahip olduğu yeraltı kaynakları ve ekonomik faaliyetler) doğuda Sarıkamış batıda Aşkale güneyde Varto (Muş) kuzeyde Erzincan arasına lokalize etmiştir (Pehlivan, 1991: 31-32).

Konu ile ilgili çalışma yapan yerli ve yabancı bilim adamlarının görüşlerinin Daya(e)ni/Diau(e)hi'nin ayrı siyasi yapı olduğu fikrinin zayıf bir görüş olarak kaldığını görmekteyiz. Daya(e)ni/Diau(e)hi'yi tek bir siyasi yapı olarak ele alan görüşün bu gün ki bilimsel veriler ışığında daha güçlü bir görüş olduğu öne çıkmaktadır. Daya(e)ni/Diau(e)hi'nin lokalizasyonu konusunda ise Van Gölü'nün kuzey, Malazgirt-Varto Ovaları, Karadenize kadar yayılım alanı görüşleri daha az taraftar bulurken,

krallığın çekirdek kısmının yani merkezinin Erzurum ve çevresinin öne çıktığını görmekteyiz.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Eskiçağ tarihi konusunda çok kıymetli çalışmalar yapan CEYLAN'ın yüzey araştırmaları ve çalışmaları doğrultusunda krallığın merkezi Erzurum olmak üzere; doğuda Sarıkamış (Kars), batıda Tercan (Erzincan), arasına lokalize etmenin uygun olacağı görüşündeyiz. En geniş sınırlarının ise kuzeyde Doğu Karadeniz dağlarının güney etekleri kısmen Gürcistan toprakları güneyde Bulanık Ovası-Vartı (Muş) batıda Erzincan, doğuda ise Sarıkamış'ı içine alan sahadır (Ceylan, 2017: 524). Çalışma sahamız bu lokasyona göre Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı'nın bölgede hüküm sürdüğü dönem itibarıyla krallığın sınırları içinde yer almaktadır.

2.2.3.1. Daya(e)ni/Diau(e)hi Asur İlişkileri

MÖ. XIV. yy. ortalarına gelindiğinde Anadolu'da Hitit devletinin uzun süren mücadeleler sonunda gücünü vasallarına ve komşularına kabul ettirdiğini görmekteyiz. Bu mücadeleler sırasında Hititlerin Hurri-Mitanni devletine ağır bir darbe vurması Kuzey Suriye'de otorite boşluğu doğurdu. Hurri-Mitanni devletinden doğan bu boşluğun hızla Asur tarafından doldurulduğunu görmekteyiz. Asur'un Asurubalit (MÖ. 1365-1330)1353-1318) döneminden itibaren bölgeye ekonomik ve siyasi olarak egemen olabilmek için büyük bir mücadeleye girmiştir (Khurt, 2013: 458-459). Anadolu toprakları ise yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından Mezopotamya'da kuruluan devletlerin eskiden (Akad İmparatorluğunun Anadolu'ya düzenlediği seferlerden bilinmekte) beri ilgisi çekmiştir. İşte bu sebeple bu mücedelenin bir ayağında Asur'un Doğu Anadolu'nun yeraltı kaynaklarını elde etme isteği nedeniyle Doğu Anadolu toprakları üzerinde vuku bulmuştur. Bu seferleri anlatan vesikalar Anadolu'nun tarih öncesi çağlarına ışık tutması hasebiyle ayrıca önem ihtiva etmektedir.

Asur yazılı kaynaklarında Urartu olarak geçen bölgeye Asur devleti tarafından ilk seferler Salmanssar I. döneminde (MÖ. 1274-1245) gerçekleşmiştir. Kral kendi dilinden anlattığı seferden söyle bahsetmektedir: **“Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dag kalelerinin üzennden yürüdüm. Himme, Utkun, Baruun, Salva, Halila Luha, Nilipahri ve Zingun'u zaptetüm. (Sezık) ülke ve 51 şehri ele geçtrdim. yaktım-yıktım. Ganımet olarak mallarına elkoydum. Bütün Uruartu ülkesini üç günde itaat altına aldım”**. Bu seferden sonra bölgeye Tukulti-Ninurta I. zamanında (MÖ. 1244-1208) yapılan seferden ise söyle bahsedilmektedir: **“Nairi ülkelerinin 43 kralı (savaşmak**

için) yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çaylarını ve derelerini sel haline getirdim....” (Luckenbill, 1926-1927: 144).

Asur Kralı Salmassar I. tarafından yapılan seferde 8 ülkeden ve 51 şehirden söz edildiğini görmekteyiz. Seferin yapıldığı bölgenin alanı göz önüne alındığında 8 ülkenin varlığı bölgenin siyasi birliktelikten uzak olduğu küçük beyliklerin hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Tukulti-Ninurta I. tarafından bölgeye yapılan sefer ile ilgili verilen bilgilerde Nairi ülkelerinin 43 kralı ibaresi bölgedeki siyasi yapının aynı olduğunu fakat ortak düşmana karşı bir ittifak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Daya(e)ni/Diau(e)hi'nin tarihi, tarihi coğrafyası hakkında bilgi veren önemli kaynaklardan biriside Asur kralı Tiglathpaleser I.'in saltanatının (MÖ. 1115-1077) ilk beş yılındaki faaliyetlerini anlatan **“Prizma Yazıtı”**dır (Luckenbill, 1926-27: 236; Lehmann-Haupt, 1931: 115 vd.; Adontz, 1946: 53 vd.; Meyer, 1953: 362; Piotrovskii, 1959: 59 vd.; Burney, 1966: 58 vd.; Salvini, 1967: 51 vd.; Herzfeld, 1968: 115 vd.; Olmstead, 1968: 63 vd.; Pehlivan, 1984: 78 vd.; Pehlivan, 1991: 24 vdd.; Pehlivan, 1994: 332; Ceylan, 1994: 171 vd.; Çilingiroglu, 1994: 7 vd.). Tiglathpaleser I.'in III. saltanat yılında Muş'un Bulanık Ovası'nda gerçekleşen bu seferden şöyle bahsedilmektedir:

“Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlüklerle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme”den Daiaeni”ye kadar Nairi”nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerilerine hücum ettim ve Adad”ın -verdiği- coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardımagelen Nairi”nin 60 kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızragımın ucunda Yukarı Deniz’e kadar takip ettim..... Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı”. (Luckenbill, 1926-27: 236; Pehlivan, 1991: 25).

Asur kralı Tiglathpaleser I, yaptığı seferin güçlüklerini ve bölgenin ne kadar zor bir bölge olduğunu ortaya koyabilmek adına sefer sırasında karşılaştığı güçlükleri sıraladıktan sonra Fırat Nehri'ni geçerek **Tumme**'ye oradan da **Daiaeni**'ye kadar olan

Nairi'nin 23 kralı'nı yenilgiye uğrattığından bahsettiğini görmekteyiz (Barnett, 1982: 331; Çilingiroğlu, 1994: 9-12). Yazıtta verilen bilgiler ışığında Asur ordusunun Fırat'ı geçmesi ya da hangi noktasından geçtiği konusunda bazı sorular sorma gereği doğurmuştur. Çünkü Fırat'ı geçtikten sonra *Tumme*⁵⁰'ye, Tumme'den *Daiaeni*'ye kadar olan toprakların sınırının belirlenmesi için geçilen nehir ve geçiş noktası önem arz etmektedir. Asur ordusunun bu sefere başkentten çıktığı bilindiğine göre Tiglathpaleser I'in ordusuyla Fırat nehrinin geçmesi gereksiz zaman ve zaman kaybına sebep olacağından bahsi geçen nehrin Habur nehri ya da Fırat'ın kollarından Çağçağa suyu olabileceğini düşündürmektedir (Luckenbill, 1968: 270; Çilingiroğlu, 1994: 11). Bir diğer ihtimal ise Tiglathpaleser I'in Elazığ dolaylarındaki Muşkiler üzerine yaptığı seferden sonra Nairi üzerine yürümüş olmasıdır (Mieroop, 2006: 217; Bahar, 2014: 57). Eğer Muşkiler üzerine seferden döndükten sonra Nairi üzerine yürüdüyse Fırat Nehri'ni geçmiştir. Tummenin Van Gölü'nün güneybatısına Daiaeni'nin Sarıkamış-Aşkale arasına lokalize edildiğinde bu hattın güneyi Nairi Ülkesi, Urartu'nun Van Gölü'nün kuzeyine yerleştirilmesi (Ceylan, 1994: 173) durumunda Asur'un merkezinden ne kadar uzak topraklara sefer düzenlediği ve bu bölgede hâkimiyet kurmaya çalıştığını görmekteyiz.

Prizma Yazıtı'nda Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı ile ilgili dikkat çeken önemli bilgiler bulunmaktadır. Bunların başında Tiglathpaleser I. yazıtta 23 Nairi kralını yendiğinden ve 60 Nairi kralının savaş arabalarını ele geçirdiğinden bahsederken hiçbir kralın adına değinmez. Fakat Daya(e)ni/Diau(e)hi Kralı Sieni'den ***“Daiaeni topraklarının kralı Sieni Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm”*** diye bahseder (Luckenbill, 1926-27: 237; Adontz, 1946: 54; Pehlivan, 1991: 25, Ceylan, 1994: 173). Daiaeni kralının neden tutsak edildiğinin cevabı yazıtın ilerleyen bölümlerinde satır arasında verildiğini görmekteyiz:

“Nairi Ülkelerinin bütün krallarını canlı ele geçirdim. Fakat bütün bu krallara merhamet gösterdim, Tanrım ve efendim olan Şamaş'ın önünde onlara yaşamlarını bağışladım ve onları tutsaklığın bağlarından serbest bıraktım. Sonra onlara büyük tanrıların huzurunda gelecekte bana boyun eğeceklerine

⁵⁰ Tumme Ülkesi: Metinde geçen Tumme Ülkesi bazı bilim adamları tarafından Revanduz Ovası ile Urumiye Gölü arasına, bazı bilim adamları Van Gölü'nün yakınına, bazı bilim adamları ise Bingöl ve çevresine lokalize edilmiştir. Bu görüşler arasında en yaygın kabul Van Gölü'nün yakın çevresindeki topraklar olabileceği görüşüdür. Tumme'nin lokalizasyonu için görüşlere bk. (Çilingiroğlu, 1994: 9-12).

dair ant içirdim. Onların sülalelerinin varisleri olan oğullarını vermiş oldukları sözleri tutmaları için rehin aldım. Sonra onlardan 1200 at ve 2000 hayvan vergi vermelerini istedim ve yeniden ülkelerine geri dönmelerine izin verdim”. (Luckenbill, 1926-27: 236; Pehlivan, 1991: 25; Çilingiroğlu, 1994: 7vd.).

Yazıtta krala boyun eğip gelecekte krala bağlı kalma yemini ederek, vergi vermeyi kabul edenlerin ülkelerinin başına dönmelerine izin verildiği belirtilmektedir. Bu durum Daiaeni kralı Sieni'nin Asur kralına boyun eğmeyi tabi olmayı ve vergi vermeyi kabul etmediğinin bir göstergesidir. Bu nedenle Daiaeni kralı Sieni Asur kralına saygı göstermediği için esir edilmiş ve Asur'a götürülmüştür.

Asur kralı Tiglathpaleser I'ın Nairi ülkeleri üzerine yaptığı seferle ilgili bilgi veren önemli vesikalardan biriside Muş'un Bulanık ilçesi Yoncalı mevkiinde bulunan **“Yoncalı Yazıtı”**dır. Bu yazıtın bir diğer önemi ise Prizma yazıtında olduğu gibi **Daiaeni**'nin sınırları konusunda verdiği bilgilerdir. Yazıtta seferden ve Daiaeni'nin sınırlarından şöyle bahsedilmektedir.

“Tiglathpaleser, güçlü kral, kâinatın kralı, Asur ülkesinin kralı, dünyanın dört tarafının kralı, Tumme'den Daiaeni'ye dek uzanan Nairi ülkesinin fatihi, Kirhi'den Büyük Deniz'e kadar yer alan ülkelerin fatihi.” (Luckenbill, 1926-27: 270-277; Adontz, 1946: 54; Kinnier-Wilson, 1962: 90 vd ; Salvini, 1967: 52 vd.; Rusell, 1984: 185-186; Slattey, 1987: 14-15)

Yazıt, Asur kralının gücü vurgulayan, öven, egemenliği altındaki yerlerden bahseden ve propangandasını yapan cümleler içermektedir. Egemenliği altındaki ülkelerden bahsederken Daiaeni'nin sınırları hakkında bilgiler sunar. Tumme'den Daiaeni'ye ifadesiyle yazıtın dikildiği yer olan Bulanık Ovası'nın Daiaeni'nin güney sınırı olarak kabul edilmesinin önemli bir gerekçesini sunar. Daiaeni'ni ile ilgili bilgileri Asur ve Urartu'nun Daiaeni ile olan siyasi ilişkilerinden öğrendiğimiz için ilişkilerin kesitiye uğradığı dönemlerde, barış dönemlerinde ve Asur ve Urartu'nun iç meseleleri ile uğraştığı dönemlerde vesikaların sustuğunu görmekteyiz.

Tiglathpaleser I'ın ölümünün ardından Asur Arami göçleriyle uğraşmaya başladığından Daiaeni ile ilgili belgeler susar ve yaklaşık 200 yıl süreyle sessizliğe gömülür (Ceylan, 1994: 173 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 12). Bu suskunluk Asur-bel-kala, Tukulti-Ninurta II. ve Asurnasirpal II. dönemlerinde bölünür. Asur'un toparlanarak

Salmassar III. zamanında (MÖ. 858-824) bölgeye yaptığı seferlerde Daiaeni ile ilgili şu bilgiler verir:

“.....Suhme⁵¹ topraklarından hareket ettim. Daiaeni topraklarına karşı yürüdüm. Daiaeni’yi herşeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıyıkım, ateşe verdim. Çok miktardaki mallarını ele geçirdim.....” (Luckenbill, 1926-27: 604; Cameron, 1950: 24).

Daiaeni topraklarının Asur kralları tarafından daha önce düzenlenen seferlerle Asura bağlanarak vergiye bağlanmış olmasına rağmen Salmanassar III. zamanında yapılan seferle tekrar Daiaeni’nin her şeyi ile zapt edildiğini görmekteyiz. Bu durum Asur’un Arami göçleriyle uğraştığı tabiri caizse kendi derdine düştüğü dönemde, Daiaeni’nin Asur’dan ayrılarak bağımsızlığını kazanmış olabileceği fikrini uyandırmaktadır.

2.2.3.2. Daya(e)ni/Diau(e)hi Urartu İlişkileri

MÖ. XIII. yy. ile MÖ. IX. yy. arası dönem Urartu tarihi için Urartu-Nairi beylikler döneminden Urartu’nun kuruluşuna giden *“Urartu’nun Proto Tarihi”* ya da *“Urartu’nun Arkaik Çağı”* olarak isimlendirilir (Salvini, 1967: 32; Pehlivan, 1991: 33; Ceylan, 1994: 166; Çilingiroğlu, 1994: 23; Özgül, 2011: 89; Günaşdı, 2013: 88; Ceylan, 2015: 88 vd.). Urartuların yaklaşık 400 yılı kapsayan beylikler döneminden sonra bir kral önderliğinde birleştiğini Asur kralı Salmanassar III.’ün bölgeye yaptığı seferle ilgili bilgi veren yazıttan öğreniyoruz. Asur kralı bölgeye yaptığı seferden şöyle bahsetmektedir: *“.....Daiaeni’den hareket ettim ve Urartu’lu Aramu’nun kral şehri Arzaşku’ya yaklaştım.....”* (Luckenbill, 1926-27: 604). Salmassar III.’ün bölgeye yaptığı bu sefer Asur krallarından Salmanassar I. zamanına (MÖ. 1274-1245) tarihlenen vesikalarda adı geçen Nairi Ülkeleri’nin Urartu Krallığı olarak tarih sahnesinde yerini aldığı, bilinen ilk kralının Aramu kralı şehrinin (Başkent) ise Arzaşkun olduğunu öğreniyoruz (Tarhan 1978, 61.; Sevin, 1979: 5; Tarhan 1982, 86; Çilingiroğlu, 1984: 13 vd. ; Pehlivan, 1991: 33; Erzen, 1992: 27; Çilingiroğlu, 1994: 29 vd.).

⁵¹Suhme: Tarihi vesikalarda ilk defa MÖ. XV. yy’da Hitit metinlerinde Zuhma, MÖ. XII. yy’da Asur metinlerinde Suhmu, Suh-me ve Suhne/I olarak geçmektedir. Murat Nehri’nin kuzeyinden itibaren Palu-Karakoçan hattını içine alarak Bingöl Dağlarının içlerine kadar uzanan bölge Suhme/Zuhma/Suhne topraklarının lokalize edildiği alandır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Erdoğan, 2017: 11-23).

Urartu Krallığı'nın kuruluşunun ardından devlet menfaatleri doğrultusunda askeri, siyasi, sosyal ve dini alanda birçok faaliyet içerisine girdiğini görmekteyiz. Bu faaliyetler içinde kuzeye düzenlenen seferler neticesinde Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı ile girilen askeri mücadeleler konumuz açısından önem arz etmektedir. Urartu krallarından Menua (MÖ. 810-786) döneminde Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı üzerine düzenlenen sefer iki siyasi yapı arasında kayıtlara geçen ilk mücadeledir (Pehlivan, 1991: 33 vd.; Ceylan, 2017: 526-527). Bu mücadeleden Erzurum'un Horasan ilçesi Yazılıtaş Köyü'nde yeralan yazıtta şöyle bahsedilmektedir:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Krali kent Şaşili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha Kenti'ni... Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarına kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi.” (Lehmann-Haupt, 1928-1935: 27; Tseretheli, 1939: 10-11, lev. 18-19, res. 32-35; König, 1955-57: 23; Melikişvili, 1960: 36; Ceylan, 2002: 14-15).

Yazıtta Menua'nın bölgeye yaptığı sefer tanrısal sebeplere bağlanarak tanrı Haldi'nin kudretiyle sefer yapıldığı vurgulanmaktadır. Yazıt bize Diauehi Krallığı'nın krali kentinin (Başkent) *Şaşili*, kralının ise *Utupurşini* olduğu bilgisini sunar.

Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı ile Urartu ilişkileri konusunda önemli bilgiler veren yazıtlardan biriside *Hasankale Yazıtı*'dır. Urartu Krallığı'nın bölgede egemenlik kurmak ve otoritesini sağlamlaştırmak adına gerçekleştirdiği faaliyetlerden olan kaleler ve askeri garnizonlar kurduğunu görmekteyiz (Ceylan, 2017: 527-528). Bu faaliyetlerde Hasankale Yazıtı'nda şöyle bahsedilmektedir:

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır.” (Saulcy, 1853: 2; Lehmann-Haupt, 1928-1935: 60; König, 1955-57: 441; Melikişvili, 1960: 69; Payne: 2006: 89 vd.).

Menua'nın bölgeyi Urartu menfaatleri doğrultusunda kontrol etmek için giriştiği faaliyetlerden bahseden diğer bir yazıt ise "**Delibaba Yazıtı**"dır (König, 1955-57: 43; Melikişvili, 1960: 68; Payne, 2006: 89). Menua döneminde bölgeye yapılan seferler neticesinde Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı'na bağlı olduğu anlaşılan federal beylik olan **Şeşeti Ülkesi**'nin (**Geçitler Ülkesi**) ele geçirildiği ve **Zua Ülkesi**'ne kadar ulaşıldığı anlaşılmaktadır (Diakonoff-Kaskai, 1981: 81). Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı ilgili bilgi vere Uratu dönemine ait yazıtlardan bir diğeri ise **Zivin Yazıtı**'dır (König, 1955-57: 24; Melikişvili, 1960: 37; 10; Ceylan, 2001: 41 vd.; Payne, 2006: 70). Kars'ın Sarıkamış ilçesinin 35 km. güneybatısında yer alan yazıt Rusların bölgeyi işgal ettiği dönemde yerinden sökülerek Gürcistan'daki Tiflis müzesine götürülmüştür. Yerinden sökülmesi sebebiyle tahrip olan yazıtın okunabilen kısmından Menua'nın **Şaşili** kentini ele geçirdiği anlaşılmaktadır (Pehlivan, 1991: 35; Ceylan, 2001: 63; Payne, 2006: 70).

Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı ile Urartu Krallığı arasındaki siyasi ilişkiler hakkında bilgi veren önemli kaynaklardan bir diğeri ise Arğişti I. zamanına (MÖ. 786-764) ait "**Horhor Yazıtı**" ve "**Van Surp Pages Kilisesi Yazıtı**"dır (Ceylan, 2017: 528 vd.). Menua'nın ardından tahta çıkan oğlu Arğişti I. babasının askeri politikalarının devamı niteliğinde Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı üzerine düzenlediği seferden ilki hakkında **Horhor Yazıtı**'nda şu bilgileri vermektedir: "**Arğişti der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldî'ye, tanrı Teiseba'ya, ve tanrı Sivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriaze Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi' ne kadar ilerledim.**" (Schulz, 1840: 2; Sayce, 1882: 37; Sayce, 1890: 117-119; Sayce, 1893: 28; Payne, 2006: 150 vd.). Yazıtta Diauehi üzerine çıkılan seferde tanrılara yakarıldığından bahsedildikten sonra yazılı vesikalarda ismi geçen ikinci bir Diauehi kralının adından **Mannudubi**'den bahsedildiğini görmekteyiz. Horhor Yazıtı'na göre **Utupurşini**'den sonra **Mannudubi**' Diauehi tahına oturduğu görülmektedir.

Horhor Yazıtı'nın ilerleyen kısımlarında ele geçirilen ülkelerden⁵², şehirlerden⁵³ ve varılan memleketlerden⁵⁴ bahsedildiğini görmekteyiz. Sefer düzenlenen ve ele geçirilen memleketlerden ele geçirilen esir sayılarına (savaşçı, kadın, erkek ayrımı verilerek), ganimet olarak alınan büyük ve küçükbaş hayvan sayılarına, at sayılarına arıntılılarıyla yer verildiğini görmekteyiz (Ceylan, 2017: 529 vd). Elde edilen ganimetlerin cinci ve miktarı göz önüne alındığında Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı'nın ekonomik faaliyetleri içinde hayvancılığın önemli bir yer kapladığını söylemek mümkündür.

Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı Urartu Krallığı arasındaki siyasi münasebetler hakkında bilgi veren diğer bir yazıt "**Van Surp Pages Kilisesi Yazıtı**"dır (Sayce, 1882: 45-46; Sayce, 1888: 17-18; Sayce, 1890: 134-136; Sayce, 1893: 29; Lehmann-Haupt, 1928-1935: 26; Payne, 2006: 177 vd.). Yazıtın içerikte verdiği bilgiler sebebiyle Horhor Yazıtı'nın bir kopyası olduğu yorumlarına sebep olmuştur. Ardahan'da bulunan **Hannak Yazıtı**, (Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd.; Ceylan, 2017: 531) ve Sarıkamış'ta bulunan **Sarıkamış Yazıtı** (Nikolskii, 1893: 12; Sayce, 1894: 711-713; König, 1955-57: 89; Melikişvili, 1960: 130; Ceylan, 2001: 42). Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı ile ilgili bilgi veren Arğişti I. zamanına (MÖ. 786-764) ait yazıtlardır. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı Urartu krallarının art arda düzenlediği seferlere karşı koyamamış ve Arğişti I. zamanına Urartu'nun vasali olarak merkezden atanan EN-NAM adı veriler valiler tarafından yönetilmeye başlamıştır (König, 1955-1957: 82; Melikişvili, 1960: 128; Van Loon, 1966: 14; Tarhan, 1983: 302 vd.; Pehlivan, 1991: 36 vd.). Arğişti I.'den sonraki dönemlere tarihlenen yazıtlarda Diauehi ismine rastlanmazken Sarduri II. zamanında (MÖ. 764-735) bölgeye seferler düzenlendiğini Erzurum bölgesinde yer alan **Avinik Yazıtı** (Güzelhisar)⁵⁵ ve Çıldır Gölü civarında yer alan **Taşköprü Yazıtı**'ndan öğrenmekteyiz. Sarduri II.'den Urartu'nun yıkılışına kadar Daya(e)ni/Diau(e)hi-Urartu arasındaki ilişkilerden söz eden herhangi bir bilgiye rastlanılmaz ve bölge MÖ. 585

⁵²Ülkeler: Şeriaze Ülkesi, Zabahae Ülkesi, Apuni Ülkesi, Abiliane Ülkesi'ni, Anişterga Ülkesi, Quarza Ülkesi, Ultuzşa Ülkesi, Etiuhe Ülkesi, Umelu Ülkesi, Uria Ülkesi, Tertubi Ülkesi, İrkiumi Ülkesi, Artarmu Ülkesi. Bu ülkelerin bazılarının ele geçirildiği, bazılarına ise sefer düzenlendiği belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Ceylan, 2017: 528 vd).

⁵³ Şehirler: Pute Şehri, Ureiu Şehri, Uiteruhi Şehri, Ubarugildu Şehri'nin ele geçirildiğinden bahsedilmektedir (Ceylan, 2017: 528 vd).

⁵⁴ Memleketler: Biani Ülkesi'ne, Huşa Ülkesi'ne, Tariu Bölgesi'ne Uzinabitama Şehri'ne, İgani Ülkesi'ne, Maqaltu Şehri'ne, Eriahe Ülkesi'ne lue Ülkesi'ne, Uduri Etiuhe Ülkesi'ne Ku Irupira Ülkesi'ne, Tarra 1 Ülkesi'ne kadar ilerlenildiğinden bahsedilmektedir (Ceylan, 2017: 528 vd).

⁵⁵ Avinik Kalesi: Ayrıntılı bilgi için bk. (Günaşdı, 2016:113 vd).

yılında imzalanan *Kızılırmak Barışı* dolaylarında Med egemenliğine altına girer (Ceylan, 2017: 532).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin eskiçağ tarihine yaptığı çalışmalarla ışık tutan Ceylan tarafından 1998 yılından itibaren yapılan araştırmalar sonucunda bölgede Eskiçağ medeniyetlerine ait birçok merkez tespit edilmiştir. Çalışma sahamız Çat'ın Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı hakimiyeti alındayken Urartu Krallığı tarafından ilhak edilmiştir. Çat'ta tespit edilen birçok kalenin Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı tarafından inşa edildiği ve Urartular tarafından yenilenerek kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

2.2.4. Urartu Krallığı

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Eskiçağ tarihinde büyük öneme sahip siyasi yapılardan biriside hiç şüphesiz Urartu Krallığı'dır. Bölgede kurulan en merkezi siyasi yapı olması, kendilerine ait yazı kullanmaları, güçlü ordular kurarak bölgeyi Asur'un yayılcı politikalarına karşı koruma çabaları, bıraktıkları yazıtlarla döneminin siyasi ve sosyal konuları hakkında bilgiler sunmaları çalışma alanımız olan Çat'ta varlıklarının tespiti sebebiyle hem bölge için hem de konumuz için önem arz etmektedir. Bu nedenle bölgedeki Urartu varlığından bahsetmemiz yararlı olacaktır.

2.2.4.1. Urartu-Nairi-Bianili İsimleri

*Urartu*⁵⁶ ismine tarihi vesikalarda ilk defa Asur kralı Salmanassar I.'in (MÖ. 1274-1245) Asur'da bir tapınağın yeniden inşası ile ilgili bir vesikada rastlanmıştır. Vesikada Asur kralı Urartu üzerine çıktığı seferden şöyle bahsetmektedir:

“...Rahipliğimin ilk günlerinde (O zamanda saltanatımın ilk günlerinde), Uruatri Ülkesi bana yabancılaştı (Urartu ülkesi bana karşı geldi) ve bende ordularımı onlara karşı harekete geçirdim, onların güçlü dağ Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi ve 51 şehri güçlü orduları ile birlikte fethettim....”

(Luckenbill, 1926-27: 114; Tarhan, 1978: 91 vdd.; Pehlivan, 1984: 77; Slattery, 1988: 173; Ceylan, 1994: 168).

⁵⁶ Urartu/Uruatri: Kelime Asur dilinde “Yüksek Ülke”, “Dağlık Ülke” ve “Yukarı Ülke” anlamına gelmekte olup bölgenin coğrafi yapısı ifade etmektedir. Ayrıntılı Bilgi için bk. (Piotrovskii,1969: 43; Van Loon, 1966: 6; Salvini, 1967: 24).

Urartu isminin ilk defa karşımıza çıktığı bu yazıtta bölgeye coğrafi özellikleri ve konumu sebebiyle bu ismin verildiğini görmekteyiz. Urartu Ülkesi'nin konumu için Yukarı Zap Vadisi, Van Gölü Havzası, Van Gölü'nün güneyi gibi öneriler sunulmuştur. Çilingiroğlu'na göre Urartu Ülkesi Van Gölü'nün batısı ve kuzeyi olmalıdır (Çilingiroğlu, 1994: 5).

Bölgenin kaynaklarda ilk defa Salmassar I.(MÖ. 1274-1245) zamanında Urartu olarak zikredilmesinin ardından Tukultinurta I. (MÖ. 1244-1208) zamanında bir saray inşasından bahseden yazıtta *Nairi*⁵⁷ *Ülkesi* şeklinde isimlendirildiğini görmekteyiz (Piotrovskii, 1966: 58 vd.; Salvini, 1967: 14 vd.; Diakonoff-Kaskhai, 1981: 26, 60; Çilingiroğlu, 1984: 39 vd.; Slattery, 1988: 173). Tukultinurta I.'in bölgeye yaptığı sefer yazıtta şöyle anlatılmaktadır:

“Nairi Ülkelerinin 43 kralı (savaşmak için) yerlerini aldılar. Onlarla savaşım ve mağlup ettim. Onların kanlarını, dağların vadilerinde ve dere yataklarında sel gibi akıttım. Onların ülkelerini, tümüyle hâkimiyet altına aldım. Her zaman için, Haraç ve vergi ödemekle yükümlü kıldım...” (Luckenbill, 1926-27: 50-51; Pehlivan, 1984: 77-78; Slattery, 1988: 175; Pehlivan, 1991: 23-24; Ceylan, 1994: 169).

Nairi ülkeleri ifadesi çift dilli yazıtlar dışında Urartu kralları tarafından kullanılmazken Asur kralları bölge için Tikultinurta I'den sonra Nairi Ülkeleri ismini kullanmıştır. Bölgenin Asur'un seferlerine karşı koyabilmek adına, Asura karşı birleşmesi sebebiyle Asur tarafından düşman olarak görülmeye başlandığından Nairi yani düşman olarak nitelendirdiği sonucu çıkabilir. MÖ. 13. yy.'da Van Gölü'nün güneyi ve güneybatısı için Nairi Ülkeleri ifadesi kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 1994: 6 vd.).

Urartular ise kendi memleketlerini *Bianili* ismiyle isimlendirmektedirler. Bianili ismindeki –an eki Urartu dilinin yapısal özelliklerini yansıttığı ifade edilmekte olup Hilvan, Silvan, Tatvan gibi isimler bunun günümüze ulaşan örnekleridir. Bian-Vian-Buan-Van isimleri şehrin günümüze kadar isminin değişmiş şekilleridir (Salvini, 2006: 28; Sevin, 2011: 438).

Asur kaynaklarında bölgeye yapılan ilk seferler hakkında bilgi veren yazıtlarda bölgenin coğrafi yapısından hareketle Urartu/Uruatri, daha sonra Nairi olarak

⁵⁷ Nairi: Asur dilinde düşman manasına gelmektedir.

isimlendirilen bu bölge IX. yy.'ın ortalarından itibaren Urartu ismi Nairi ismi ile aynı anlamı ifade eden etnik bir isim haline gelmiştir (Piotrovski, 1969: 44; Belli, 1982: 151; Tarhan, 1982: 69-114; Bilgiç, 1984: 39; Tarhan, 1986: 285-301; Erzen, 1992: 24-27; Ceylan, 1994: 166; Çilingiroğlu, 1997; 1vd.).

Urartu ile ilgili çalışma yapan bilim adamlarının üzerinde durduğu bir diğer konu krallığı vucuda getiren halkın kökeni meselesidir. Köken konusunda bilim dünyasında tartışılan öneri Hurri-Mitanni devletinin yıkılışından sonra bölgeye göç eden Hurri halkının Urartu devletini kuran halk olduğu görüşüdür (Van Loon, 1966: 9; Salvini, 1967: 47 vd.; Piotrovskii, 1969: 41; Tarhan, 1978: 17vd.; Ceylan, 2017: 522).

2.2.4.2. Urartu Krallığı'nın Kuruluş Devri

Hititlerin Mısır hanedanlığı ile barış ortamına girmesinin ardından Hurri-Mitanni Devleti'nin Mısır ile Hitit devletleri arasında tampon bölge olmasını gerektiren şartlar ortadan kaldırmıştı. Bu sebeple Hititler, vasali olan Hurri-Mitanni Devletine verdikleri eski ehemmiyeti ve desteği vermediler. Bu durumdan yararlanan ise bölgede güçlenmeye başlayan Asur devleti oldu ve Hurri-Mitanni Devleti'ni ortadan kaldırdı. Böylece yakınoğuda dengeler Asur lehine değişmeye başladı (Tarhan, 1982: 71; Memiş, 1995: 163 vd.).

Bu bağlamda Asur'un ilgi duyduğu bölgelerde biride Doğu Anadolu Bölgesi idi. Yazılı vesikalarda Salmanassar I zamanından itibaren (bölgeyi bu tarihten önce bildikleri Prizma Yazıtı'ndan anlaşılmaktadır) ihtiyaç duydukları yeraltı-yerüstü kaynaklar ve vergi için bölgeye seferler düzenlediğini görmekteyiz. Seferler neticesinde vergiye bağlanan yerel beyliklerin vergilerini düzenli olarak ödemeleri için yerel yöneticilerin erkek çocuklarını rehin aldıkları yazıtlara yansımıştır. İşte bu tabloda bölgede yaşayan Urartu beylikleri yada Nairi Konfederasyonları Asur'a karşı mücadele etmek için birleşmişlerdir (Erzen, 1978: 24 vd; Çilingiroğlu, 1983: 28; Çilingiroğlu, 1994: 24; Bartl, 2001: 383-410). Urartu ve Nairi topluluklarının Asura karşı birleşerek MÖ. XIII. yy.'dan IX. yy.'la kadar yaklaşık 400 yıllık döneme "**Urartu'nun Arkaik Çağı**" ve ya "**Urartu'nun Proto Tarihi**" denmiştir (Von Loon, 1966: 6; Salvini, 1967: 32; Erzen, 1979; 16-22; Çilingiroğlu, 1994: 23vd.; Salvini, 1995: 32 vd.).

Yukarıda belirttiğimiz gelişmeler neticesinde Asur devletinin bölgeye yaptığı baskı MÖ. IX. yy.'ın ortalarında Urartu ya da Nairi toplumunu bir önder etrafında birleşmesine vesile olmuştur.

Urartu Krallığı'nın kuruluşu ile ilgili en teferruatlı bilgileri Asur kralı Salmanassar III.'ün (MÖ. 858-824) bölgeye yaptığı seferler hakkında bilgi veren vesikalar vermektedir. Asur kaynaklarının verdiği bilgilere göre Urartu Krallığı'nın bilinen ilk kralı Arame'dir. Salmanassar III.'ün saltanatının ilk yılında bölgeye yaptığı sefer hakkında bilgi veren yazıt:

“.....Hükümdarlığımın başlangıcında, saltanatımın ilk yılında Hubuşkia'dan hareket ettim. Sugunia'ya Urartulu Arame'nin krali şehrine yaklaştım. Şehre Hücum ettim ve ele geçirdim.....” (Luckenbill, 1926-27: 598). Urartu'nun bilinen ilk kralının Arame olduğu krali kentinin (Başkentinin) ise Sugunia olduğu belirtilmektedir.

Salmanasser III. saltanatının III. yılında (MÖ. 856) bölgeye yaptığı diğer bir seferinde ise: **“.....Daiaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartulu Arame'nin krali şehri Arzaşku'ya yaklaştım.....”** (Luckenbill, 1926-27: 604 vd.) diye bahsettiğini görmekteyiz. Salmanassar III.'ün bölgeye düzenlediği seferde Urartu kralının Arame olduğu görülürken ikinci bir başkentten bahsedildiğini görmekteyiz. Kayıtlara geçen ilk başkent Sugunia⁵⁸'nin yeri bu gün tespit edilememiş olup Urartu'nun ilk başkenti hakkında bilgi veren Balavat Kapısı⁵⁹'nda (Çizim 1) krali şehrin ateşe verildiği resmedilmiştir (Luckenbill, 1926-27: 614). Salmanassar III. üçüncü saltanat yılında bölgeye yapılan seferde krali şehir Arzaşkun'dan bahsedilmesi şehrin (Sigunia) ateşe verilmesi tasvirini doğrulamaktadır. Aramenin krali şehri Sigunia'nın tahrip edilmesinden sonra başkent Arzaşkun'a taşınmış ise de Arzaşkun'da Asur yağmalarından nasibini alarak Balavat Kapıları'nda (Çizim 2) tasvir edildiği üzere yakılmıştır.

Arzaşkun'un yakılmasından sonra Urartu Krallığı'nın başına Arame soyundan gelmediği anlaşılan başka bir soya mensup Lupitri oğlu Sarduri başa geçmiştir. Bu hanedan değişiminin zorla (gasp yoluyla) meydana gelmiş olabileceği ihtimaline (Tarhan, 1978: 61; Sevin, 1979: 5; Çilingiroğlu, 1994: 39) rağmen Urartu Krallığı'nın siyasi, sosyal ve ekonomik alanda gelişimini gerçekleştirdiği bir döneme kapı

⁵⁸ Sigunia: Urartu'nun ilk başkentinin yeri için yapılan öneriler için bk. (Piotrovski, 1967: 2; Erzen - Bilgiç vd.1964: 19-20).

⁵⁹ Balavat Kapısı: Asur krallarından Asurnasirpal II. ve Salmanassar III.'ün zaman zaman krali ikametgâh olarak kullandıkları Balavat sitadeline Düşler Tanrısı Mamu'nun tapınağına armağan ettiği tuç ve sedirden yapılmış kapılardır. Kapılar üzerinde Asur için önemli olaylar tasvir edilmiştir. Bu kapılar British Museum, Louvre, Boston, Clercq Koleksiyonu ve İstanbul Şark Eserleri Müzesi gibi müzelerde sergilenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Sevin, 2010: 64 vd).

aralamıştır. Bu faaliyetlerin en önemlilerinden biri başkentin Tuşpa'ya taşınması olmuştur (Tarhan, 1978, 61; Belli, 1982: 152 vd.; Tarhan, 1982, 86; Çilingiroğlu, 1984: 13 vd; Slattery, 1988: 176; Çilingiroğlu, 1994: 39 vd; Belli, 2004: 50, 51; Salvini, 2006: 43).

Sarduri I'ın başa geçmesiyle birlikte Urartu tarihinde bir ilk yaşanır ve bir Urartu kralına ait ilk yazıt bu dönemde kayıt altına alınır. *Madırburç Yazıtı* ya da *Sarduribuç* olarak isimlendirilen ilk Urartu yazıtında Sarduri I'den şöyle bahsedilmektedir:

“.....Lutipri oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk kılan kral Sarduri”nin yazıtı; Ben Lutipri”nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri”yim. Ben bu taş blokları Alniunuşehriden getirdim; ben bu suru inşa ettim.....” (Luckenbill, 1926-27: 584; Tarhan, 1978: 78; Ceylan, 1994: 181; Belli, 2004: 50-51).

Sarduri I'ın Urartu tahtına oturmasının ardından Urartu Krallığı'ndaki bu kıpırdanmalar Asur'un dikkatinden kaçmamıştır. Salmanassar III. saltanatının 27 senesinde ordusunu komutanı Daian-Asur komutasında Urartu üzerine sefer göndermiştir. Sarduri isminin Asur yazıtlarında ilk defa zikredildiği bu seferden şöyle bahsedilmektedir:

“.....O'nu ordumun başına getirip Urartu'ya karşı sefere görevlendirdim.....Urartulu Serduri bunu duydu ve çok sayıdaki askerinin gücüne güvendi. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. Onunla savaştım ve mağlup ettim.....” (Luckenbill, 1926-27: 584; Çilingiroğlu, 1994: 38).

Bu yazıt Sarduri I döneminde Urartu'nun Asur'a karşı savaşacak güce ulaştığının bir göstergesidir. Sarduri I'den sonra Urartu tahtına Urartu tarihine reformcu kral olarak geçen İşpuinu çıkmıştır. İşpuinu'nun tahta çıkış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte takriben (MÖ. 830/825-815/810) yılları arasında Urartu tahtına oturmuştur. İşpuinu tahta çıkmasının ardından yaptırdığı saraylar, tapınaklar, kalelerle Urartu'nun başkenti Tuşpa'yı bayındır hale getirmiştir (Erzen, 1992: 28; Çilingiroğlu, 1994: 42 vd.). Aşağı Anzaf (Hulin, 1960: 205 vd.), Patnos (Melikişvili, 1960: 14 vd.), Zivistan (Melikişvili, 1960: 4 vd.) Yazıtları İşpuinu döneminde askeri faaliyetler için inşa ettirilen kaleler ilgili bilgiler sunar. Bu dönemde inşa edilen kaleler ileriye dönük planlı hamleler olduğu

anlaşılmaktadır. Kalelerin inşasındaki amaçlar askeri seferlere kolaylık sağlamak, Urartu toprakları üzerinden geçen ticaret yollarını kontrol etmek ve inşa edilen kalelerle Urartu için oluşacak tehlikelere kolaylıkla karşı koymak olarak sıralanabilir (Çilingiroğlu, 1994: 53). Yeni topraklar kazanma, ekonomik alanda güçlenme ve ülke güvenliği için yapılan bu planın İşpuinu'nun doğuya yönelmesiyle harekete geçtiğini görmekteyiz. Bu amaçla Urumiye Gölü'nün güneyi olarak kabul edilen zengin ve verimli tarım arazilerine, yumuşak iklime sahip (Zimanskii, 1985: 20 vd.), at, büyük ve küçükbaş hayvan varlığı bakımından zengin Batı İran bölgesinde yer alan Barşu ülkesine (Olmstead, 1968: 118; Young, 1967: 17; Burney- Lang, 1971: 123) sefer düzenlendiğini görmekteyiz. Bölgede Urartu hâkimiyeti kurulmasıyla Tuşpa'dan Barşu ve Manna ülkelerine giden askeri ve ticari yollar inşa edilen kaleler ile kontrol altına alınmıştır (Çilingiroğlu, 1994: 51).

İşpuinu zamanının en önemli olaylarından biri o dönemde Yakın Doğu'nun kutsal mekânlarından biri olan *Musasir* kentinin (Urartu dilinde Ardinli) Urartu topraklarına katılmasıdır (Belli, 1982: 155; Çilingiroğlu, 1994: 43; Sevin, 2011: 442:). İşpuinu dönemine ait olan en önemli yazıtlardan biri olan *Kelişin Yazıtı* (Benedict, 1961: 28 vd.; Erzen, 1992: 29; Ceylan, 1994: 186; Çilingiroğlu, 1994: 42) Musasir kentinin Urartu topraklarına katılmasıyla ilgili bilgiler sunar. Musasir kenti Urartu topraklarına askeri bir seferle değil Urartu'nun şehre gelişinin kutlandığı, kurbanların kesildiği şenliklerin düzenlendiği bir havada kutlamalarla gerçekleşmiştir. İşpuinu'nun Urartu tanrılar panteonunda yaptığı düzenlemeler ve Urartu dininde yaptığı reformlarla Urartu halkını birleştirici faaliyetlerde bulunduğu göze alındığında kentin Urartu egemenliğine geçiş şekli daha anlaşılır olmaktadır (Pitrovskii, 1959: 220-231; Çilingiroğlu, 1994: 43). Musasir şehrinin Urartu topraklarına katılmasıyla bu bölgeye inşa edilen kalelerle güneyden gelebilecek tehlikelere önlem alınmıştır.

İşpuinu kuzeye, doğuya ve güneye yaptığı seferlerle Urartu Krallığı'nın sınırları genişletmiş, inşa ettirdiği kaleler, saraylar, tapınaklarla sosyal ve siyasi alanda önemli gelişmeler kaydetmiş, halkta toplum bilinci oluşturmak amacıyla dinde reformlar yaparak Urartu halkını birleştirmiş ve kuruluş devrinden yükseliş devrine geçmiştir.

2.2.4.3. Urartu Krallığı'nın Yükselme Devri

İşpuinu'dan sonra Urartu tahtına Urartu Krallığı'nı gerçek anlamda imar eden oğlu Menua geçmiştir. İşpuinu'nun iktidarı sırasında yönetimini oğlu ile paylaşması

Menua'ya askeri, siyasi yönden devlet yönetiminde deneyim kazandırmıştı. İşpunu döneminde Urartu devleti büyüyerek kabuğunu çatlatmış yeni kral Menua'ya ise yarım kalan kısımları tamamlayarak bu kabuğu kırmak kalmıştı.

Menua'nın Urartu tahtına oturmasının ardından babası İşpunu döneminde olduğu gibi bölge ticaretini ele geçirebilmek için ticaret yollarını kontrol etmek, ticaretin ve Urartu ülkesinin güvenliğini sağlayabilmek üzere bir politika belirlediği görülmektedir. Bu bağlamda yaptığı icraatlardan biri Urartu ile kuzeybatı İran arasındaki ticaret yolunun güvenliği için Anzaf Kalesi'ni yaptırmıştır. Daha sonra babası zamanında fethi yarım kalan at yetiştiriciliği ile ünlü Manna ülkelerine sefer düzenleyerek bölgenin fethini tamamlamıştır (Melikşvili, 1960: 29). Doğu yani Kuzeybatı İran toprakları üzerindeki önemli faaliyetlerden biride bölgeden Karadenize bağlanan ticaret yolunun kontrolünü için Uşnu Ovası'nda stratejik bir tepeye Kalatkar Kalesi'ni inşa ettirerek bu ticaret yolunu kontrol altına almasıdır (Levine, 1974: 106 vd.; Belli, 1982: 153 vd.; Ceylan, 1994: 190 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 58; Salvini, 1995: 71 vd.).

Menua'nın iktidarı döneminde, babasının ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunda yer alan ülkelere karşı yürüttüğü faaliyetleri tamamladığını görmekteyiz. Bölgedeki faaliyetlerin temel amacının ekonomik sebepler olduğu, bu itibarla kuzeyden geçen yolların kontrolü ve bölgeye yapılacak seferler için kaleler inşa edildiğini görülmektedir. Bu maksatla Tuşpa'dan kuzeye giden yolun kontrolü sağlamak amacıyla Muradiye Ovası'nın hâkim tepesine Körzüt Kalesi ve Anzavurtepe (Ağrı-Patnos) Kaleleri inşa edilmiştir (Melikişvili, 1960: 36; Dinçol-Kavaklı, 1976: 19-20; Belli, 1982: 154; Zimanskii, 1985: 117; Çilingiroğlu, 1994: 59). Menua döneminde Urartu'nun kuzeyde önem verdiği diğer bir bölge Diauehi toprakları (Erzurum çevresi) olmuştur. Menua döneminde bölgeye yapılan sefer Yazılıtaş Yazıtı'⁶⁰nda Diauehi'nin kralı şehri (Başkenti) **Šašili'**, Şeşeti, Geçitler Ülkesi Zua'nın ele geçirildiği, Diauehi kralı **Utupurşini'**nin af dileyerek haraç ödemeyi kabul edilmesi karşılığında hayatını bağışladığından bahsedilir. Zivin Yazıtı'nda da Diauehi'nin başkenti **Šašili'**nin ele geçirilmesi ve bölgenin maden yataklarından faydalanmak için kaleler inşa edildiği anlatılmaktadır (Diakonoff-Kaskhai, 1981: 62; Çilingiroğlu, 1994: 62; Ceylan, 2001: 27). Menua döneminde Urartu'nun ilgilendiği bir diğer bölgede Urartu topraklarının

⁶⁰Yazılıtaş ve Zivin Yazıtı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Melikişvili, 1950: 27 vd.; Adontz, 1946: 53 vdd; Melikişvili, 1960: 37; Piotrovskii, 1966: 59 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 7 vd; Belli, 1982:150 vd; Ceylan, 1994: 192; Payne, 1995:39-40; Ceylan, 2001:63-64).

batısındaki *Maelitaiathe* (Malatya), Krallığı, Şurişilini, Tarhigamani, Hati, Alzini, Şebeteria (Palu), Huzana, Hate ülkesi olmuştur. Batıya yapılan bu sefer hakkında bilgi veren Palu Yazıtı'nda Maelitaiathe kralının vergiye bağlandığı anlatılmaktadır. Bölgeye verilen önemin temelinde Maelitaiathe Krallığı'nın kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya, Urartu'dan Akdeniz'e uzanan Ticaret Yolu'nun üzerinde bulunması ve bakır yatakları vardır (Çilingiroğlu, 1994: 63).

Kral Menua iktidarı süresince ülkenin üç tarafına seferler düzenlemiş, bölge için önemli yolları kontrol altına almış, bu yolların güvenliğini sağlayabilmek, askeri seferlerin lojistiğini sağlamak ve seferlerde yararlanabilmek için kaleler inşa ettirmiş, tarımı geliştirmek için sulama kanalları yaptırmış bu faaliyetlerinden bahseden 110 yazıt bırakmıştır.

Kral Menua'dan sonra Urartu tahtına Arğişti I. (MÖ. 786-765) geçmiştir. Arğişti I. saltanatının ilk yıllarında babası Menua'nın politikalarının devamı niteliğinde kuzeye (Erzurum-Gökçeöl arasındaki topraklara) ve batıya (Akdeniz yoluna egemen olma amacıyla Malatya üzerine) seferler düzenlemiştir (Belli, 1982: 158 vd.; Erzen, 1992: 30.; Çilingiroğlu, 1994: 66.; Salvini, 1995: 58 vd.).

Kuzeye yapılan seferlerde Urartu Krallığı'na karşı en büyük gücün Diauehi Krallığı olduğunu görmekteyiz. Arğişti I.'in ikinci ve üçüncü saltanat yıllarında gerçekleştirdiği kuzey seferinde (Melikişvili, 1960: 127), bölgenin yeraltı kaynakları (altın, bakır, gümüş) bakımından zengin olmasının, hayvancılık faaliyetlerinin (büyükbaş, küçükbaş, at), ve insan nüfusun önemli büyüktür. Van Kalesi'nde bulunan *Horhor Yazıtı*'nda Arğişti I.'in Diauehi üzerine yaptığı seferden şöyle bahsedilmektedir: “.....*O yıllarda savaşçılarımı topladım ve Diauehi ülkesine karşı sefere çıktım.....*” (Melikişvili, 1960: 127; Çilingiroğlu, 1994: 66, dp: 156; Salvini, 1995: 67 vd.). Arğişti I. bölgeye yaptığı seferle Diauehi Krallığı'nı yenilgiye uğratarak her yıl ödenmek koşulu ile altın, gümüş, bakır, binek atı, büyük ve küçükbaş hayvandan oluşan ağır vergiler yüklemiştir. Ayrıca Diauehi Kralı *Mannudubi*'yi bağışmak için 41 mina altın, 37 mina gümüş, 10.000 mina bakır, 1000 binek atı, 300 büyük boynuzlu sığır, 10.000 koyun haraç almıştır (Burney - Lang, 1971: 137; Çilingiroğlu, 1983: 312-313; Barnett, 1982: 344; Slattery, 1988: 178; Erzen, 1992: 31; Çilingiroğlu, 1994: 68.; Ceylan, 1994: 195; Salvini, 1995: 68 vd.). Diauehi seferini kuzeydoğuya Gökçeöl üzerine yapılan sefer takip etmiştir. Bu sefer sonrasında Erzurum-Gökçeöl arasında yer

alan bölgenin önemli bir kısmında Urartu hâkimiyeti tesis edilmiştir. Sefer sonunda önemli miktarda haraç alınmış ve ganimetler elde edilmiştir. Bunun yanında bölgeden 23.280 kadın, 19.255 erkek çocuk, 10.140 savaşçı toplam 52.675 kişi Urartu topraklarına yerletirilmek üzere bölgeden göç ettirilmiştir (Burney - Lang, 1971: 137; Barnett, 1982: 344; Çilingiroğlu, 1983: 312-313; Slattery, 1988: 178; Erzen, 1992: 31; Çilingiroğlu, 1994: 68; Ceylan, 1994: 195; Salvini, 1995: 68 vd.).

Daha önce Asur'da uygulamasına rastlanan bir bölgede meydana gelebilecek isyan hareketlerini önlemek, isyan edenleri cezalandırmak, nüfusu az olan bölgeleri şenlendirmek, devletin imar faaliyetlerinde çalıştırmak maksadıyla yapılan toplu nüfus aktarımı, iskân politikasının Urartu kralları Menua döneminden itibaren başlayarak Argiştî I tarafından da uygulandığı görülmektedir (Oded, 1979: 2; Diakonof-Kashkai, 1981: 97; Belli, 1982: 159; Erzen, 1992: 30; Çilingiroğlu, 1994: 69 vd.).

Argiştî I. kuzey politikalarına yoluna koyduktan sonra babası Menua'nın iktidarı döneminde ilgi duyduğu bölgelerden batıya yöneldiğini görmekteyiz. Saltanatının IV. yılında (MÖ.783-782) Maelitaihalhe (Malatya) ve Hate ülkelerine yapılan sefer sonucunda bölgeden 28.284 kişinin Urartu'nun iskân politikaları doğrultusunda yeni kurulan şehirlere yerleştirildiği ve tarımı geliştirmek amacıyla yürütülen projelerde çalıştırdığı anlaşılmaktadır (Melikishvili, 1960: 136; Belli, 1982: 159-160; Çilingiroğlu, 1994: 70).

Urartu Krallığı'nın bölgede güç kazanmasının ardından Asur'un ve Medler'in Urartu'nun doğusunda birtakım huzursuzluklar çıkarma faaliyetlerine girdiğini görmekteyiz. Argiştî'nin VI. saltanat yılında (MÖ. 781), Batı İran'daki Barşua ve Manna Ülkeleri Asur ve Medler'in desteğiyle Urartu'ya başkaldırmışlardır. Argiştî I.'in meydana gelen olaylara müdahale etmek için düzenlediği seferden Karagündüz Yazıtı'nda şöyle bahsedilmektedir: “.....*Assur ülkesi dağlarına kadar ilerledim.....*“ (Levine, 1974: 106 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 71; Salvini, 1995: 71 vd.). Asur'un bu dönemde iç meseleler nedeniyle güç kaybetmesi sebebiyle Tiglatpileser III. dönemine (MÖ. 745-727) kadar sürecek gerileme sürecinde bölgedeki çıkarlarını korumak için yaptığı seferlerden bir başarı elde edememiş olması (Olmstead, 1975: 172; Çilingiroğlu, 1994: 77) bu faaliyetler içine girmesine sebep olmuştur. Batı İran toprakları üzerindeki bu sıkıntılar sekiz yıl süren seferlere sebep olmuştur.

Bu dönem de Yakınoğu tarihinin önemli olaylarından biride Urartu Krallığı'na, Asur İmparatorluğu'na birçok sıkıntı yaşatan ve Anadolu topraklarında derin izler bırakacak olan göçebe İskitler'in Urartu kaynaklarına konu olmasıdır. Arğışti I.'in *MÖ.* 744 yılında Gökçe Göl civarına yaptığı seferde “...*Eriahi ve Kazarza ülkelerini ele geçirdim. İşkiguli ülkesine kadar ilerledim...*”İskitler'den İşkiguli olarak bahsedildiğini görmekteyiz (Melikşvili, 1960: 127).

Urartu Krallığı Menua döneminde yakaladığı gelişme ivmesini Arğışti I. zamanında da (*MÖ.* 786-765) devam ettirerek Yakınoğu'nun güçlü devletlerinden birisi haline gelmiştir. Urartu Krallığı, ülke etrafına yapılan seferler sonunda doğuda Gökçe Göl, batıda Maelitaialhe (Malatya) ve Hate Ülkeleri, kuzeyde Diauehi, güneyde Barşua topraklarının bir kısmını içine alan geniş sınırlara ulaşmıştı. Böylece Urartu Krallığı bölgede Asur İmparatorluğu ile mücadele edebilecek güç haline gelmişti.

Arğışti I.'den sonra Urartu tahtına oğlu Sraduri II. çıkmıştır. Babasının iktidarı dönemindeki başarılı icraatları M. Ö. 764-735 yılları arasında Urartu tahtına oturan Sarduri II.'ye oldukça sıkıntısız bir devlet bırakmıştı. Kral Menua ve Arğışti I. zamanında devletin siyasi teşekkülünü tamamlaması sebebiyle, Sarduri II. döneminde ekonomik alanı amaçlayan faaliyetlere öncelik verildiği görölmektedir. Bu maksatla Urartu Krallığı, Sarduri II. zamanında batıya yönelmiş ve bölgenin ticaret yollarını ele geçirerek Urartu ürünlerinin batı pazarına sunulmasını sağlamıştır. Batıya yapılan bu seferlerden bahseden en önemli yazıtlardan biri Malatya'nın 30 km doğusunda İzole Köyü'nde bulunan *İzole Yazıtı* ya da *Kömürhan Yazıtı*'dır⁶¹. Yazıtta Sarduri II.'nin Fırat Nehri'nin geçerek 14 kale ve 70 kenti ele geçirdiğinden, Maelitaialhe (Malatya) kentini kuşatarak vergiye bağladığından ve birçok ganimet elde edildiğinden bahsedilmektedir (Melikişvili, 1960: 158; Belli, 1982: 163; Erzen, 1992: 32; Çilingiroğlu, 1994: 80 vd.; Ceylan, 1994: 199 vd.; Salvini, 1995: 75 vd.).

Sarduri II'nin bu başarılı seferi Asur'un Kuzey Suriye ve Akdeniz üzerindeki çıkarlarını zedelemesi, Yakınoğu'nun iki güçlü devletinin iyi olmayan ilişkilerini savaş ortamına sürüklemiştir. *MÖ.* 753 ya da 752 yılında yapılan savaş ile ilgili Asur kaynaklarının susması ve Urartu yazıtlarında Sarduri II.'nin Adad-Nirari'yi mağlup ettiği bilgisi savaşı Urartu'nun kazandığını göstermektedir. Bu savaş sonunda Urartu

⁶¹İzole Yazıtı / Kömürhan Yazıtı: 1839 yılında Von Meltke tarafından tespit edilen yazıt 1840 yılında aynı kişi tarafından yayınlanmıştır. Yazıt günümüzde Karakaya Barağı suları altında kalmıştır.

Mezopotamya'dan Anadolu'ya uzanan ticaret yollarının hâkimi olmuş ve Akdeniz ile bağlantı kurmayı başarmıştır (Melikişvili, 1960: 156; Erzen, 1992: 32; Ceylan, 1994: 201; Çilingiroğlu, 1994: 82; Salvini, 1995: 78 vdd.).

Sarduri II.'nin batı ve kuzeybatı ile meşgul olduğu sırada doğuda yani Batı İran topraklarında Urartu'nun aleyhine gelişen olaylar zuhur etmiştir. Menu ve Arğişti I. zamanında başarılı seferlerle Urartu topraklarına katılan Urumiye Gölü çevresindeki Manna, Babilu, Baruatı ülkeleri tekrar itaat altına alınmış, Gökçe Göl civarında bulunan Abiani, İrua, İrkua, Painialhi kabileleri yenilgiye uğratılarak çok miktarda ganimet elde edilmiştir (Melikişvili, 1960: 155; Erzen, 1992: 33; Çilingiroğlu, 1994: 83; Salvini, 1995: 80 vd.). Aynı yıl (*MÖ.* 751) Urme Ülkesi üzerine (Diyarbakır çevresi) düzenlenen sefer sonunda çok sayıda kadın, çocuk, savaşçı ve birçok ganimet elde edilmiştir (Melikişvili, 1960: 156; Çilingiroğlu, 1994: 83).

Sarduri II.'nin en önemli seferlerinden biriside hiç şüphesiz *MÖ.* 746 – 744 yılları arasında Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesi üzerine yaptığı seferdir. Urartu kralı bu seferinde, Adıyaman dolaylarında bulunan Kumahalhi (Geç Dönem Kommagene) Krallığı'nı yenilgiye uğratmış ve çok zengin ganimet elde edilmiştir (Diakonof-Kashkai, 1981: 70; Çilingiroğlu, 1994: 84; Salvini, 1995: 83). Urartu Krallığı'nın nüfuz alanının bu bölgelere uzanması Asur devletinin menfaatlerine büyük bir balta vurmuştur. Bölgenin zengin yeraltı kaynakları ve orman ürünü gelirleri böylece Asur yerine Urartu ekonomisine can vermeye başlamıştır. Ayrıca bu seferlerle Kuzey Suriye'nin şehir devletleri Asur'dan koparılmış ve Urartu'nun müttefiki haline getirilmiştir.

Urartu Krallığı'nın Sarduri II ile birlikte yükselişi sırasında Asur İmparatorluğu'nda sadece Urartu-Asur ilişkilerini değil tüm Yakındoğu tarihini etkileyecek bir taht değişikliği meydana gelmiştir. Başında Kalah valisi Pul'un yer aldığı isyanın başarılı olması sonucunda Pul, Tiglathplaser III. (*MÖ.* 745-727) adıyla Asur tahtına geçmiştir (Çilingiroğlu, 1994: 85; Ceylan, 1994: 202). Böylece Salmanassar III.'ün iktidarının son zamanlarında başlayan Asur'un gerilemesi Tiglathplaser III'ün başa geçmesiyle yükselme safhasına geçmiştir. Tiglathplaser III tahta oturmasının ardından orduyu güçlendirmiş, yaptığı reformlar ile devlet otoritesini sağlamış ve Asur'un bölgede kaybettiği toprakları geri almaya başlamıştır (Belli, 1982: 166.; Sevin, 1988: 549; Çilingiroğlu, 1994: 84 vd.; Salvini, 1995: 72 vd.).

Sarduri II. yönetimindeki Urartu'nun bölgedeki yayılımı ve Tiglathplaser III.'ün Asur'u derleyip toparlaması, Urartu-Asur mücadelesini kaçınılmaz kılmıştır. Asur İmparatorluğu, Kuzey Suriye toprakları üzerindeki menfaatlerini yeniden elde etmek için MÖ. 743 yılında bölgeye sefer düzenlemiştir. Urartu ve Kuzey Suriye Kent Devletleri⁶²nden oluşan koalisyona ile Asur arasında Urfa yakınlarında Arpad mevkiinde yapılan savaşı Asur ordusu kazanmıştır. Tiglathplaser III.'ün kazandığı bu başarının ardından Urartu'nun Kuzey Suriye üzerindeki nüfuzu azalırken bölgedeki kent devletleri Asur'un vasali konumuna getirilerek vergiye bağlanmıştır (Luckenbill, 1926-27: 769; Çilingiroğlu, 1994: 87; Ceylan, 1994: 204). Urartu'nun bu savaşı kaybetmesi, uzun zamandan beri kurmaya çalıştığı batı ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetini kaybetmesi anlamına da geliyordu.

Urartu Krallığı'nın MÖ. 743'te aldığı yenilgi, aynı zamanda devletin gerilemeye başladığı dönemdir. Asur, bu savaştan sonra MÖ. 735 yılında Urartu'nun başkentine sefer düzenlemiştir. Başkent Tuşpa'ya kadar ilerleyen Asur ordusu, Urartu'ya büyük askeri zaiyat vermiş, fakat Tuşpa kalesini kuşatmasına rağmen kaleyi ele geçirememiştir (Lehmann-Haupt, 1910: 483; Belli, 1982: 165; Sevin, 1988: 549; Erzen, 1992: 34; Çilingiroğlu, 1994: 86-87; Ceylan, 1994: 204-205; Salvini, 1995: 84 vd.). Bu seferden Asur yazıtlarında şöyle bahsedilmektedir:

“.....Sarduri'yi Turuspha şehrine hapsettim. Adamlarından çoğunu şehrinkapısının önünde öldürdüm. Krali heykelimi yaptım ve Turuspha önlerine yerleştirdim. 60 beruluk kuzeyden güneye geniş Urartu topraklarının içine muzafferce ilerledim ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadım.....”
(Luckenbill, 1926-27: 813; Lloyd, 1989; 1989: 106; Erzen, 1992: 34 vd.; Ceylan, 1994: 204-205; Salvini, 1995: 84 vd.).

Sarduri II.'nin iktidarı sırasında Urartu Krallığı, elde ettiği askeri başarılarla tarihinin en geniş sınırlarına ulaşmış, yapılan bayındırlık, imar, kültür ve sanat faaliyetleri ile en parlak dönemini yaşamış olmasına rağmen Tiglathplaser III. karşısında alınan yenilgiler gerilemenin de aynı kral zamanında başlamasına sebep olmuştur.

⁶² Koalisyona Katılan Kuzey Suriye Kent Devletleri: Arpad Kralı Mat-ilu, Melit Kralı Sulumal, Kutmuhi Kralı Kuştapi, Gurgum (Maraş) Tartulara ayrıca Que Kralı Urukki, Karkamış Kralı Pisiris ve Şam-al Kralı Panammu'nun da bu koalisyonda yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Çilingiroğlu, 1994: 87 vd.; Ceylan, 1994: 203-204).

2.2.4.4. Urartu Krallığı'nın Yıkılışı

Urartu'nun Asur karşısında aldığı yenilgiler, Urartu Krallığı'nda bir taht değişikliğine sebep olmuş ve Sarduri II.'nin yerine Rusa I. (MÖ. 734-714/3) iktidara gelmiştir (Melikişvili, 1960: 264; Çilingiroğlu, 1994: 89-90; Ceylan, 1994: 206). Rusa I.'in saltanatının ilk yılları hakkında kaynaklarda teferruatlı malumat yoktur. Gökçe Göl'ün güneyinde ve güneybatısındaki Kama ve Kelagran kasabalarında bulunan yazıtlar, Urartu'nun bu dönemde kuzey ve kuzeydoğu'ya yöneldiğini göstermektedir. Bu yazıtlarda Rusa I.'in bölgeye kaleler inşa ettirdiği anlatılmaktadır (Melikişvili, 1960: 265-266). Urartu'nun bölgedeki imar faaliyetlerinin arkasında, bu tarihte kuzeyden gelen *“atlı kavimler”* İskit ve Kimmer göçleri vardır (Piotrovskii, 1969: 85; Çilingiroğlu, 1994: 90). Kuzeye yönelmenin bir diğer sebebi de güneydeki güçlü Asur varlığı olmalıdır. Bu dönemde kuzeydeki faaliyetlerden bir diğeride Uelikuhi ülkesinin tekrar itaat altına alınmasıdır. Kelagran'da bulunan yazıtta, Rusa I.'in bir yılda 23 kralı mağlup ederek bölgeden çok sayıda insanı Bianili ülkesine götürdüğü anlatılmaktadır (Melikişvili, 1960: 265 vd.).

Rusa I. döneminin önemli başarılarından biride, güneyde yer alan ve kutsal kent Musasir'in (Ardinli) tekrar Urartu egemenliği altına alınmasıdır. Bu gün Irak toprakları içinde yer alan Topzala'da bulunan Bilungie'de (Çift Dilli Yazıt), bölgeye yapılan seferin ardından, Musasir kentinin Urartu'ya bağlanarak yönetiminin Prens Urzana'ya bırakıldığı belirtilmektedir (Melikişvili, 1960: 264; Çilingiroğlu, 1994: 93; Ceylan, 1994: 206; Salvini, 1995: 89 vd.).

Rusa I. Asur kralı Tiglathplaser III.'ün Urartu'ya vurduğu ağır darbenin izlerini yaptığı icraatlarla bir nebze olsun silmişken, Asur'da meydana gelen taht değişikliğinin ardından iktidara gelen Sargon II.'nin, (MÖ. 722-705) Kuzey Suriye ve Urartu üzerine yeni seferler düzenlediği görülmektedir (Memiş, 1995: 172-173). Sargon II. Kuzey Suriye bölgesindeki kent devletlerinin isyan etmesi üzerine, MÖ. 721 yılında bölgeye düzelediği seferlerle Arpad, Damascus, Hamath ve Samaria'yı ağır bir yenilgiye uğratarak tekrar itaat altına almıştır (Çilingiroğlu, 1984: 25; Salvini, 1995: 90 vd.). Asur kralı, ülkesinin batı ve kuzeybatısını güvenceye almasının ardından yönünü Urartu'ya çevirmiştir. Tiglathplaser III.'ün kurduğu istihbarat ağı sayesinde, Urartu'nun kuzeydeki Kimmerler üzerine yaptığı seferde başarısızlık haberlerinin Asur'a ulaşması, Sargon II.'yi harekete geçirmiştir. Kalah'tan harekete geçen Asur ordusu, Yukarı ve

Aşağı Zap Nehirlerini geçerek Zamua Ülkesine (Batı İran) ve Urumiye Gölü çevresine düzenlediği akınlardan sonra Uauaş Dağı civarında Urartu ordusuyla savaşa girmiştir. MÖ. 714 yılında yapılan ve tarihe *Sargon'un Sekizinci Seferi*⁶³ olarak geçen savaşta Urartu Krallığı ağır bir yenilgiye uğrayarak savaşı kaybetmiştir. Savaştan payına düşeni alan bir diğer yer ise kutsal kent Musasir (Ardinli) olmuştur. Kent yağmalanarak yönetici sınıfında içinde bulunduğu çok sayıda insan kentten sürgün edilmiştir. Rusa I.'in ikidarının ne şekilde son bulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu ağır yenilgilerden sonra yaşamına son verdiği ifade edilmektedir (Luckenbill, 1926-27: 22; Erzen, 1992: 37; Çilingiroğlu, 1977: 235 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 96; Ceylan, 1994: 210).

Urartu kralı Rusa I.'in ardından tahta Arğişti II. (714/3-685) geçmiştir. Bu dönemde meydana gelen olaylar hakkında yazılı vesikaların az olması nedeniyle bilgilerimiz sınırlıdır (Pitrovskii, 1969: 125; Çilingiroğlu, 1994: 98; Ceylan, 1994: 210). Arğişti II. zamanına ait az sayıdaki yazıttan biri olan Erciş'te ki yazıt, bölgede yeni bir kentin kurulduğundan ve yapılan imar faaliyetlerinden bahsetmektedir (Melikişvili 1960: 275 vd; Çilingiroğlu, 1994: 98). Rusa I. zamanında Urartu Krallığı için sorun olan Kimmer'lerin bu dönemde de Urartuları uğraştırdığı görülmektedir. Asur kaynaklarının verdiği bilgilere göre, MÖ. 707 yılında Arğişti II, Kimmerler üzerine düzenlediği seferde yenilgiye uğramıştır (Tarhan, 1972: 102; Çilingiroğlu, 1994: 99; Ceylan, 1994: 210). Bu dönemde inşa edilen kaleler arasında yer alan Altın-tepe'nin (Erzincan'ın Doğusu) Kimmer tehdidine karşı inşa ettirildiği düşünülmektedir. Ayrıca doğuda inşa ettirilen kalelerden anlaşıldığı kadarıyla, Urartu sınırları Batı İran'da Erdebil dolaylarına kadar ulaşmıştır (Belli, 1982: 171; Erzen, 1992: 38; Çilingiroğlu, 1994: 100; Salvini, 1995: 95 vd.).

Arğişti II.'nin ardından Urartu tahtına oğlu Rusa II. (M. Ö. 685-645) çıkmıştır. Rusa II.'nin tahta çıkmasının ardından Urartu Krallığı askeri, siyasi ve ekonomik yönden derlenip toparlanmaya başlamıştır (Melikişvili, 1960: 278; Çilingiroğlu, 1994a: 102 vd; Ceylan, 1994: 211 vd.). Rusa I. ve Arğişti II. zamanında Urartu Krallığı'nı meşgul eden "*atlı kavimler*" meselesinin yani İskit ve Kimmer akınlarının, Rusa II. döneminde izlenen akılcı politikalarla⁶⁴ çözüldüğü görülmektedir (Tarhan, 1972: 113;

⁶³ Sargon'un Sekizinci Seferi hakkında detaylı bilgi için bk. (Çilingiroğlu, 1977: 235-270).

⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. (Tarhan, 1972: 133 vd).

Ceylan, 1994; 212; Durmuş, 2008: 34 vd.). Rusa II. döneminin en göze çarpan faaliyetlerinden biri de bu dönemde inşa edilen kaleler ve yeni yerleşim merkezleridir. Bu merkezlerden en önemlileri; Kuzeybatı İran’da Bastam Kalesi, Kimmerlerin iskânı için inşa edildiği düşünülen Teişebahinili (Karmir-Blur), Van Ovası’nda inşa edilen Toprakkale (Rusahinili), Van Gölü’nün kuzey kıyılarında inşa edilen Adilcevaz Kefkalesi, Van’ın 35 km kuzeyinde bulunan Ayanis Kalesi’dir (Piotrovskii, 1950: 1 vd; Piotrovskii, 1969: 130 vd. Çilingiroğlu, 1994: 105; Salvini, 1995: 114 vd.). Rusa II. dönemi, Urartu devletinin Sarduri II.’den sonra askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel alanda yaşanan gelişmelere binaen ikinci altın çağı olarak kabul edilebilir.

Rusa II.’den sonra Urartu tahtına Sarduri III. (MÖ. 645-635) oturmuştur. Bu döneme ait yazılı vesika az olup günümüze ulaşan verilere göre İskit ve Kimmer göçlerine karşı ayakta kalabilmek adına Asurbanipal’e elçiler gönderilerek Asur ile iyi ilişkiler kurma yoluna gidilmiştir (Luckenbill, 1926-27: 871; Tarhan, 1972: 183; Çilingiroğlu, 1994: 111; Ceylan, 1994: 214). Karmir Blur’da ele geçirilen bir mühürden, daha önce İşpuiinu ve Menua döneminde gördüğümüz ortak yönetim şeklinin, Sarduri III. zamanında da uygulanarak Rusa III ile yönetimi paylaştığı görülmektedir (Çilingiroğlu, 1994: 111; Ceylan, 1994: 214). Bu tarihten sonra Urartu tahtına Rusa III, Erimena, Sarduri IV ve Rusa IV isminde kralların çıktığı muhtemel olup hangi sırayla ve kaç yıl başta kaldıkları konusunda bilgimiz yoktur. Urartu devletinin kim tarafından kaç tarihinde ortadan kaldırıldığı konusunda bilgiler net olmayıp iki ihtimal üzerinde durulmaktadır. Bunlardan biri; bu devleti İskitlerin ortadan kaldırdığı, diğer görüş ise Lidya-Med arasında MÖ. 585 yılında yapılan savaş öncesinde Medler’in ortadan kaldırdığı görüşüdür (Ceylan, 1994: 215; Çilingiroğlu, 1994: 113 vd.).

2.2.4.5. Urartu İskit-Kimmer İlişkileri

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan göç,⁶⁵ dünya tarihini derinden etkileyen olaylardan biridir. Göç; sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel nedenlerle bir yerden başka bir yere yapılan hareket olarak tanımlanmaktadır (Koçak-Terzi, 2012: 164). Bu bağlamda Urartu-İskit⁶⁶- Kimmer⁶⁷ ilişkilerinin doğmasına sebep olan, MÖ. II. ve I. bin

⁶⁵ Göç kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yılmaz-Telci, 2010: 14-32)

⁶⁶İskitler: Grek kaynaklarında “Skythai”, Asur kaynaklarına “Aşguzai”, Pers kaynaklarında “Saka”, Çin kaynaklarında “Sai”ya da “Sai-wang” olarak geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Çay-Durmuş, 2002: 861-904, Tarhan, 2002: 904-922, Durmuş, 2002: 620-627; Durmuş, 2007).

⁶⁷Kimmerler: Asur kaynaklarında “Gimirrai” Grek kaynaklarında Gymmerio olarak geçmektedir.

yılları arasında Orta Asya bozkırlarında yaşayan Hun-İskit-Kimmer toplumlarının, domino etkisiyle doğudan batıya doğru birbirine baskı yaparak göçe zorlamaları olmuştur (Tarhan, 1976: 354; Tarhan, 1983: 109; Durmuş, 1997: 276 vd.; Tellioglu, 2005: 239; Durmuş, 2008: 31-32).

İskitlerin, Kimmerleri yurtlarından çıkarmalarının ardından, Kimmerler Karadenizin kuzeyinden Kafkaslar'a oradan da Anadolu topraklarına girmeye başlamıştır. Anadolu'nun doğu ve güneydoğusuna hâkim olan Urartu ve Asur ile Orta ve Batı Anadolu'da ise Frig, Lidya ve İonya bu göçlerden derinden etkilenmiştir (Tarhan, 1983: 110-111; Durmuş, 1997: 273 vd.). Çalışmanın konusu gereği, Doğu Anadolu'da Urartu İskit-Kimmer ilişkileri üzerinde durulacaktır.

MÖ. VIII. yy'da Urartu Krallığı'nın kuzeydoğu topraklarında, Kimmerlerin görünmesiyle birlikte Urartu için tehlike çanlarının çaldığını anlayan Arğişti II, (*MÖ.* 714/3-685) kuzeyden gelen bu tehlikeyi önlemek için bölgeye sefer düzenlemiştir. Sargon II. ye (*MÖ.* 721-705) oğlu Sanherib tarafından Urartu Krallığı'nın durumu ile ilgili gönderilen istihbarat mektuplarında, Urartu kralı Arğişti II.'nin Kimmerler karşısında yenilgiye uğradığı anlatılmaktadır (Tansuğ, 1949: 536; Tarhan, 1972: 102; Çilingiroğlu, 1994: 99; Ceylan, 1994: 210; Durmuş, 1997: 274). Arğişti II.'nin iktidarının ilk yıllarında, Urartu'nun mücadele ettiği diğer bir mesele de, Urartu-Asur arasındaki topraklar üzerindeki nüfuz mücadelesidir. Kimmer saldırılarının Urartu topraklarını tehdit ettiği sıralarda, onları takip eden İskitlerin Asur topraklarına girmesi, Asur ile Urartu'nun kendi aralarındaki mücadeleye ara vererek topraklarını koruma gayesine girmesine sebep olmuştur (Erzen, 1992: 39; Tellioglu, 2005: 241; Memiş, 2007: 84; Grakov, 2008: 43-44; Memiş - Bülbül, 2014: 158-159).

Kimmer akınlarına karşı askeri faaliyetlerden istediği sonucu alamayan Urartu Krallığı, Rusa II. zamanında bu savaşçı kavimlerin Urartu topraklarına verdikleri zararı en aza indirebilme adına, akılcı bir politika izleyerek bir kısım Kimmer boyunu Urartu topraklarına yerleştirmiş, diğer göç kollarını ise Anadolu içlerine yönlendirmiştir (Tansuğ, 1949: 536; Tarhan, 1984: 113; Çilingiroğlu, 1994: 103 vd.; Durmuş, 2008: 273-274, 279). Urartu Krallığı, Kimmer göçlerinin ülke üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmaya çalışırken, bu defa arkalarından gelen İskit akınlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Urartu'nun önemli merkezlerinden Toprakkale ve Çavuştepe, İskitler tarafından yağmalanmıştır (Belli, 1982: 175; Durmuş, 2008: 279-280).

Urartu Krallığı'nın Kimmerler'le anlaşarak akınlarını Anadolu içlerine yönlendirilmesi ile Anadolu'nun güneyine hâkim olan Asur, Orta Anadolu'da Frigya ve Batı Anadolu'da kurulan Lidya toprakları, Kimmer tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Urartu ile İttifak yapan Kimmerler'in, Asarhaddon zamanında (MÖ. 680-669) Asur hâkimiyetindeki Diyarbakır çevresini tehdit etmesiyle birlikte, Asarhaddon'un kızını İskit beyi Bartatua'ya vererek İskit akınlarını Kimmerler üzerine çevirmiştir. Asur-İskit ittifakı neticesinde Asarhaddon, Hubuşna (Konya Ereğlisi)'ya kadar ilerleyerek Kimmer Beyi Teuşpa ve Müttefiki Hilakku devletini yenilgiye uğratmıştır. İskitlerin baskısı nedeniyle Anadolu içlerinde batıya doğru ilerleyen Kimmerler, bu dönemde en güçlü çağını yaşayan Frig Devleti'ni (MÖ. 676) ortadan kaldırmıştır. Daha sonra Lidya toprakları üzerine yürümüşlerdir. İlk karşılaşmalarında Lidya ordularına yenilen Kimmerler, MÖ. 646/5'te Lidya ordularını yenilgiye uğratarak Sardes'i yağmalamışlardır (Luckenbill, 1968: 207; Çilingiroğlu, 1994: 104 vd.; Telliöglu, 2005: 241 vd.; Durmuş, 2008: 275-280; Grakov, 2008: 43-44; Memiş - Bülbül, 2014). Anadolu içlerinde bunlar yaşanırken, bir takım Kimmer boyları ise Karadeniz Ereğlisi, Sinope (Sinop) ve Trabzon başta olmak üzere Karadeniz sahili boyunca yayılmışlardır (Telliöglu, 2005: 242; Durmuş, 2008: 278).

Asarhaddon'dan sonra Asurbanipal zamanında da Kimmerler'in Tugdamma önderliğinde Asur'a sıkıntılar yaşattığı görülmektedir. Tugdamma önderliğinde Asur sınırlarına yönelen Kimmer boyları, Asur'un kuzeyine Malatya civarına saldırıya geçmiştir. Aradaki savaş hali, Asur kralı ve Kimmer beyinin yeminleri ile iştirak ettiği anlaşma ile son bulmuştur. Fakat Lidya'yı yenilgiye uğratan Kimmer güçleri tekrar Asur toprakları üzerine yönelerek Asur sınırına yığınak yapmaya başlamıştır. Asur sınırlarındaki Kimmer tehdidinin ne şekilde son bulduğu muğlak bir konu olup Kimmer beyi Tugdamma'nin hastalanarak ölmesi nedeniyle birliğin bozulmasına bağlanmaktadır. Böylece Asur kaynaklarında ilk defa Sargon II. zamanında (MÖ.721-705) isimleri zikredilen, Asarhaddon zamanında başlayan Kimmer tehdidi, Asurbanipal'ın saltanatının sonlarına doğru ortadan kalkmıştır (Tansuğ, 1949: 537 vd.; Durmuş, 2008: 274-277). Tugdamma'nin ölümü ile başsız kalan Kimmerler arasında anlaşmazlık çıkması, Lidya kralı Alyattes'in, Kimmerleri Kızılırmak (Halys) (Strabon, 2015: 2) yayının doğusuna itmesi ve İskit boylarının da baskısı ile Kimmerler Karadeniz

sahili üzerinden eski yurtları olan Kırım ve çevresine göç etmişlerdir (Herodot, 1991: 196; Tellioglu, 2005: 242; Durmuş, 2008: 278).

MÖ. VII. yy'ın sonlarına doğru Yakındoğu'da Asur İmparatorluğu, Urartu Krallığı, Medler, Babilliler bölgenin siyasi güçlerini oluşturmaktaydı. İskitlerin, Kimmerleri Anadolu'dan çıkarmasının ardından, Urartu Krallığı'nın varlığına son vermesi ve yukarıda saydığımız politik güçler arasında izlediği siyaset, Yakındoğu tarihini derinden etkilemiştir. İskitler'in Urartu Krallığı'nı ortadan kaldırmasının ardından Medleri destekleyerek *MÖ.* 612'de Ninova'yı ele geçirmeleri, Asur İmparatorluğu'nun yıkılmasına sebep olmuştur. *MÖ.* VI yy'ın ortalarında ise Medler, İskitler'in yardımıyla Babil'i yıkmışlardır. Böylece Medler bölgenin öne çıkan siyasi gücü olmuştur (Erzen, 1992: 40-43; Memiş- Bülbül, 2014: 163-166).

Medler'in bölgede güçlenerek İskitleri Med hâkimiyeti altındaki bölgelerden çıkarmaya çalışmaları İskitlerin Kür Nehri (Kura) civarına göçmelerine sebep olmuştur. *MÖ.* VI. yy'ın sonlarına doğru ise Medler bölgedeki İskit hâkimiyetine son vermişlerdir (Tellioglu, 2005: 244).

MÖ. VIII. yy. ile V. yy. arasında birçok devletle siyasi münasebette bulunan İskit ve Kimmer boylarının Anadolu topraklarındaki faaliyetleri hakkında Asur, Urartu, Pers ve Yunan kaynaklarından bilgiler edinilmektedir. Yazılı vesikaların yanısıra, yayılım gösterdikleri bölgelerle paralellik gösteren, arkeolojik araştırmalar neticesinde tespit edilen ve kazısı yapılan Kurgan⁶⁸lar/Tümülüsler de İskit ve Kimmerler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Anadolu'nun değişik bölgelerinde İskit ve Kimmer etimolojisinden gelen yer adları, İskit-Kimmer bakiyeleri, onların bu coğrafyada hüküm sürdüğünün ispatıdır (Özgül, 2015: 165). İskit ve Kimmerler'e ait buluntuların ele geçirildiği Kurganların/Tümülüslerin bulunduğu merkezler arasında, İmirler (Amasya: Gümüşhacı Köy), Norşuntepe (Elazığ), Yassıhöyük (Ankara: Polatlı), Demircihöyük (Eskişehir) bulunmaktadır.

⁶⁸ Kurgan: Öz Türkçe bir kelime olan Kurgan Korugan (Koruyan) anlamına gelmektedir. Yarı/göçebe kavimler olan İskit ve Kimmerler topluları bozkır yaşantısının gereği çadırı ikametgâh olarak kullanmışlardır. Kendilerini her türlü tabi unsurdan koruması hasebiyle çadır mükaddes kabul edilmiştir. Kurgan adı verilen yığma tepe/cık ise kişinin toplumdaki statüsüne göre ölümden sonraki hayata hazırlanmış şeklidir. Türkler'in İslamiyeti kabulünden önce varolan ölü gömme geleneği kurgan, İslamiyetin kabulüyle ebedi istirahatgâh çadırın bir formu olan Kümbete dönüşmüştür. Ayrıntılı bilgi için *Bk.* (Çay-Durmuş, 2002: 861-904, Tarhan, 2002: 904 vd).

2.2.4.6. Urartu Kültürünün Bölgedeki Yansımaları

Devlet Yönetimi: Ülke yönetiminde, yönetimin başında kral bulunmaktadır. Krallık babadan oğula (bazı durumlarda farklı uygulama olduğunu daha önce belirttik) geçer. Taşra teşkilatı, merkezden görevlendirilen memurlar tarafından tanrı ve kral adına yönetilmektedir. Ülke bölgenin fiziki ve etnik yapısı gereği eyaletlere ayrılmış ve her eyalet, merkezden gönderilen ve **EN-NAM** ismi verilen valiler tarafından yönetilmekteydi (Melikishvili, 1960: 128; König, 1955-1957: 82; Belli, 1982: 188 vd.; Tarhan, 1983: 302 vd; Pehlivan, 1991: 36 vd.). Hâkimiyet altına alınan komşu devletler ve beylikler, vergi vermek şartıyla iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde Urartu kralına bağlı hareket etmekteydiler (Erzen, 1992: 78).

Askeri Yapı: Güçlü devlet olmanın gerekleri hiç şüphesiz güçlü bir ordu, güçlü bir ekonomi ve iyi bir yönetimdir. Urartu Krallığı da ekonomisini güçlü kılmak için yeraltı kaynakları bakımından zengin bölgeleri, ticaret yollarını, etrafındaki devlet ve beylikleri ele geçirebilmek için güçlü bir ordu kurmuştur. Kurulan bu ordu ile düzenli aralıklarla seferlerle çıkarak vergi, ganimet ve tutsaklar ele geçirmektedir (Sevin, 2005: 94). Bu ordu; savaş arabaları, süvari ve piyadelerden oluşmaktaydı (Tallis-Stillman, 1984: 47vd. Payne, 2006: 36). Piyadeler hareket kabiliyeti yüksek olması için hafif zırhla donanır, mızrak sapan ve yay kuşanırdı. Daha ağır zırh giyenler ise kılıç, mızrak ve kalkan kullanırdı. Süvari birlikleride ağır ve hafif zırhlı olmak üzere ikiye ayrılmakta olup hafif teçhizat kuşananlar ok ve yay ağır teçhizat kullananlar ise kılıç, kalkan, mızrak ve topuz kullanırdı (Yermukhamedova, 2005: 160 vd.). Urartu ordusunun insan kaynağını Urartu halkı, başka memleketlerden ele geçirilen esirler ve paralı askerler (İskit-Kimmer) oluşturmaktaydı (Tallis-Stillman, 1984:186).

Mimari; Asur kaynaklarında geçtiği şekliyle Uruatri; kelime anlamı olarak yüksek ülke, dağlık ülke, yüksekteki ülke anlamına gelmektedir (Pitrovskii,1969: 43; an Loon, 1966: 6; Salvini, 1967: 24). Kurulduğu bölgenin fiziki yapısı göz önünde alındığında bu uygarlığın, bölgenin topografik yapısını hesaba katarak ileriye dönük planlı bir iskân politikası uyguladığı görülmektedir. Urartu'nun ilk başkenti olan Arzaşkun'dan bahseden Asur kaynakları, şehri bir kartal yuvasına benzetererek (Luckenbill, 1926-27: 605), bölgenin fizi yapısını ve şehrin kurulduğu yerin yüksekliğini ifade etmektedir. Bölgenin yüksekliğinin kendilerine sağladığı savunma avantajını gören Urartular, şehirlerini savunulması kolay stratejik noktalara inşa etmişlerdir. Devletin merkezi

otoriteyi güçlendirmesinin ardından, sınırlar genişlemiş ve buna bağlı olarak idari birimler oluşturulmuştur. Devlet teşkilatının sağlıklı işlemesi adına inşa edilen başkent, eyalet merkezlerinin imarı, sınır boylarının korunması ve yolların güvenliği için inşa edilen kaleler idari, sosyal, ekonomik ve askeri amaçlar gözetilerek inşa edilmiştir (Tarhan, 1986: 295; Memiş, 1997: 17). Bu maksatla kuzeybatıda Altın-tepe'den (Erzincan) başlayıp Erzurum-Kars-Iğdır üzerinden kuzeybatı İran içlerine kadar uzanan Urartu kaleleri, imar ve bayındırlık faaliyetleri Urartu'nun bu planının göstergesidir. Mimari yapılar Krali ve Halk konutları olarak iki grupta incelenebilir (Tarhan, 2000: 191 vd; Salvini, 2006: 135; Ceylan, 2008: 1 vd; Ceylan, 2015: 189-221; Ceylan. N, 2015: 1). Urartu kaleleri, yapıldığı yerin fiziki yapısı göz önüne alınarak yapılmakta olup genellikle kolay savunulabilecek noktalar üzerine inşa edilmektedir. Körzüt (Tarhan-Sevin, 1997: 277), Çavuştepe (Erzen, 1978: 2), Bastam (Kleiss, 1972: 1vd.) gibi kaleler uzunlamasına kayalar üzerine oturtulmuşken, Van Kalesi, Toprakkale gibi kaleler ise kayalık ve uzun dağ sıraları üzerine oturtulmuştur. Kaleler, Kiklopik⁶⁹ (en yaygın olan), Poligonal,⁷⁰ ve Trapezoidal⁷¹ tekniklere göre kare ve dikdörtgen şeklinde taşlar kullanılarak inşa edilmiştir (Çilingiroğlu, 1997: 1847-1849). İnşa edilen kaleler; yönetim merkezi, savunma, sığınma ve garnizyon merkezi olmak üzere dört gruptan oluşmakta olup bu kaleler sınır boylarının, su kaynaklarının, yolların korunması, gözetleme, haberleşme, tehlike durumunda halkın yaşamını sürdürebilmesi ve askeri faaliyetler için kullanılmıştır (Burney ve Lang,1971:140 vdd.; Erzen, 1978: 12-13; Sevin, 1999: 166-168). Sivil mimaride ise halkın ekonomik duruma bağlı olarak temel ve duvarlarda kesme ya da moloz taş kullanılırken, zeminde sıkıştırılmış kil, yapı malzemesi olarak kullanılmıştır (Tarhan - Sevin, 1997: 273-297; Sevin, 1999: 168; Çilingiroğlu, 1983: 319 vd). Bu konutlarda iki odalı avlulu, ikiden daha fazla odalı-avlulu, merkezi avlulu ve avlusuz planlar kullanılmıştır (Tarhan-Sevin, 1976-1977: 247; Memiş, 1997: 118-143). Şehir planlarının büyük oranda fiziki yapıya göre şekil aldığı ve düzensiz olduğu görülmele birlikte Karmir-Bulur ve Zernaki tepe'de düzgün planlı

⁶⁹ Kiklopik: Yunan mitolojisinde kyklopadı verilen devler tarafından yapıldığı düşünülen Genel olarak Demir Çağı'nda kullanılan işlenmemiş ya da yarı işlenmiş kaba taşların arasına herhangi bir birleştirici (harç) konulmadan yapılan duvar örgü şeklidir. *bk.* (Tekin, 2010: 51).

⁷⁰ Poligonal: Kabaca yontulmuş belli bir düzeni olmayan harç kullanılarak yapılmış sivil, askeri ve dini mimaride kullanılan duvar örgü şeklidir. *bk.* (Durukan, 2004: 42 vd).

⁷¹ Trapezoidal: Üst ya da alt kenarı düz diğer kenarları düzensiz taşların ters-düz olarak dizilerek yapılan duvar örme şeklidir (Fırat, 2016: 5).

cadde ve sokakları olan sivil mimari planlarda mevcuttur (Tarhan-Sevin, 1997: 273-296; Sevin, 1999: 168; Çilingiroğlu, 1983: 319 vd). Krallığın belirlediği kaidelere göre gelişen Urartu mimarisi, Urartu sanatının en gelişmiş kolunu oluşturur (Sevin, 2005: 116).

Başkanlığını, Alpaslan CEYLAN'nın yürüttüğü ve Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları kapsamında, at'ta Urartu dönemine tarihlenen merkezler tespit edilmiştir. Bu merkezlerden Gaban Kalesi I ve Sulama Göleti, Gökçeşeyh Höyük'te yapılan incelemeler sonucu birçok mimari yapının varlığı tespit edilmiştir (zgl-Ceylan, 2013: 279; Ceylan, 2015: 259 vd.; Ceylan, 2017: 540-541). Hyklerde kısa süren araştırmalar yapılmış fakat kazı yapılmadığı için mimari yapılar hakkında etraflıca bilgi edinilememiştir.

Sanat: M. II. bin yılında Mezopotamya'da büyük bir imparatorluk kuran Asur İmparatorluğu; Mezopotamya, Suriye, İnan ve Urartu'yu kısmen egemenliği altına alması sebebiyle, egemenliği altına aldığı bölgelerin sanat anlayışını derinden etkilemiştir. Asur'un gücünün doruğuna ulaştığı M. I. bin yıl da Yakındoğu'da gelişen uygarlıklar için de, bu etki altında kalmadan gelişimini tamamlayan bir sanat yoktur (Sevin, 2010: 16). Bu sebeple Urartu ve eski doğu sanatı çalışan bilim adamları, Urartu Sanatını Asur Sanatı'ndan ayırt edememiş ve Asur Eyalet Sanatı olarak adlandırmışlardır. Bu adlandırmanın sebebi, Urartu'nun bölgenin süper gücü Asur'u (Siyasi, Sosyal, Kültürel ve Ekonomik) rnek alan bir gelişim göstermesidir. Araştırmaların derinleşmesinin ardından ele geçirilen buluntuların üzerinde yapılan incelemeler, Urartu sanatının kendine özgü karakterini ortaya koymuştur. Bu incelemeler ışığında, Urartu Sanatı **Saray Sanatı, Kent Sanatı ve Halk Sanatı** olarak üç sınıfa ayrılmıştır (Belli, 1982: 197 vd.). Kral ya da tanrı ismi taşımaları sebebiyle tunçtan yapılmış kalkan, kemer, miğfer, sadak, at koşum takımları ve kalelerde ele geçirilen kaliteli keramikler saray sanatı olarak adlandırılmıştır (Pitrovskii, 1967: 15; Kroll, 1976; 62). Saray sanatı Urartu Krallığı'nın koyduğu kurallar içinde gelişen, devletin propagandasını yapan, Urartu halkını Urartu kültürü etrafında birleştiren bir ögedir. Saray sanatının en belirgin özelliği, krallığın müsaade ettiği ölçülere uygun ürün ortaya koyması sebebiyle anıtsal olmasıdır. Bu nedenle Urartu Krallığı'nın farklı bölgelerinde ortaya konulan bütün ürünler, bir taslaktan hareketle aynı ustanın elinden çıkmış gibidir. Yeni kurulan kentlerde tarımı geliştirmek için yapılan su kanalları,

barajlar vb faaliyetler Krallığın desteği ile yapılmaktaydı. Merkez tarafından benimsenen ve desteklenen her şey kentler tarafındanda desteklenmekteydi. Bu nedenle **Kent Sanatı** Saray Sanatı'nın bir devamı durumundaydı. **Halk Sanatı** ise Krallığın gücün azaldığı dönemde merkezi otoritenin denetim gücünü kaybettiği zaman ortaya çıkan, halkın ekonomik ve sosyal sorunlarını yansıtan, devlet propagandasından çok halkın problemlerini ortaya koyan sanattır (Belli, 1982: 202 vd.).

Urartu sanatının en karakteristik ürün gruplarından biri keramiktir. Bu keramik rengi, biçimi, yapım tekniği ile diğer keramiklerden ayrılmaktadır. Urartu keramiği çok kaliteli parlak astarlı ve kırmızı renktedir (Belli, 1982: 205). Keramikler el ve çark yapımı olup açık kahve, kiremit ve pembemsi renktedir. Urartu keramiğinin süslemesinde hamur tam kurumadan uygulanan çizgiler ve yivler kullanılmıştır. Bu keramiğin en güzel örnekleri Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan Ünseli-Evditepe ve Karagündüz Höyükleri buluntuları arasında ortaya çıkarılmıştır (Akurgal, 1959: 71; Erzen, 1964: 570 vd.; Sevin-Kavaklı, 1996: 1 vdd.; Belli, 2000: 175; Bartl, 2001: 284). Keramiğin Urartu Kralığı'nın gelişimine paralel bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Güçlü devlet yapısına paralel, keramiğin kalitesinin de artarak kalitesiz ürünlerin yerini daha kaliteli ürünlerin aldığı görülmektedir. Ele geçirilen keramik buluntulardaki kalite farkı, toplumdaki sosyal tabakaların varlığının göstergesi olarak kabul edilebilir (Çilingiroğlu, 1997: 1849; Konyar, 2004: 120 vd.; Sevin, 2011: 458 vd.)

Urartu sanatının karakteristik ürün gruplarından bir diğerini ise metal ürünler oluşturur. Metal ürünler arasında en önemli yeri ise tunçtan yapılmış ürünler tutmaktadır. Bunun sebebi; tuncun diğer madenlere oranlara fiziksel koşullar karşısında yapısını bozulmadan daha uzun süre korumasıdır. Bu nedenle, günümüze kadar varlığını koruyabilmiş kalkan, miğfer, sadak, at koşum takımları, savaş araç gereçleri ve tunçtan yapılmış diğer eşyalar üzerine işlenmiş diğer tasvirler Urartu sanatının en güzel örneklerini oluşturur. Karagündüz Höyük, Ernis-Evditepe ve Hakkari'de bulunan demir eserler dünyanın en eski demir ürünler arasındadır (Erzen, 1964: 570 vd.; Sevin-Kavaklı, 1996: 1 vdd.; Çilingiroğlu, 1997: 1849-1850; Belli, 2000: 175 vd.; Sevin, 2011: 450 - 466).

Madencilik: İnsanoğlu, en eski devirlerden günümüze kadar günlük hayatı kolaylaştırmak, doğaya, çevreye, rakiplerine karşı üstünlük kurmak için bir takım aletler geliştirmiştir. Her devrin isimlendirilmesi o devrin alet teknolojisine damgasını vuran

malzemeden (Eskitaş, Yenitaş, Bakır, Tunç, Demir) hareketle yapılmıştır. M. Ö. 1200'lü yıllara gelindiğinde ise insanoğlu tarihe yön veren bir başka maden demiri keşfetmiştir. Bu tarih aynı zamanda Urartu beylikler dönemi denilen zamana tekabül eder. Bölge insanı, beylikler döneminden Krallığın kurulduğu MÖ. 9. yy.'la kadar geçen sürede maden işleme bilgi beceri ve deneyimlerini geliştirmiş ve madencilikte ileri bir seviyeye ulaşmıştır (Aktüre, 2003: 83). Doğu Anadolu Bölgesi, yer altı kaynakları bakımından oldukça zengin bir bölge olup Urartu Krallığı'nın, egemenliği altına aldığı topraklarda üç bölgenin maden yatakları bakımından öne çıktığı görülmektedir. Bu bölgelerden Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli'de altın, gümüş, bakır, kurşun, demir, Kağızman-Erzurum-Erzincan-Bayburt-Gümüşhane'de bakır, gümüş, kurşun, Van-Hâkkari-Bitlis-Siirt'de altın, gümüş, bakır, kurşun çıkarılarak işlenmektedir (Belli, 1985: 372; Slattery, 1987; Belli, 1991: 44-49; Belli, 2000b: 379; Sevin, 2003: 230.; Ceylan, 2008: 33-47.; Köniğ, 1955: 57.no: 103). Elde edilen bu madenlerden ordunun ihtiyaç duyduğu; kılıç, kalkan, mızrak, sadak, miğfer, ok uçları, at koşum takımları, savaş arabalarının metal aksamaları, gündelik hayatta ihtiyaç duyulan kazanlar, kâseler, şamdanlar, iğneler, kemer tokaları, fibulalar, bağ-bahçe-inşaat işlerinde kullanılan kazma, murç, keski, zinet eşyaları, süs eşyaları ve küçük heykelcikler yapılmakta olup ortaya konulan bu ürünler Urartu madenciliğinin geldiği seviyeyi göstermesi açısından çok önemlidir (Belli, 1985: 378; Belli, 1993: 255-256; Sevin, 2003: 229).

Sulama Sistemi: Asur dilinde Yüksek Ülke, Dağlık Ülke ya da Yüksekteki Ülke anlamına gelen Urartu kelimesi, ülkenin kurulduğu yerin fiziki yapısı hakkında bizlere ipucu vermektedir. Ülkenin çekirdeğini oluşturan Van Gölü ve çevresi ile sınırların genişlemesiyle kazanılan yeni toprakların ekonomik faaliyet bakımından tarımdan daha çok hayvancılığa uygun olduğu görülmektedir. Güçlü devletin gereği, güçlü bir ordunun kurulması, beslenmesi devletin gelişimiyle birlikte nüfusun artması, var olan tarımsal faaliyetlerin arttırılmasını, daha fazla toprağın işlenmesini gerekli kılıyordu. Bu toprakları işlemek için ihtiyaç duyulan su kaynaklarının bölgeye düşen yağış miktarına bağlı olması, tarım potansiyeli önündeki en büyük engeldi. Bu nedenle daha fazla toprağı işleyebilmek ve verim alabilmek adına başta Menua olmak üzere Urartu kralları, birçok baraj, gölet, su kanalları (ark), su setleri, su sarnıçları inşa ettirerek bölgede iklim ve coğrafyaya bağlı yapılan tarımsal faaliyetleri modernize etmişlerdir. Sulanabilir arazinin artması, ekonomik olarak tarımı bölgede hayvancılık faaliyetleri kadar önemli

kılmıştır (Burney, 1972: 180 vd.; Belli, 1997: 8 vdd. Belli, 2000c: 394). İnşa edilen bu kanallardan Menua dönemine ait olan 51 km uzunluğundaki Şamran (Semiramis) kanalı, Van Ovası'nın 5 bin hektarlık alanını sulamaktadır. Bu kanal günümüzde halen sulamada kullanılmaktadır (Melikişvili, 1960: 43-44, 46-50, 52-54. Öğün, 1970; 1 vdd.; Burney, 1972: 182; Belli, 1997: 8 vdd.; Belli, 2000c: 394 vdd.).

Çalışmalarıyla Doğu Anadolu Bölgesi'nin eskiçağ tarihine ışık tutan A. CEYLAN'ın, 1998 yılından itibaren Erzurum-Erzincan-Iğdır-Kars'da yaptığı yüzey araştırmaları neticesinde Urartulara ait sulama sistemi yapısı tespit edilmiş olup çalışma sahası olan Çat'ta, Gaban Kalesi ve Sulama Göleti I'in Urartular dönemine ait olduğu tespit edilmiştir (Ceylan, 2015: 259; Ceylan, 2017: 541; Küçük yıldız, 2017: 79).

Din ve Ölü Gömme Gelenekleri: Urartu dini ile ilgili yazılı belgeler oldukça sınırlı olup bu konu ile ilgili bilgiler çivi yazılı belge ve kabartmalardan edinilmektedir. Bu belgeler Urartu krallarının icraatlarının [askeri, siyasi, sosyal (bayırdırlık, dini)] anlatıldığı yazıtlar olup din ile ilgili bilgiler de sunmaktadır. Çivi yazılı belgelerde, tanrılara edilen hitaplarda sıkça Haldi isminin geçmesi, Urartu Panteonunun baş tanrısının Haldi (Savaş Tanrısı) olduğunu göstermektedir. Urartu tanrılar panteonunda ikinci sırada Teişeba (Fırtına ve gökgürültüsü tanrısı) yer alır. Teişeba, Hurri-Hittit tanrısı Teşup ile aynı adı taşımaktadır. Panteonun üçüncü sırasında ise Şivini (Güneş Tanrısı) yer almaktadır. Asur tanrısı Şamaş'ın ideoğramı ile yazılmakta olup Hurri güneş tanrısı Şimigi ile aynı sebolle kanatlı güneş kursu sembolü ile stilize edilmektedir. (Melikişvili, 1960: 448 vd.; Piotrovskii, 1960: 220 vd.; Belli, 1982: 190 vd.).

Urartu dininin oluşumunda, yerli karakterlerin yanı sıra Anadolu (Hurri-Hitt), İran ve Mezopotamya (Asur-Babil) gibi komşu bölgelerin tesiri vardır (Piotrovskii, 1960: 220; Belli, 1982: 190; Çevik, 2000: 93 vd.; Salvini, 2006: 197). Urartu Krallığı'nın sınırlarının gelişmesi neticesinde ele geçirilen yeni bölgelerin, Urartu toplumuna entegre edilmiş ve toplum bilinci oluşturularak merkezî devlet anlayışı çerçevesinde resmi devlet dini meydana getirilmiştir. Bu nedenle, ülkeye katılan yeni toprakların inançlarını temsil eden tanrılardan oluşan bir tanrılar panteonu meydana getirilmiştir (Belli, 1982: 191). Urartu dini ve tanrılar panteonu hakkında en teferruatlı bilgi veren yazıt Toprakkale'nin batısında bulunan Zimzim Dağı kayalıklarında yer alan **Meher Kapı Yazıtı**'dır. Yazıtta; panteon da yer alan 79 tanrıya (verimlilik, bereket, salgın hastalık, kıtlık, doğal afet, sefer hazırlığı, bayramlar için) sunulan kurban (manda,

sığır, koyun) sayıları ayrıntılı biçimde belirtilmiştir (König, 1954-55: 59-68; Piotrovskii, 1960: 221; Belli, 1982: 191-192; Çilingiroğlu, 1994: 44 vd.; Akurgal, 2003: 67; Payne, 2006: 42 vd.).

Urartu ölü gömme gelenekleriyle ilgili yazılı belge bulunmaması sebebiyle, konu ile ilgili bilgiler, Urartu Krallığı ile ilgili kazılar neticesinde elde edilen buluntular ve ortaya çıkarılan yapılardan edinilmektedir. Bu araştırmalarda, Urartular'ın mezarlarını ev ya da oda şeklinde ölümden sonra bir hayatın varlığı bilincine uygun olarak inşa ettikleri belirlenmiştir. Ölüler mezara, hayatta iken kullandıkları eşyaları ve kıymetli hediyelerle gömülmekteydi (Barnett, 1963: 154- 178; Belli, 1982: 195 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 282; Sevin-Özfirat, 2000: 217 vd.; Konyar, 2011: 206-207).

Urartu toplumunda ölüler mezara yakılarak⁷² ya da yakılmadan⁷³ doğrudan toprağa gömülmekteydi. Yaygın olarak kullanılan yakarak gömme geleneğinde, ceset yakıldıktan sonra külü ölü hediyeleri ile beraber çömleklere (Urne) konularak ağzı düz bir taşla kapatılarak gömülürdü (Belli, 1982: 195; Slattery, 1988: 184; Salvini, 2006: 169; Çevik, 2000: 17 vd.; Konyar, 2011: 216-217). Bir diğer ölü gömme geleneğinde ise ölü yakılmadan hediyeleriyle ve eşyalarla birlikte gömülmüştür (Çevik, 2000: 23 vd.; Konyar, 2011: 216-217).

Urartu mezarları kişinin toplumdaki statüsüne göre bazı değişiklikler arz etmektedir. Yönetici ve soylu sınıf özenli işçilikle hazırlanan, kıymetli ölü hediyelerinin konulduğu anıtsal kaya mezarlara gömülürken, halk ise daha sade gündelik eşyaların ölü hediyesi olarak konulduğu mezarlara konulmaktaydı. Mezarlardaki bu ayırım, Urartu toplumunda sosyal sınıfların varlığının kanıtı olarak gösterilmektedir (Belli, 1982: 195-196; Çevik, 2000: 6-20, 93 vd.)

Yazı ve Dil: MÖ. II. ve I. bin yıllarda Yakınoğu tarihine damga vuran güç hiç şüphesiz Asur İmparatorluğu olmuştur. Asur'un bölgeyi siyasi, askeri ve ekonomik açıdan kontrol altına alması, Asur'a komşu bölgelerin gelişimlerinin Asur etkisi altında kalmasına sebep olmuştur. Urartu Krallığı'nın yazıyı kullanmasında da bu etki söz konusudur. Urartular'a ait en eski yazıt olan Madırburç Yazıtı'nın, Asur dilinde kayda

⁷² Kremasyon: "Yakmak" anlamına gelen, Lâtince "cremare" kökünden türetilmiş olan kremasyon ölümlerinin (cesetlerin) Neolitik dönemden itibaren uygulanan ölü gömme geleneğidir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Ekmen, 2012: 24 v.).

⁷³ İnhumasyon: Neolitik dönemden itibaren Ölümlerin (İnhumasyon/Ceset halinde) toprağa açılan çukura gömülme geleneğidir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Ekmen, 2012: 24 v.).

alındığı görülmektedir. Urartu Krallığı'nın güçlenerek kendi ayakları üzerinde durmaya başlamasıyla birlikte, (Sarduri I. zamanında Kelişin Steli) yazıtları Çift Dilli (Urartuca ve Asurca) kaleme alınmıştır. İşpunu döneminde (MÖ. 830-810) Urartu dilinde kaleme alınan yazıtların varlığı görülmektedir (Erzen, 1974: 192 vdd.; Belli, 1982: 196).

Urartu dilinin çözülmesinde Çift Dilli yazıtların (Asur-Urartu) önemli büyüktür (Akurgal, 2003: 68; Salvini, 2006: 206 vd.; Dinçol-Dinçol, 2011: 185). Urartu dili üzerine yapılan araştırmalar,⁷⁴ bu dilin Hurri dili ile büyük benzerlikleri olduğunu ortaya koymuştur. Hurri dili ile Urartu dilinin gramer yapısının aynı esaslara dayanması, isim ve fiillerde kullanılan çekim eklerinin aynı olması, fonetik benzerlikler, her iki dilde kullanılan sözcüklerin aynı olması, bu dillerin akraba olduklarını ortaya koymaktadır (Melikişvili, 1971: 5 vd; Belli, 1982: 196-197). Çivi yazısı, daha çok Urartu krallarının (askeri, imar, iskân) faaliyetlerini anlatan yazıtlarda kullanılmıştır (Akurgal, 1959: 69; Belli, 1982: 197; Akurgal, 2003: 69.; Salvini, 2006: 209). Urartular çivi yazısının yanı sıra resim yazısını da (Hiyeroglif) kullanmışlardır. Resim yazısı ise ürün depolaması yapılan kaplar üzerinde kullanılmıştır (Akurgal, 1959: 69; Burney ve Lang, 1971: 128; Payne, 2006: 5 vd.; Salvini, 2006: 206 vd). Çivi yazısı, devletin güçlü dönemlerinde daha çok kullanılırken, devletin zayıfladığı dönemlerde ise resim yazısı daha çok kullanılmıştır (Belli, 1982: 197).

Urartu toplumunun kökeni meselesi siyasi ve ideolojik maksatlarla Ermenilerle ilişkilendirilmeye çalışılmış olmasına rağmen yapılan araştırmalar Urartu dilinin Asyanik yani Ural-Altay Dil grubuna mensup olduğunu göstermiştir (Erzen, 1992: 43 vd.)

Ulaşım Sistemi ve Yol Ağı: Urartu Krallığı'nın çekirdeğini oluşturan coğrafya, fiziki yapı olarak genel itibarıyla arızalı bir yapıya sahiptir. Bu nedenle yol ağı genel itibarıyla coğrafi yapının müsaade ettiği akarsu yatakları boyunca gelişmiştir. Urartu yolları genel olarak 4-5-6 m. genişliğinde yapılmış olup bazen zemini taş kaplama, genel itibarıyla toprak (Şose: toprak yol) yollardır. Yol ağının oluşturulması sırasında diğer bir önemli faktör ise Asur faktörüdür. Urartu'nun güçlenerek çevresine yaptığı seferlerle sınırlarının genişlemesi sonucunda elde edilen yeni toprakların merkeze bağlılığını artırmak ve gerekli hallerde merkezden taşraya hızlı bir şekilde ulaşabilmek için ulaşım

⁷⁴(Melikişvili, 1960; Diakonoff, 1971; Melikişvili, 1971; Klein, 1974; Barnett, 1974; Dinçol-Kavaklı, 1978; Kuşçu, 2005; Varol 2005.; Payne, 2006; Dinçöl- Dinçöl, 2011: 184).

sistemi geliştirilmiştir. Yazılı vesikalara göre Urartu yol ağının en eski örnekleri, İşpunu ve Menua zamanında ortaya konulmuştur. Askeri faaliyetleri hızlı, kolay ve başarılı kılmak için yapılan Ordu Yolu'nun uzunluğu 300 km'ye ulaşmıştır (Belli, 1977: 36; Belli, 2000a: 409-411.).

Urartu Krallığı'nın merkezinden çevresine yapılan yollar, krallığın askeri, siyasi ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda inşa edilmiştir. Erciş'ten başlayıp kuzeybatıya Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan üzerinden Anadolu içlerine ulaşan yol, ticaret yoludur (Tozlu, 1997: XIII; Ceylan N.: 658). Muradiye'den başlayıp kuzeydoğuya Çaldıran-Doğubeyazıt-Iğdır üzerinden Gökçe Göl çevresine varan yol sayesinde Urartu, bölgeye kolayca ulaşabiliyor, sefer düzenleyerek ganimetler elde ediyordu. Erçekten başlayıp Özalp-Saray-Kontur Vadisi üzerinde Kuzeybatı İran içlerine uzanan yol, Hindistan-Afganistan-İran üzerinden gelen ticaret kervanlarının Ülkeye girişini sağlamaktaydı (Belli, 1977: 413; Ceylan, 2008: 43 vd.). Bir diğer yol ise Van-Elazığ-Palu- Harput- Malatya üzerinden batıya uzanan yoldur. Bu yol 5.40 m genişliğinde tabanının taşla kaplı olduğu kısımlarda bulunmaktadır. Yol boyunca 25-30 km. aralıklarla konaklanma yerleri inşa edilmiştir (Sevin, 2003: 229). Bu yol ise hem batıya yapılan seferlerde hemde bölgenin yeratı kaynaklarına ulaşabilmek amacıyla kullanılıyordu. Urartu'nun merkezinin Van Gölü ve çevresinde yer alması nedeniyle, Urartular gölün ulaşım potansiyelinden faydalanmışlardır (Belli, 1977: 36).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN TARİHİ VE ARKEOLOJİK MERKEZLER

3.1. Gaban Kalesi I ve Sulama Göleti

Gaban Kalesi I ve Sulama Göleti; Erzurum-Bingöl karayolunun 45. km'sinde, Yukarı Çat Köyü'nün güneybatısında bulunmaktadır. Kale 2.102 m. rakımda korunaklı bir noktaya inşa edilmiştir. Su kaynakları bakımından zengin, kurulduğu yer itibarıyla önemli karayollarının kesiştiği noktada olması nedeniyle stratejik öneme sahiptir. Kale ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları neticesinde birden fazla mimari yapının varlığı ve kaçak kazı izleri tespit edilmiştir. Ayrıca kale ile karayolu arasında, kalenin su ihtiyacını karşılamak amacıyla inşa edildiği düşünülen, 28 m. uzunluğunda 22 m. genişliğinde su göleti bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 54 m. uzunluğa ve 28 m. genişliğe sahip olan kale, yapım tekniği ve ele geçirilen keramik buluntular ışığında, İlk Tunç-Orta Demir Çağları arasına tarihlendirilmiştir (Özgül-Ceylan, 2013: 279; Ceylan, 2015: 258; Ceylan, 2017: 540-541; Ceylan-Günaşdı, 2018:193).

3.2. Gaban Kalesi II

Gaban Kalesi II; Gaban Kalesi I'in yaklaşık 1 km. güneydoğusunda, Yukarı Çat Köyü'nün yaklaşık 2,5 km güneybatısında Erzurum-Bingöl karayolu üzerinde bulunmaktadır. Gaban I'e göre daha küçük olan kale 2.053 m. rakımda olup güneybatısından Tuzluca Çayı geçmektedir. Konumu itibarıyla tarım arazilerini kontrol eden stratejik açıdan önemli bir noktaya inşa edilmiştir. Kale 65 m. uzunluğa ve 14 m. genişliğe sahiptir. Kalenin güneybatı tarafı uçurumla çevrili olup çok sayıda kaçak kazı tespit edilmiştir. Kale ve çevresinde yapılan araştırmalar neticesinde, Orta Demir Çağı'na ait keramik buluntuları tespit edilmiştir. Kalenin İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğü düşünülmektedir. (Özgül-Ceylan, 2013: 279; Ceylan, 2015: 260; Ceylan-Günaşdı, 2018: 194).

3.3. Gaban Kalesi III

Gaban Kalesi III; Gaban Kalesi II'nin 1 km. güneyinde, çevresindeki tarım arazilerini kontrol eden bir noktada, Erzurum-Bingöl karayolu üzerinde yer almaktadır. Kalenin batı eteklerinden Tuzluca Çayı geçmektedir. Doğanın tahribine uğraması nedeniyle sur duvarı ve ölçüleri tespit edilememiştir. Kale 2.047 m. rakıma sahip olup elde edilen keramik verileri ışığında İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir (Özgül-Ceylan, 2013: 280; Ceylan, 2015: 261; Ceylan-Günaşdı, 2018:195).

3.4. Gaban Kalesi IV ve Mezarlık Alanı

Gaban Kalesi IV; Gaban Kalesi III'ün batısında yer almaktadır. Kale 25 m. uzunluğa, 18 m. genişliğe ve 2.021 m. rakıma sahiptir. Batı ve kuzeybatısından Tuzluca Çayı ile çevrili olan kale, doğa ve insanın tahribatına uğramıştır. Kale ve çevresinde yapılan araştırmalar neticesinde çok zayıfta olsa sur duvarı, çok miktarda obsidyen tesbit edilirken, keramik verisine rastlanmamıştır. Kalenin Gaban I-II-III kaleleri ile benzer özelliklere sahip olması sebebiyle, aynı tarihlerde inşa edildiği düşünülmektedir. Gaban Kalesi I'nin batı ve güneybatısına kalan Gaban II-III-ve IV'ün Gaban Kalesi I'i koruma galesiyle inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ya da oluşturulmak istenen savunma/güvenlik hattının bir parçasıdır. Kalenin 1 km. doğusunda, kalenin mezarlık alanı olduğu anlaşılan mezarlık bulunmaktadır. Kaçak kazılar neticesinde ortaya çıkan mezar kalıntıları ışığında, merkez Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Mezarlık alan içersinde tespit edilen mezarlardan ilki 3 m. uzunluğa, 2 m. genişliğe sahip olup kuzey-güney, ikincisi ise 4 m. uzunluğa, 3 m. genişliğe sahip ve doğu-batı doğrultusundadır (Özgül-Ceylan, 2013: 280; Ceylan, 2015: 262; Ceylan-Günaşdı, 2018:196).

3.5. Gaban Yerleşmesi

Gaban Yerleşmesi; Erzurum-Bingöl karayolunun yaklaşık 45. km.'sinde, Çat ilçesinin 5 km. kuzeyinde Gaban Kalesi I'in kuzey eteklerinde yer almaktadır. 2.029 m. rakıma sahip olan yerleşme civarında kabaca işlenmiş taş yığınları tespit edilmiştir. Bu taşların yerleşme üzerine inşa edilen mimari yapıların kalıntıları olduğu sanılmaktadır.

Gaban Yerleşmesi gösterdiği özellikler bakımından İlk Tunç-Orta Demir Çağları'na tarihlendirmiştir (Özgül-Ceylan, 2013: 279; Ceylan, 2015: 263).

3.6. Gökçeşeyh Höyük

Gökçeşeyh Höyük; Erzurum'un Çat ilçesine 21 km. uzaklıktaki Yavi Mahallesi'nin 4 km. güneybatısında, Tuzluca Çayı'nın kuzeyinde bulunan Gökçeşeyh Köyü'nde yer almaktadır. Deniz seviyesinden 1.827 m. yüksekte bulunan Höyük kurulduğu yer bakımından su kaynaklarına yakın, tarihi yolların geçiş güzergâhını kontrol eden stratejik bir noktada bulunmaktadır. Höyük Gökçeşeyh Köyü'nün kuzeyinde köye bitişik olması nedeniyle, yol yapımı ve kaçak kazılar neticesinde tahribata uğramıştır. Kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkarılan eserler,⁷⁵ Erzurum Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesine kazandırılmış olup müzede sergilenmektedir. Ele geçirilen buluntular ışığında, Höyüğün Urartular Dönemine ait bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Yol yapımı esnasında, yolun Höyük üzerinden geçtiği kısımda oluşan kesitte ortaya çıkan iskelet ve gömüler, tepenin bir mezarlık olarakta kullanıldığını göstermektedir. Kaçak kazılar neticesinde ortaya çıkarılan keramik buluntular, Höyüğün İlk Tunç ve Orta Demir Çağı'nda yerleşim gördüğünü ortaya koymaktadır. Yaklaşık olarak 43 m. uzunluğa ve 43 m. genişliğe sahip olan höyük, (Işık, 1987: 531; Diler, 1988: 19-31; Özgül-Ceylan, 2013: 278; Ceylan, 2015: 264; Ceylan, 2017: 541) Çat ve çevresinin Eskiçağ tarihi açısından önemli anahtar yerleşmelerinden biridir

3.7. Hubyar Kalesi I

Hubyar Kalesi I; Erzurum'un Çat İlçesinin 3 km. güneybatısında, Karasu Nehri'ni besleyen kollardan biri olan Hubyar Çayı'nın güneybatısında bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1.905 m. yüksekte iki kademeli bir kale olup stratejik bir noktada yer almaktadır. Kaçak kazılara ve doğanın tahribatına maruz kalan kalede, üç sıra halinde yaklaşık 4 m. uzunluğunda sur duvarı izlenmiştir. Kalenin güneyinde mezarlık alan bulunmakta olup kale ve çevresinde bol miktarda keramik ve obsidyen ele geçirilmiştir. Ele geçirilen keramik buluntular, kalenin İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim görmüş

⁷⁵ Ele geçirilen eserler arasında en dikkat çekenler; Koç Protomlu (Protom: Genel olarak insan ya da hayvanın baş kısmının tasvir edildiği süsleme sanatı) Boynuz Rhyton, Zengin Koşumlu At Rhyton ve Yalın Koşumlu At Rhyton'dur. Rhyton: Tanrılara ya da ölümlerin ruhlarına sıvı adakları sunulurken kullanılan hayvan vb. şekillerdeki kap (Sevin, 2016: 307). Rhyton hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Diler, 1988: 19-31; Özfirat, 2006: 585).

olabileceğini ortaya koymaktadır. Kalede tespit edilen Erken dönem mezarlarında İlk Tunç, Erken Demir ve Orta Çağ keramik buluntuları ele geçirilmiştir (Özgül-Ceylan, 2013: 278; Ceylan, 2015: 267; Ceylan-Günaşdı, 2018: 219).

3.8. Hubyar Kalesi II ve Mezarlık Alanı

Hubyar Kalesi II; Erzurum'un Çat İlçesinin 3 km. güneybatısında, Hubyar Çayı'nın güneybatısında, Hubyar Kalesi I'in 300 m. doğusunda yer almaktadır. 1.926 m. rakımda yer alan kale Hubyar Kalesi I'e göre daha büyük bir kaledir. Kalede birçok mimari yapı bulunmakta olup bunlar arasında oval bir yapı dikkat çekicidir. Kalede kiklopik tarzda inşa edilmiş üç sıra sur duvarı izlenmektedir. Kaçak kazılar sebebiyle tahribata uğrayan kalede bol miktarda keramik ve obsidyen parçası bulunmuştur. Kalenin batısında Erken Demir Çağı'na ait olduğu düşünülen mezarlık alan yer almaktadır. Mezarların bir kısmı kaçak kazılar sonucunda tahrip edilmiş olup ele geçirilen keramik verileri ışığında İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğü düşünülmektedir. Mezarlık alan içerisinde tespiti yapılan mezarlardan biri 2,5 m. uzunluğa 2 m. genişliğe, ikincisi 3 m. uzunluğa, 1,8 m. genişliğe sahiptir (Özgül-Ceylan, 2013: 278-279; Ceylan, 2015: 268; Ceylan-Günaşdı, 2018: 220).

3.9. Çilehane Kalesi

Çilehane Kalesi; Erzurum'un Çat ilçesinin 28 km. batısındaki Değirmenler Köyü'nün Beykomu Mezrası'nda bulunmaktadır. Kale 1.669 m. rakıma sahiptir. Kurulduğu yer itibarıyla zengin su kaynaklarını ve çevresini kontrol altına alan stratejik öneme haiz bir noktada bulunmaktadır. Doğu-Batı doğrultusunda 25x23 m. alana sahip kaleden günümüze herhangi bir duvar kalıntısı ulaşmamıştır. Kale ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları neticesinde kaçak kazı izleri ve Tunç Çağı'na ait keramikler tespit edilmiştir (Özgül-Ceylan, 2013: 278; Ceylan, 2015: 258; Ceylan-Günaşdı, 2018:161)

3.10. Göbekören Kalesi

Göbekören Kalesi; Erzurum'un Çat ilçesine 12 km. uzaklıkta bulunan, Göbekören Köyü'nün 1 km. batısında yer almaktadır. Kale Yavi, Göbekören ve Bardakçı köyleri ortasında, son derece stratejik bir noktaya kurulmuştur. Kalenin üç ilçe sınırının kesiştiği noktada olması Eskiçağ'da önemli bir geçiş nokası olduğunda göstergesidir. Kalenin batısından Muhlis Tuzlası Deresi geçmekte olup kuzeyinde tuz yatağı (Tuzla)

bulunmaktadır. 1800 m. rakıma kurulu olan kalenin üç birimden oluştuğu anlaşılmaktadır. Kaleyi oluşturan üç birimden biri olan ortadaki alan, kalenin merkezini teşkil etmektedir. Kale merkezinin güneyinde kare, oval, dikdörtgen planlı yapılardan oluşan yerleşim yerinin varlığı izlenmektedir. Kalenin yapımında kullanılan, işlenmiş taşların okul ve set (sel sularını önlemek için) yapımında kullanılmak üzere taşınması, kalede büyük tahribatın oluşmasına sebep olmuştur. Kalenin köyün yerleşim alanıyla birleşmiş olması kaledeki tahribatı daha da arttırmıştır. Ele geçirilen keramik buluntular ışığında kalenin, İlk Tunç, Orta Demir ve Ortaçağ'da yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Keramik veriler daha çok kalenin güney kısmında tespit edilmiştir (Ceylan-Günaşdı, 2018: 200).

3.11. Tuzla Kalesi I

Tuzla Kalesi I; Erzurum'un Çat ilçesine 12 km. uzaklıkta bulunan Göbekören Köyü'nün 2 km. kuzeyinde yer almaktadır. Güneyden yüksek bir dağla çevrili olan kale, doğu-batı-kuzeyden ise geniş düzlüklerle çevrilidir. Kurulduğu yer itibarıyla kale, bu vadilere hâkim son derece stratejik bir noktada bulunmaktadır. Doğu tarafı uçurumla çevrili olan kale, diğer yönlerden ulaşım elverişli bir konuma sahiptir. Kalenin tuz yataklarını tepeden kontrol etmesi ve su yataklarına yakın olması stratejik önemini artıran diğer faktörlerdir. Kalenin doğusunda Tuzla Kalesi II ve Tuzla Gözetleme Kulesi yer almaktadır. Kale doğu-batı doğrultusunda 22 m. uzunluğa sahiptir. Kalede 60x70 cm. çapında traşlanmış taşlardan Urartu Kiklopik tarzda yapılmış, 4 m. genişliğinde kale boyunca uzanan ve yer yer yıkılmış sur duvarı izlenmektedir. Sur duvarında kullanılan taşların, kalenin güneydoğusunda bulunan taş ocağından temin edildiği anlaşılmaktadır. Kalenin giriş kısmında, birer metre aralıklarla döşenmiş 50 m. uzunluğunda 4,5 m. genişliğinde merdiven basamaklarıyla oluşturulmuş anıtsal giriş mevcuttur. Kalenin merkezinde 4x5 m. çapında mimari yapıların izleri gözlenmektedir. Kalede kaçak kazı izleri tespit edilmiş olup İlk Tunç, Erken Demir, Orta Demir ve Ortaçağ'a ait keramik buluntular ele geçirilmiştir (Ceylan-Günaşdı, 2018: 355).

3.12. Tuzla Kalesi II

Tuzla Kalesi II; Erzurum'un Çat ilçesine 12 km. uzaklıkta bulunan, Göbekören Köyü'nün 2 km. kuzeyinde yer almaktadır. 1.760 m. rakımda zeminden 40 m. yüksekliğe kurulan kale 27x27 m. ölçülerinde ve yuvarlak planlıdır. Kalenin güney

kısından kaynak tuzu çıkmaktadır. Kale verimli bir vadiyi ve sulak alanları kontrol eden, Aşkale-Tercan-Erzurum arasındaki tali yolların kavşak noktasında stratejik bir noktada kurulmuştur. Kalenin doğusunda küçük bir gözetleme kulesi, kuzeyinde ise 15 adet yuvarlak planlı mimari yapının tespit edildiği yerleşim yeri bulunmaktadır. Kalenin kuzeybatı kısmında, yaklaşık 20x40 cm. ebatlarda taşlardan örülen, 1,5 m. genişliğinde sur duvarı izlenmektedir. Kalede yapılan incelemelerde üç farklı alanda kaçak kazı izi tespit edilmiş olup kalenin doğu kısmındaki kaçak kazılar sonucunda bir adet tam kafatası bulunmuştur. Kalede ele geçirilen keramik buluntular İlk Tunç ve Ortaçağ'a tarihlendirilmiştir (Ceylan-Günaşdı, 2018:358).

3.13. Tuzla Gözetleme Kulesi

Tuzla Gözetleme Kulesi; Erzurum'un Çat ilçesine 12 km. uzaklıkta bulunan, Göbekören Köyü'nün 2 km. kuzeyinde yer almaktadır. Gözetleme Kulesi 15x20 m. ölçülerindedir. Kule 1.767 m. rakımda kurulmuş küçük bir kuledir. Tuzla Kalesi II'nin karşısında bulunan Tuzla Kalesi I'ı gözetlemek için inşa edildiği düşünülmektedir. Kalenin doğu tarafından küçük bir dere akmakta olup Tuzla Deresi'ne karışmaktadır. Tuzla Gözetleme Kulesi İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir.

3.14. Sağırkomu Kalesi

Sağırkomu Kalesi; Çat ile Tercan sınırında, Tercan'a bağlı Başbudak Köyü, Sağırkomu Mezrası'nın 5 km. güneyinde yer almaktadır. Kale Dereçayırı Köyü'ne 5 km. uzaklıkta, Tuzluca Çayının kuzeyinde 1.751 m. rakıma kurulmuştur. Kurulduğu yer itibarıyla tarım ve hayvancılığa oldukça elverişli stratejik bir noktada bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda inşa edilen kale 72x138 m. ölçülerindedir. Kalede yapılan incelemelerde 4.10 m. genişliğinde olan sur duvarının varlığı tespit edilmiştir. Sur duvarı içinde yükselen tepede kabaca işlenmiş taşlardan oluşturulmuş mekânlar bulunmaktadır. Bu mekânlar arasında 12,50 x 17,50 m. ölçülere sahip olan oldukça dikkat çekicidir. Kalenin güneydoğu kısmında bulunan 3.50 m. genişliğinde 7 m. uzunluğundaki bölüm, kalenin kuzeybatı kısmında ikinci bir kapısı olarak yorumlanmaktadır. Bu kısmın kalenin köye en yakın yer kısmı nedeniyle, tahribat olduğundan, (taşların köylüler tarafından inşaat malzemesi olarak kullanılmak üzere söküldüğü anlaşılmakta) bu kapı tam olarak tespit edilememiştir. Kale ele geçirilen

keramikler İlk Tunç, Orta Demir ve Orta Çağ'a tarihlendirilmiştir (Ceylan-Günaşdı, 2018: 320).

3.15. Gökçeşeyh Höyük II

Gökçeşeyh Höyük II; Erzurum'un Çat ilçesine bağlı Gökçeşeyh Köyü'nün batı ucunda, alçak bir tepe üzerinde, 1.788 m. rakımda yer almaktadır. Merkez kalkerli taş yapıya sahiptir. Tepenin köylüler tarafında taşocağı olarak kullanılması sebebiyle büyük oranda tahribata uğramıştır. Yapılan incelemeler sırasında az sayıda Tunç Çağı keramiği tespit edilmiştir.

3.16. Hasanbey Kalesi

Hasanbey Kalesi; Erzurum'un Çat ilçesine 20 km. uzaklıktaki Göbekören Köyü'nün 1,5 km. doğusunda 1.850 m. rakımda yer almaktadır. Kale kurulduğu yer itibarıyla su kaynaklarına ve karayoluna yakın, tarım arazilerini kontrol eden stratejik bir noktadadır. Kalede yapılan incelemeler neticesinde daha önce Çavuştepe'de karşımıza çıkan, aşağı ve yukarı kale ya da doğu-batı kale yapı şeklinin varlığı tespit edilmiştir. İki kalenin orta kısmının zayıf olması sebebiyle, bu alan iki taraftan iri ve kiklopik tarzda inşa edilen sur duvarlarıyla güçlendirilmiştir. Doğu kısımdaki kalenin sur duvarları, daha belirgin ve yüksekliği ile dikkat çekerken, batı kısmındaki kalenin sur duvarları ise bölüm bölüm çift kademe olarak inşa edildiği göze çarpmaktadır. Doğu sur duvarları tepenin hemen kenarında iç kesimde yükselti oluşturarak inşa edilmiştir. Kalenin güney surları dışa taşmış bir şekilde yapılmıştır. Sur duvarları yaklaşık 3 m. girinti yaptıktan sonra doğuya doğru devam eder. Duvarlar, güneyden doğuya döndükten 5 m. sonra batıya yönelir ve daha sonra kuzeye doğru ilerler. Kalenin bu kısmında kademeli bir geçişin varlığı göze çarpmaktadır. Sur duvarlarının genişliği 1,80-2 m. arasında değişmekte olup bu gün bu duvarların 1,50 m.'lik kısmı ayakta kalabilmiştir. Her iki kalenin girişinin kalenin güney tarafındaki orta kısımdan olduğu anlaşılmaktadır. Batı kısımdaki kalenin iç alanının, mimari yapılara uygun hale getirmek amacıyla zeminin traşladığı göze çarparken, doğudaki kalede böyle bir işlem tespit edilememiştir. İki kalenin orta kısmında oval mimari yapılar bulunmaktadır. Bu mimari yapılar, daha çok orta kısmın kuzey tarafında yer alır. İlk çağ yerleşim yeri özelliği gösterem bu kale erken dönemde de kullanılmıştır. Kalede tespit edilen keramikler İlk Tunç, Demir Çağ ve Orta Çağ özelliklerini

yansıtmaktadır (Ceylan, 2015: 405 vd.; Ceylan-Bingöl, 2016: 456; Ceylan-Günaşdı, 2018: 213).

3.17. Tapdağı Yerleşmesi

Tapdağı Yerleşmesi; Çat ile Tercan sınırında, Tercan'a bağlı Başbudak Köyü Sağırkomu Mezrası'nda 1.762 m. rakımda yer almaktadır. Merkez Sağırkomu Kalesi'nin 3 km. kuzeyinde, Tapdağ Deresi'nin yanında bulunmaktadır. Merkezin mimari yapısı hakkında şuan için bilgilerimiz sınırlıdır. Yerleşim alanı içersinde oval planlı mimari yapılar bulunmaktadır. Yaklaşık 8 m. çapındaki bu yapıların çevresi 2/3 sıra surla çevrilidir.

3.18. Bozyazı Kalesi

Bozyazı Kalesi; Erzurum'un Çat ilçesine bağlı Parmaksız Köyü'ne 2 km. mesafede 1.879 m. rakımda yer almaktadır. Kale, Bozyazı yol ayrımında yüksek bir tepe üzerinde, NE-SW doğrultusunda yaklaşık 50x50 m. ölçülere sahiptir. Kalenin kuzeyinde Bardakçı Köyü'ne giden karayolu ve tuz yatakları bulunmaktadır. Güneyinde ise tarım ve hayvancılık için elverişli geniş alanlar mevcuttur. Kalenin mimari yapıları deprem ve doğal sebepler nedeniyle tahrip olmuştur. Kalenin kuzeydoğu kısmında kurgan ya da höyük olduğunu düşündüğümüz bir yerleşim yeri tespit edilmiştir. Kaleye zikzak yapan üç sıra yolla çıkılmakta olup giriş kısmı batı tarafındandır. Kalenin kuzey kısmında yaklaşık 80x120 cm. arasında değişen taşlardan yapılmış 10 m. uzunluğunda sur duvarı bulunmaktadır. Kalede üç farklı noktasında kaçak kazı yapıldığı görülmektedir. Yapılan incelemelerde çok sayıda keramik tespit edilmiş olup keramikler İlk Tunç ve Orta Tunç dönemine tarihlendirilmiştir.

3.19. Bozyazı Kurganı

Bozyazı Kurganı; Erzurum ilinin Çat ilçesine bağlı Parmaksız Köyü'ne 2 km. mesafede, Bozyazı Kalesi'nin kuzeydoğu kısmında bulunmaktadır. Kurgan kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda 60 m. kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 45 m. ölçülere sahiptir. Kurganın merkezi ise 15x15 m. ölçülerindedir. Kurganın etrafında 1 m. çapında uydu kurgan olarak adlandırılabilen mezarlar bulunmaktadır.

Kurganın kuzeydoğusunda Bozyazı yol ayrımı, güneyinde verimli tarım arazileri, güneydoğu tarafında Parmaksız Kalesi, batısında ise Hasanbey Kalesi yer almaktadır.

Kurganın kuzeydoğu ve kuzeybatı kısmından dere geçmektedir. Kurganda 80x100 cm. ölçülerinde kaçak kazı izleri tespit edilmiştir. Bu kazılar sonucunda çıkan malzeme içinde 50x80 cm. ebatlarında taşlar dikkat çekmektedir. Kurganın etrafı tarım arazilerinden toplanan taşların birikmesiyle çevrelenmiştir. Kurgana dair etraflıca bilgi edinebilmesi için kazı yapılması gereklidir.

3.20. Cindik Kalesi

Cindik Kalesi; Erzurum ilinin Çat ilçesine 4 km. mesafede, doğu-batı doğrultusunda uzanan bir tepenin üzerinde, 1.944 m. rakımda yer almaktadır. Kale, bulunduğu tepenin yapısına göre doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiştir. Bulduğu konum itibarıyla Erzurum-Çat-Bingöl'ü birbirine bağlayan, yakınında var olan tuz yataklarına hâkim, doğal yolları kontrol altına alan stratejik bir noktada bulunmaktadır. Kalenin kuzeybatı kısmından Erzurum-Bingöl karayolu geçmektedir.

Kale güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda 210 m. kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda 120 ölçülere sahiptir. Kalede yapılan incelemelerde mimari yapıların varlığı tespit edilmiştir. Kalenin güney kısmında Osmanlı dönemine tarihlendirilen ve Rus yolu olarak da isimlendirilen taş döşeme yol bulunmaktadır. Kale, doğanın ve insanın tahribatına (Kalenin taşları yöre halkının ev yapımında kullanılmış ve çok sayıda kaçak kazı izi tespit edilmiştir) uğramıştır.

Kaleden günümüze, 60-80,90-120,40-70 cm. ölçülerinde taşların içten yotularak inşa edildiği iki sıra halinde 1,5 m. yüksekliğinde duvar kalmıştır. Kalenin yerden yüksekliği 7 m.'dir. Elde edilen keramik verilere göre İlk Tunç, daha sonra Erken Demir çağında yerleşim görmüştür. Kalenin mimari veriler ışığında, Ortaçağ ve Helenistik dönemde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3.21. Köroğlu Kalesi

Köroğlu Kalesi; Erzurum'un Çat ilçesine bağlı Yavi mahallesine 5 km. mesafede 2.554 m. rakımda yer almaktadır. Kale kuzey-güney doğrultuda 27 m. doğu-batı yönünde ise 30 m. ölçülere sahiptir. Kale anakayanın üzerine inşa edilmiştir. Kalenin giriş kapsının güneybatıda kısmında 3,50 m. uzunlunda 70 cm yüksekliğinde bir duvar mevcuttur. Büyük bir tahribata uğrayan kalede mimari izler çok zayıftır.

Kale kurulduğu yer itibarıyla stratejik bir noktada yer almaktadır. Kuzey ve batısı tarım ve hayvancılık için oldukça elverişli geniş bir araziye sahipken, güney ve doğu tarafı ise çevreyi kontrol altına alan bir özelliğe sahiptir. Doğusunda ise bir dere bulunmaktadır. Kalenin kuzey tarafında, 60x30, 60x80 cm. ebatlarında taşlarla kiklop tekniği ile inşa edilmiş 150 cm. genişliğinde, 180 cm yüksekliğinde bir sur duvarı bulunmaktadır. Elde edilen keramik buluntular ışığında Ortaçağ'a ait olduğu düşünülmektedir.

3.22. Parmaksız Kalesi

Parmaksız Kalesi; Erzurum'un Çat ilçesine bağlı Parmaksız Köyü'ne 3 km, Erzurum-Bingöl krayoluna 500 m. mesafede 1.966 m. rakımda yer almaktadır. Kalenin güney kısmı tarım ve hayvancılık için oldukça elverişlidir. Kalenin batı tarafından bir dere geçmektedir. Tüm bu özellikler kaleyi stratejik açıdan önemli kılmaktadır. Kale kuzey-güney doğrultulu olup kuzey-güney doğrultuda 80 m., doğu-batı doğrultusunda ise 40 m. ölçülere sahiptir.

Kalede yapılan incelemeler neticesinde, kale içinde birbirine bitişik üç yerleşim yeri tespit edilmiştir. Birbirine bitişik duvarların ölçüleri yaklaşık 150 cm., yerleşim yerlerinin ölçüleri ise 12x13 m.'dir. Yerleşim yerlerinin duvarları yaklaşık 80x90 cm. ölçülerde taşlardan inşa edilmiştir. Kalenin güneybatı yönünde yaklaşık 180 cm genişliğinde sur duvarı izlenebilmektedir. Kalenin güney kısmında 150/160 cm ölçülerinde üç giriş kapısı bulunmaktadır. Elde edilen keramik veriler ışığında kale, İlk Tunç ve Ortaçağ dönemine ait olduğu düşünülmektedir.

3.23. Mağara Yerleşmesi

Mağara yerleşmesi; Erzurum'un Çat ilçesine bağlı Gökçeşeyh Köyü'nün 1 km. güneyinde, yaklaşık 1.688 m. rakımda yer almaktadır. Mağara yerleşmesinin kuzeyinden Tuzla Çayı ve Çat ile Tercan'ı birbirine bağlayan karayolu geçmektedir. Mağaranın bulunduğu bölgede irili ufaklı birçok mağara bulunmaktadır. Mağaranın kuzeyinden akan Tuzla Çayı boyunca verimli tarım arazilerinin varlığı dikkat çekmektedir. Mağarada yapılan incelemelerde uzun zaman yerleşmeye sahne olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşmenin varlığı, Mağaranın Kalkolitik, Neolitik ve Paleolitik

dönemde yerleşim görüp görmediği sorusunu akla getirmektedir. Mağarada yapılacak inceleme, araştırma ve kazılar Çat'ın Eskiçağ tarihine ışık tutacak sonuçlar verebilir.

SONUÇ

Anadolu, Asya kıtasının güneybatı ucunda, Avrupa Afrika ve Asya kıtalarını birbirine bağlayan dünyanın en önemli kavşak noktalarından biridir. Fiziki yapı itibarıyla yükseltinin batıdan doğuya doğru arttığı, dağların genel itibarıyla doğu-batı doğrultusunda denize paralel uzandığı, yüksek ve engebeli yapıya sahiptir. Matematiksel konum olarak orta kuşakta bulunması ve özel konum etkileri sebebiyle, dört mevsim belirgin olarak yaşanmaktadır. Akarsu ve yer altı/üstü kaynakları bakımından önemli bir potansiyele sahiptir. Bu sebeple, tarihin en eski devirlerinden günümüze kadar, insanoğlunun yurt edindiği mekân olmuştur. Erzurum, Anadolu topraklarının doğusunda, sahip olduğu yükselti ile Anadolu topraklarının çatısı, Anadolu'nun İran ve Kafkaslara açılan kapısı konumunda yer almaktadır. Fiziki yapısı engebeli, ikliminin sert olması gibi dezavantajlara karşın, Erzurum konumunun sağladığı (ticaret yolları: İpek Yolu, Kral Yolu, müstahkem bir noktada yer alması enerji kaynaklarına yakınlığı ve sevk yolları üzerinde olması) özelliklerle stratejik bakımdan öne çıkmaktadır. Çalışma konumuz olan Erzurum'un Çat ilçesi ise; ilin güneybatısında, Erzurum-Erzincan-Bingöl illeri üçgeninde yer almaktadır. İlçenin bu üç ili birbirine bağlayan önemli bir geçiş noktasında yer alması ve Doğu Anadolu Bölgesi'ni en kısa yoldan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne bağlaması, kendisine büyük bir stratejik önem kazandırmaktadır. Çat aynı zamanda Erzurum'dan Çat'a ulaşan yolların, Tuzla Çayı'nı takip ederek Gökçeşeyh-Oğulveren üzerinden Tercan (Erzincan)'a bağlandığı tarihi bir yola ev sahipliği yapmaktadır. Fakat ilçenin bu üç ilin kesiştiği bir konumda yer alması yakın tarihte kendisi için bir dezavantaja dönüşmüştür. İlçe önce Bingöl'e sonra Erzincan'a bağlanmıştır. Bu idari taksimden istenilen sonuç alınamayınca ardından da Erzurum'a bağlanmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Paleolitik Çağ çalışmaları yeterli düzeyde olmadığından, çalışma sahamız Çat'ta da bu eksiklik mevcuttur. İlçede yapılan yüzey araştırmaları neticesinde, Paleolitik Çağ ve Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen herhangi bir merkez ya da arkeolojik veri tespit edilememiştir. Fakat bölgenin Tunç Çağı'nda yoğun yerleşim görmüş olması, 2016 yılında Çat'ın doğu komşusu Aziziye ilçesi sınırları içerisindeki Alaybeyi Höyük'te yapılan kazı ve sondaj çalışmaları neticesinde, Erken Kalkolitik Çağ'a (MÖ. 4721-4553) tarihlenen veriler elde edilmesi, bölgenin Kalkolitik ve Paleolitik Çağ'da yerleşim görmüş olabileceğini düşündürmektedir. Özellikle Mağara yerleşmesinde yapılacak araştırmalar bu yönde sonuçlar verebilir.

Çalışma sahamız, *MÖ.* 3200-2000/1750 yılları arasında varlığını sürdüren, kendine has (el yapımı) keramiği, mimari yapısı ile öne çıkan homojen bir kültürün (Karaz Kültürü) etkisi altına girer. Bilim dünyasının terminolojisi, kronolojisi ve kökeni konusunda tartışmalar devam etmekle birlikte, biz bu kültürün Erzurum çevresinden filizlenip geniş coğrafyalara yayıldığını ve Hurri toplumuna ait olduğu düşüncesindeyiz. Tuzla Çayı ve kollarına paralel çok sayıda Tunç Çağı kalesi, yerleşim yeri, gözetleme kulesi, mezarlık alan ve baraj gölü, çalışma sahamızın bu dönemde yoğun bir yerleşmeye sahne olduğunu göstermektedir. Bu kalelerin, genellikle su kaynaklarını ve tarım arazileri kontrol eden stratejik noktalara inşa edildiği göre çarpılmaktadır. Ayrıca kalelerin, Tuzla Çayı-Gökçeşey- Oğulveren üzerinden Tercan (Erzincan)'a ulaşan tarihi yolun güvenliği sağlayacak şekilde ve aralıklarla kurulduğuda anlaşılmaktadır. Çalışma sahamızın bir diğer önemli rolü, Karaz Kültürü'nün güneye ve güneybatıya taşınmasında üstlenmiş olduğu roldür. Tuzla Çayı-Gökçeşey-Oğulveren üzerinden gelen tarihi ve doğal yol, Oğulveren mevkiinde Şirinlikale üzerinden gelen yol ile birleşerek, Tercan (Erzincan)'a bağlanması ve Karasu ırmağı ile birleşmesi, Kültürün bu yol ile güneye ve güneybatıya ilerlemesinde önemli bir yere sahiptir. Kültürün çıkış noktasının Erzurum olması, Çat'ın batı komşusu Tercan (Erzincan)'da İlk Tunç Çağı'na tarihlenen Toprakkale, Yaylayolu Höyük, Yollarüstü Kalesi, Tuzluca Kalesi ve Erzincan'da bu döneme tarihlenen birçok merkezin varlığı, kültürün güney ve güneybatıya yayılımında Çat'ın üstlendiği rolün kanıtı olarak gösterilebilir.

Hitit kaynakları *MÖ.* XV-XIII. yy'larda Hitit topraklarının doğusunda Hayaşa-Azzi Krallığı'nın varlığını haber vermektedir. Hayaşa-Azzi Krallığı'nın lokasyonu konusunda belirttiğimiz üzere, bu krallığın merkezinin Kuzeydoğu Anadolu toprakları yani Erzurum-Erzincan arası olduğu ifade edilmektedir. Çat lokasyonu olarak Erzurum-Erzincan illeri arasında yer almaktadır. Hayaşa-Azzi Krallığı'nın lokalizasyonu konusunda yapılan değerlendirmeler dikkate alındığında Çat, Hayaşa-Azzi Krallığı sınırları içerisinde yer alması kuvvetle muhtemeldir. Hayaşa-Azzi Krallığı ile ilgili son yıllarda yapılan çalışmalarda Hayaşa-Azzi Krallığı'nı oluşturan toplumun bölgeden göç eden Hurilerin bakiyeleri olduğu yönünde fikirler ileri sürülmektedir.

Bölgenin Eskiçağ tarihinde önemli yeri olan diğer bir siyasi yapı ise Diauehi/Daiaeni Krallığı'dır. Asur krallarından Tiglatpaser I'nin (*MÖ.* 1114-1076) bölgeye yaptığı sefer hakkında bilgiler veren Yoncalı Yazıtı ile ilk bilgilerimizi edindikimiz

Diauehi/Daiaeni Krallığı, farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte Tercan-Sarıkamış arasına lokâlize edilmektedir. Çat bu lokalizasyonun merkezi sayılabilecek bir noktada yer almaktadır. Konumuzun başında coğrafi özelliklerini verdiğimiz Çat, özellikle büyük ve küçübaş hayvancılığın önemli ekonomik faaliyet oluşu bir merkezdir. Urartu ve Asur'un Diauehi/Daiaeni Krallığı üzerine yaptığı seferlerde bölgeden çok sayıda hayvanın ganimet ve vergi olarak aldığını görmekteyiz. Bu bilgiler doğrultusunda Çat ve çevresi krallığın sınırları içinde yer almış olması muhtemeldir.

Çalışma sahamız Çat, MÖ. IX-VI. yy. arasında Van ve çevresinde hüküm süren Urartu Krallığı hâkimiyeti altına girmiştir. Çat'ta Urartu Krallığı'na ait tespit ettiğimiz herhangi bir yazıta rastlanmamıştır. Fakat bölgenin Urartu hâkimiyeti altına girdiğini gösteren birçok kanıt mevcuttur. Çat ve çevresinin Eskiçağ tarihine ışık tutan en önemli merkezlerden biri, Gökçeşeyh Köyü'nde bulunan ve köyün ismi ile adlandırılan Gökçeşeyh Höyük'tür. Bir rastlantı sonucunda höyükte ele geçirilen ve Erzurum müzesine kazandırılan rhytonlar, Urartu sanatının en güzel örnekleri arasında olup bölgedeki Urartu varlığının en somut delillerindedir. Urartu Krallığı'nın bölgedeki hakimiyetini gösteren önemli merkezlerden bir diğeri Çat-Tercan arasında bulunan Şirinlikale'dir. Bölge Diauehi/Daiaeni Krallığı'nın müstahkem bir kalesiyken Arğişti I zamanında Urartu sınırlarına dahil edilmiş olmalıdır. Erzurum çevresi, Urartu Krallığı'nın kuzey ve kuzeybatı sınırını güvence altına almak ve bölgenin kaynaklarını kullanmak için, Çat ve çevresi ise Urartu Krallığı'nın Malatya-Elazığ bölgesindeki maden yataklarına ulaşabilmesi için çok büyük önem arz etmekteydi. Ayrıca bölgenin temel ekonomik faaliyeti olan hayvancılık Urartu için bir vergi kaynağıydı. Belirli aralıklarla bölgeye yapılan seferler neticesinde çok sayıda küçük ve büyükbaş hayvanın, altın ve gümüşün vergi olarak alındığı Urartu kaynaklarında anlatılmaktadır.

Çalışma sahamız Çat'ın köylerinden; Hubyar, Gökçeşeyh, Kızılca, Şeyhhasan bölgedeki Türkmen kültürünün köy isimleri üzerine yansımalarıdır. Yine çalışma sahamız içinde yer alan Cindik Kalesi, Kazarayazı'da bulunan Cunni Mağarası, Pasinler'de bulunan Cin Kalesi isimleri köken olarak birbiriyle benzerlik gösteren isimlerdir. Çalışma sahamız içersinde tespit ettiğimiz kültür varlıklarından Mağara Köyü mezarlığındaki mezar taşları, Türk-İslam mezar geleneği bezemeleriyle dikkat çekmektedir. Selçuklu dönemi mezar süslemeleriyle bezenmiş mezar taşlarında bazıları yerlerinden sökülmüş durumdadır.

KAYNAKÇA

- Adontz, N. (1946). *Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siede au VIe av. J.C.* Paris.
- Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul.
- Akurgal, E. (1959). "Urartu Medeniyeti". *Anatolia IV*. Ankara. 67-75.
- (1987). *Hatti Uygarlığı*. Ankara.
- (1989). *Anadolu Uygarlığı*. İstanbul.
- (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İstanbul.
- (2003). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara.
- Akyurt, M. (1998). *MÖ. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara.
- Alkan, N. (2009), "Tarihin Çağlara Ayrılmasında Üç'lü Sistem ve Avrupa Merkezci Tarih Kurgusu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 2 / 9* Trabzon. 23-42.
- (2014). "Tarihin Çağlara Ayrılmasında Üçlü Sistem ve Türk-İslâm Tarihi'nin Çağ Taksimi Meselesi". *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*. 43-64.
- Alpman, A. (1981). "Hurriler". *A.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25, Ankara, 284-312.
- (1998). "Anadolu'da Hurriler". III. *Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum. 27-37.
- Altan, E. (2003). *İkinci Haçlı Seferi*. Ankara.
- Altınlı, İ. E. (1963). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi*. İstanbul.
- Amiran, R. (1952). "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA". *Israel Exploration Journal* 2, Israel. 89 – 103.
- Arıncı, K. (2006). *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II*. Erzurum.
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1979). "Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler". *TTKong* 8, Ankara, 81-92.

- (1986). “Altınova”da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağının Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu”. *TTKong* 9. Ankara, 67-72.
- (1989). “Yarımburgaz 1988”. *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Antalya. 9-38.
- (1998). “Yarımburgaz Mağarası”. (Pleistosen arkeolojisi ile ilgili son çalışmalara 1997 gözüyle özet bir bakış). *Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology (TÜBA-Ar)*, 1, 9-25.
- Atalay, İ. (1978). *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- (1992). *Türkiye Coğrafyası*. İzmir.
- Atalay İ.-Mortan K. (2003). *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İzmir.
- (2005). *Türkiye Coğrafyası*. İstanbul.
- (2006). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul.
- Avcı, S. (2011). “Birinci Coğrafya Kongresi ve Türkiye’nin Coğrafi Bölgeleri Hakkındaki Tartışmalara Dair bir Not”. *Türk Coğrafya Dergisi*, (57). 95-99.
- Bahar, H. (2010). “Uygarlıkların Kaynağı Su”, *Su Medeniyeti Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Konya, 42-69.
- (2014). *Eskiçağ Uygarlıkları*. Konya.
- Barnett, R. D. (1956). “Ancient Oriental Influences on Archaic Greece”. *The Aegean and the Near East Studies Presented to Hetty Goldman Ed. S. Weinberg*. 218-238.
- (1963). “The Urartian Cemetery at Igydır”. *Anatolian Studies-XIII*. London, 153-198.
- (1982). “Urartu”. *CAH III /2*. 314-371.
- Bartl, K. (2001). “Eastern Anatolia in the Early Iron Age”. *Migration und Kulturtransfer*, herausgegeben von R. Eichmann und H. Parzinger. Bonn, 383-410.
- Barutoğlu, Ö. H. (1961). “Türkiye Tuz Yatakları”. *Bilimsel Madencilik Dergisi*, 1 (2), 68-78.
- Başak, O. (2008). “Taş Çağı’ndan Tunç Çağı’na Anadolu’da Maden Sanatının Gelişimi ve Kullanımı”. e-dergi.atauni.edu.tr.

- Bayram, H. (2015). *Erzurum İli'ndeki Jeotermal Sahaların Doğal Özellikleri ve Termal Su Kaynakları*, Erzurum: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Belli, O. (1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- (1982). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* -I. İstanbul, 139-208.
- (1985). "Doğu Anadolu Bölgesi"nde Demir Metalurjisinin Araştırılması". *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara, 365-378.
- (1993). "Ruinen monumentaler Bauten südlich des Van-Sees in Ostanatolien". *Festschrift für Peter Neve. Istanbul Mitteilungen* 43. Berlin, 255-265.
- (1997). *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları – Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia*. İstanbul.
- (2000a). "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması". (Edt. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. Ankara, 409-414.
- (2000b). "Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular". (Edt. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. Ankara, 371-379.
- (2000c). "Van Bölgesinde Urartu Krallığına Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Tapınakları". *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*. Ankara, 386-393.
- (2004). "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi". (Edt. O. Belli). *Urartu: Savaş ve Estetik*. İstanbul, 45-73.
- Benedict, W.C. (1961). "Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin". *JAOS* 81. 359-385.
- Bilen, Ö. (2009). *Orta Doğu Su Sorunları ve Türkiye*. İstanbul.
- Bilgiç, E. (1984). "Urartular". *Türk Ansiklopedisi XXXIII*. 40-41.
- Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*. (Çev. Halit Çambel). İstanbul.
- Blegen, C. M. (1963). *Troy and Trojanj*. London.
- Braidwood, R. J. (2008). *Tarih Öncesi İnsanlar*. İstanbul.
- Braidwood, R. J. - L. S. Braidwood (1960). *Excavations in the plain of Antioch*. Chicago.

- Burney, C. A. (1958). "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age". *Anatolian Studies* VIII, London, 157-209.
- (1966) "First Season of Excavation of the Urartian Citadel of Kayalıdere". *Anatolian Studies* 16, London, 55 vd.
- Burney, C. A. - D. M. Lang (1971). *The Peoples of the Hills*. London.
- Cameron, G. G. (1950) "The Annals of Shalmaneser III, King of Assyria; A new text". *Summer*, VI/1, 6-26.
- Causa H. - Atalay İ. (2011). *Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*. İstanbul
- Cavaignac, E. (1930). "Marija". *Revue Hittite et Asiatique* I. 15-17.
- (1934). "Le Premier Royaume d'Armenia". *RHA* 17, 9-14.
- Cevad, A., - Özey, R. (2000). "1897'de Erzurum". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 6 (3). 143-149.
- Ceylan, A. (1994). *Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum.
- (2000). "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması". XVII. AST- II. Ankara. 181-193.
- (2001). *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*. Erzurum.
- (2002). "Yazılıtaş-Horasan". *Çağlayan Aras* 1/1, 14-15.
- (2005). "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age". *Anatolian Iron Ages* V. London 21-29.
- (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır)*. Erzurum.
- (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları –II*. Erzurum.
- (2017). "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, 517-568.
- Ceylan, N. (2015). *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2016). "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu. *The Two Historical Roadsof The Pasin Plainopened To The North*", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 9 (43), 656-671.

- Ceylan, A. - O. Özgül. (2013) *Iğdır'ın Eskiçağ Kaleleri*. Erzurum.
- Ceylan A. - Y Günaşdı. (2018). *Erzurumu'un Eskiçağ Kaleleri*. Erzurum.
- Childe, G. (1952). *Tarihte Neler Oldu*. İstanbul
- (1965). *Kendini yaratan İnsan* (Çev. Filiz Karabey Ofluoğlu). İstanbul.
- (1993). *Tarihte Neler Oldu*, (Çev. Mete Tunçay-Alaeddin Şenel). İstanbul
- Cornelius, F. (1973). *Geschichte der Hethiter*. Dramstadt.
- Çambel, H. -Braidwood, R. J. - Özdoğan, M. (1990). "1988 Çayönü Kazıları". *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I. C. I, Ankara, 59-80.
- Çay, A. - İ. Durmuş. (2002). "İskitler", *Türkler*. C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yay.: 575-596.
- Çevik, N. (1991). *Urartu Kaya Mezarları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çilingiroğlu, A. (1977). "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *An Ar Iv-V*, 235-270, İstanbul.
- (1983). "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları". *Anadolu Araştırmaları IX*. Ankara, 312 vd.
- (1984). *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*. İzmir.
- (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir.
- (1997). *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*. İzmir.
- Danişmend, İ. H. (1966). *Türklük Meseleleri*. İstanbul.
- Darkot, B. (1961). *Türkiye Coğrafyası*. İstanbul.
- Diakonoff, I. M. (1951). "Assiro". *Vavilonskie İstocniki po istorii 2/3*. 52-73.
- Diakonoff, I.M.- S.M. Kaskhai. (1981). *Geographical Names According to Urartian Textes*. Wiesbaden.
- Diler, A. (1988). "Gökçeşeyh Buluntuları Işığında Protomlu Boynuz Rhytonların Kökeni ve Gelişimi". *Belleten*, 202, 19-32.
- Dinçol, A.M. (1982). "Hititler Öncesi Anadolu". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*. İstanbul, 11-16.

- (1987). "Hititler". *AU Ans I*, Ankara,18-120.
- Dinçol, A. M.- Dinçol, B. (1992). "Die Urartaische inschrift aus Hanak (Kars)", *Fesischrift Sedat Alp*, Ankara, 109-117.
- (2011). "Urartu Yazısı ve Dili". *Urartu Doğu'da Değişim* (Edt. Köroğlu, K.- Konyar, E). İstanbul, 172-185.
- Dinçol, A. M. - E. Kavaklı. (1979). "Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı/Neuere Urartaeische Inschriften aus dem Dorfe Karahan". *Anadolu Araştırmaları*, (6), 17-32.
- Doğanay, H. (1989). "*Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri*". (Edt. A. Kara), Şehr-i Mübarek Erzurum, 243-354.
- (1995). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*. Erzurum,
- (1997a). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. MEB.
- (1997b). "Fitolojik Kökenli Bir Fosil: Oltu Taşı". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 3(2).
- (1998). *Enerji Kaynakları: Ekonomik coğrafya II*. Ankara.
- (2005). *Genel ve Fiziki Coğrafya*. Erzurum.
- Durmuş, İ. (1997). "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler". *Bulleten LXI*. Ankara, 273-286.
- (2002). "İskitlerin Kimliği". *Türkler*, C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yay.: 620-627.
- (2008). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
- Durukan, M. (2004). "Oba Bölgesi ve Bölgede Kullanılan Polygonal Duvar Tekniği". *Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı*.
- Dyson, R.H. (1968). "The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau". *CAH II*, 14-16.
- Erdoğan, S. (2017). "Çivi Yazılı Kaynaklara Göre Zuhma – Suhme – Suhne/i". *Bingöl Araştırmalar Dergisi*, sayı. II, 11-23.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.
- Erin, N. (2003). "18. yy.'da Erzurum Tuzlaları: Osmanlı Tüketim Mallarına Bir Katkı". *A.Ü. Türkiyet Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 21, Erzurum.

- Erkmen M. - G. Altunkaynak. (2017). "2016 Yılı Alaybeyi Höyük Kazısı". 26. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Hatay, 237-262.
- Ertek, T. A. (2011). "Hasan Âli YÜCEL ve Birinci Coğrafya Kongresi (1941)". *Türk Coğrafya Dergisi*, (57). 11-19.
- Erzen, A. (1964). "Ünseli (Ernis) Mezarlığı". *Belleten* 111. Ankara, 570-572.
- (1974). "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı". *Belleten*, 38 (150), 191-230.
- (1978). *Çavuştepe I, MÖ. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara.
- (1979). *Eastern Anatolia and Urartians*. İstanbul.
- (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.
- Erzen, A.- E. Bilgiç vd. (1964). "Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu". *Tarih Araştırmaları Dergisi* XII /1, 19-20.
- Esin U. (1969). *Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*. İstanbul.
- (1979). "Tepecik Kazısı, 1973". *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Ankara. 79-94.
- (1984). "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu". *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. İzmir, 11-30.
- (1999). "1998 Aşıklı Höyük (Aksaray İli) Kurtarma Kazısı Raporu". *21. Kazı Sonuçları Toplantısı* Ankara 71-80.
- (2011). "Aşıklı Höyük". *Arkeoatlas (Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 72-73.
- Esin, U. - S. Harmankaya. (1987). "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986". *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara. 79-126.
- Evliya ÇELEBİ (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi-III*. (Yay. S. A. Kahraman - Y. Dağlı), Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Fırat, M. (2016). *Antik Çağ'da Taş Duvar İşçiliği*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

- Forrer, E. (1931). "Hayasa-Azzi". *Caucasica IX*, Leipzig, 1-24.
- Frangipane, M. (1993). "The Result of the 1991 Campaign at Arslantepe Malatya". XIV. *Kazi Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 213-230.
- (2011). "Doğu Anadolu". *Arkeoatlas (Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 158-172.
- French, D. - Hillman, H. – G. C. Payne. - R. J. (1972). "Excavations at Can Hasan III, 1969-1970". (Edt: E. Higgs), *Papers in Economic Prehistory*, Cambridge University Pres, Cambridge, 180-190.
- Friedrich, J. (1930). "Staatsverträge II". *MVAG 34/1*, Leipzig, 103 vdd.
- Garstang, J. (1943). "Hittite Military Roads in Asia Minor". *AJA 47*, Boston, 35-62.
- Garstang, J.- O. R. Gurney. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. London.
- Gelb, L. - P.M. Purves. - A.A. Macrae. (1943). *Nuzi Personal Names*. Chicago.
- Genç, Ö. (2002). *Doğu Anadolu Bölgesinin Ekonomik ve Sosyal Durum Raporu*. Ankara.
- Gurney, O. R. (1973). "Anatolia c. 1750-1600 B.C.". *CAH II /1*, 228-255.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2016). "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik". *TÜBA-AR 19*. Ankara, 113-136.
- Günbattı, C. (2007). *Sumerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular (Kökenleri, Tarihleri, Dilleri ve Kültürleri)*. Ankara.
- Güney, E. (1990). "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı". *Coğrafya Araştırmaları*, 2, 323-328.
- (2004). *Türkiye Hidrocoğrafyası*. İstanbul.
- Goetze, A. (1928). "Madduwattas". *MVAEG XXXII*, 1-178.
- (1930). "Bemerkungen zu dem Hethitischen Text". *RHA I*. 18-30.
- (1957). *Kleinasien in Kulturgeschichte des Alten Orients III*. München.
- (1967). "Die Annalen der Mursilis". *MVAEG 38*. Darmstadt, 17 vdd.

- (1975). "Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish". *CAH II* /2. 117-129.
- Grakov, B. N. (2008). *İskitler*. İstanbul.
- Gürsoy, C. (1974). "Türkiye'nin Tabii Yolları". *Türk Coğrafya Dergisi* 26. 24-30.
- Günaltay, Ş. (1987). *Yakınşark II Anadolu*. Ankara.
- Güngördü, E. (2010). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara.
- Güner, İ. (2012). *Türkiye'nin Coğrafi Konumu Sınırları ve Jeopolitiği*. Muğla.
- Güneri, A. (1987). "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması". V. *Araştırma Sonuçları II*, Ankara, 45-75.
- (1992). "Doğu Anadolu Yeni Gözlemler". *Tarih Araştırmaları Dergisi* -30. Ankara, 149-195.
- Güterbock, H.G. (1938). "Die Historische Tradition und ihre Literarische Gestaltung bei Babylonien und Hethitem bis 1200, Zweiter Teil: Hethiter," *ZA* 44, 45-149
- (1956). "The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II". *JCS* X. Boston, 41-68.
- (1967). *Siegel aus Baghazköy die Königssiegel der Grabungen Bis 1938*. AFO Beiheft 5, Osnabrück.
- Güven, D. (1996). *Çat İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü*. Erzurum. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Jahukyan, G.B. (1961). "The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages" *Archiv Orientalni* 29/3, 353-495.
- Hanfmann, G. M. A. (1951). "The Bronze Age in the Near East: A Review Article". *AJA* 55/4, Boston, 355-365.
- Harmankaya, S. (2002). "Türkiye İlk Tunç Çağı araştırmaları üzerine bir değerlendirme". *TAY* 4a/b, *İlk Tunç Çağı*, 7-41.
- (1998). "Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Deneme". *TAY*, 13-20.
- (1998). "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme". *TAY*, 7-16.

- Harmankaya, S. - O. Tanındı. (1996). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/Epipaleolitik*. İstanbul.
- Harmankaya S - O. Tanındı (1997). "Biris Mezarlığı, Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri". I, TAY-Paleolitik/Epipaleolitik, İstanbul.
- Harmankaya, S. - O. Tanındı - M. Özbaşaran. (1998). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III Kalkolitik*. İstanbul.
- Harmankaya, S. - B. Erdoğdu. (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-4*. İstanbul.
- Hauptmann, H. (1982). "Norşun Tepe Kazıları, 1974". *Keban Projesi 1974 Çalışmaları*. Ankara, 13-40.
- (2007). "Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem". (Edt: M. Özdoğan – N. Başgelen). *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı – Türkiye'de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular. Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 131-164.
- Herzfeld, E. (1968). *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*. Wiesbaden.
- Herodotos. (1983). *Herodot Tarihi*. İstanbul.
- Hood, S. (1951). "Excavations at Tabara el Akrad". *Anatolian Studies I*. London, 113-145.
- Hodder, I. (2007). "Çatalhöyük Yeni Çalışmalar". (Edt: M. Özdoğan – N. Başgelen). *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı – Türkiye'de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular. Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 313-329.
- Hoşgören, M. Y. (1994) "Türkiye'nin Gölleri". *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 29, İstanbul 19-51.
- Hortmann, R. (1988). "Dicle". *İslam Ansiklopedisi- III*. Ankara, 582-585.
- Hrozny, B. (1947). *Ancient History of Western Asia, India and Crete*. Praq.
- Hulin, P. (1960). "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf". *Anatolian Studies X*, London, 205-207.
- Işık F. (1987). "Şirinkale. Bilinmeyen bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu'daki Yaratıcı Dağ Topuluğunun kaya Anıtları Hakkında İzlenimler", *Bellekten LI 200* Ankara, 497-534.

- Isaev, V. A. - M. V. Mikhailova. (2009). "The hydrography, Avolution, and Hydrological Regime of the Mouth Area of the Shatt al-Arab River". *Water resources*, 36 (4), 380-395.
- İnandık, H. 1965, *Türkiye Gölleri (Morfolojik ve Hidrolojik Özellikler)*. İstanbul.
- İplikçioğlu, B. (1990). *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul.
- Kaya, F. (2017). "Coğrafi Potansiyelleri Temelinde Türkiye Jeopolitiği ve Dünya Siyasetindeki Yeri". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 1-14.
- Karakuzulu, Z.- G. Atnur. (2007). "Kültür Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Tortum, Çıldır ve Tödürge (Demiryurt) Gölleri". A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sayı 34 Erzurum.
- Karpe, V. M. - A. M. Karpe (2016). "Kayalıpınar/Samuha'da Yapılan Kazı Çalışmaları". Edirne, 297-316.
- Kavtaradze, G. L. (2004). "The Chronology of the Caucasus during the Early Metal Age: Observations from Central Trans-Caucasus". *Sagona, A.: A View from the Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney. Ancient Near East Studies, supplement, 12*, 539-556.
- Khurt, A. (2013). *Eskiçağ'da Yakındoğu*. İstanbul.
- Kınal, F. (1953). *Géographie et l'Histoire des Pays d'Arzava*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları. Ankara.
- (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara.
- (1987) *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara,
- (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara.
- Kiguradze, T. (2000). "The chalcolithic-early bronze age transition in the eastern Caucasus". *Publications de l'Institut Français d'Études Anatoliennes*, 11 (1), 321-328.
- Kiguradze, T.- A. Sagona. (2003). *On the origins of the Kura-Araxes Cultural Complex* (pp. 38-94). na.
- Kinnier, J.V. Wilson. (1962). "The Kurba'il Statue of Shalmanesser III", *Iraq*, XXIV-II, 90-115.

- Kleiss, W. (1972). "Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1971". *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 5, 132-242.
- Koca N. (2012). "Türkiye'de Madencilik ve Enerji Kaynakları" Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği. (Edt. H. Yazıcı, M. K. Koca) Ankara.
- Koca, S. (2003a). *Türk Kültürünün Temelleri II*. Ankara.
- (2003b). *Türkiye Selçuklular Tarihi, II, Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176)*. Çorum.
- Koçak, Y. - Terzi, E. (2012). "Türkiye'de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri". *KAÜ-İİBF Dergisi*, 3(3), 163-184.
- Koçhan, N. – M. Karaosmanoğlu vd. (2005). "Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri". *Arkeoloji. Anadolu ve Avrasya*. Erzurum, 3–14.
- Koçman, A. (1993). *Türkiye İklimi*. Ege Üniversitesi.
- Koday, S. (2005). *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*. Erzurum.
- Konyalı İ. H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*. İstanbul.
- Konyar, E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2011). "Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri". *Urartu Doğu'da Değişim* (Edt. Köroğlu, K. - Konyar, E). İstanbul, 206-231.
- Konukçu, E. (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Ankara.
- Koşay, H.Z. (1948). "Karaz Sondajı". *III.TTKong*, Ankara. 165-169.
- (1962). "Pulur Kazısı, 1960". *Tarih Araştırmaları Dergisi II*. Ankara, 25-28.
- (1964). "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)". *Atatürk Konferansları I*. Ankara, 91-94.
- (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*. Ankara. 14-15.
- (1972). "Hitit Tapınağı Samuha Nerededir?". *Bulleten XXXVI*. Ankara, 461-468.
- (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara.

- Koşay, H. Z. - K. Turfan (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Bulleten XXIII/91*, Ankara, 349-413.
- Koşay, H. - H. Vary (1964). *Pulur Kazısı*. Ankara.
- (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*. Ankara.
- (1974). "İkiztepelere 1965 Kazı Raporu". *Türk Arkeoloji Dergisi XXI-1*, Ankara, 75-101.
- Kökten K. (1953). "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-XI*, 2-4, Ankara, 177-209.
- (1971). "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969". *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara, 13-22.
- König, F. W. (1955-57). *Handbuch der Chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft 8*, Graz.
- Kroll, S. (1976). "Keramik Urartäischer Festungen in Iran" *Archäologische Mitteilungen aus Iran, Ergänzungsband 2*, Berlin.
- Krupnov, F. I. (1964). "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community". *Soviet Anthropology and Archaeology III*, 31-42.
- Ksenophon (1984). *Anabasis*. İstanbul.
- Kuftin, B. A. – H. Field. (1946). "Prehistoric culture sequence in Transcaucasia". *Southwestern Journal of Anthropology*, 2 (3), 340-360.
- Kunç, S. A. Çukur. (1988). "Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri". *V. Arkeometri Sonuçlar Toplantısı*. Ankara, 29-38.
- Kuşnareva K. – T. N. Cubinişvili. (1970). *Drevny Kultury Yuznogo Kavkaza* (Güney Kafkasya'nın Antik Kültürleri). Leningrad.
- Lahn, E. (1944). "Tortum Gölü ve Tortum Şelalesi". *Türk Coğrafya Dergisi*, (5-6).
- Lamb, W. (1954). "The Culture of North- East Anatolia and Its Neighbours". *Anatolian Studies* 4. 21-32.
- Laroche, E. (1966). *Les Noms des Hittites*. Paris.
- Lehmann Haupt, C. F. (1928-1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin- Leipzig.

- Iessen, A. A. – Degen - V. E. Kovalevskij. (1935). *Iz istorii drevnej metallurgii Kavkaza*. Ogiz-Selhozgiz.
- Levine, L. (1974). "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros". *IRAN* XII. London, 99 vd.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*. London.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Record of Assyria and Babylonia*. Chicago.
- (1968). *Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical records Assyria from the Earliest Times to Sargon to the end*. Chicago 1926-1927. New York.
- Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia: Travels and Studies, Vol. II*. London: Longman's Green and Company.
- Maisels, C. K., (1999). *Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş*. Ankara.
- Manfred R. – B. Blancke. (1984). "Hasek Höyük 1983". *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*. İzmir 181-190.
- (1987). "1986 Yılı Hasek Höyük". *Kazıları IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 71-76.
- Mellaart, J. (1954). "Preliminary report on a survey of pre-Classical remains in southern Turkey". *Anatolian Studies, IV*, 175-240.
- (1958) . "Excavations at Hacilar. First Preliminary Report". *AS* 8. 127-156.
- (1959). "Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report". 1958". *AS* 9, 51-65.
- (2003). *Çatalhöyük Anadolu'da Bir Neolitik Kent*. (Çev. G. B. Yazıcıoğlu) İstanbul, 112-113.
- Melikişvili, G.A. (1950). "Diauehi". *Vestnik Drenaj İstorii* 34/4. 26-42.
- (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova
- (1971). *Die Urartaische Sprache*. Roma
- Mellink, M. J. (1961). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 65, New Jersey, 171-185.
- Memiş, E. (1995). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.

- (1997). *Genel Tarih*. Konya.
- (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa.
- (2007). *Eskiçağ Türkiye Tarihi: (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*. Bursa.
- Memiş, E.- C. Bülbül. (2014). *Eskiçağ'da Göçler*. Bursa.
- Meyer, E. (1953). *Geschichtedes Altertum II*. Stuttgart.
- Mieroop, M.V.D. (2006). *Antik Yakındoğu Tarihi*. Ankara.
- Mill, H. R. (1915). *The International Geography*. Newyork.
- Miyake, Y. (2011). "Statü Eşyaları". *Arkeoatlas (Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 120-121.
- Moule A.C.- P. Pelliot. (1938). *Marco Polo. The Description of the Word*, London, 1938.
- Naumann, R. (1985). *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara.
- Nikolskii, M. (1893). Klinoobrazniye nadpis Rusi I Kelani Kirlani (Aluçalu) na Beregu Gokçiv Erivansboyguberniyi, *Archaeologičeskiye Izvestiya, Zametki* (1).
- Oded. B. (1979). *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. Wiesbaden.
- Orthmann, W. (1963). *Frühe Keramik von Bogazköy*. Berlin.
- Olmstead, A. T. (1968). *History of Assyria*. London.
- Otten, H. (1969). "Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi". *Bellekten XXXIII*. Ankara, 359-369.
- Özcan, A. T. (2012). "XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları". *Turkiyat Mecmuası*, C. 22 / Güz.
- Özdemir, M. (1974). *Erzurum ve Civarında Şifalı Sayılan Suların Fiziko-Kimyasal Analizleri ve Sağlığa Etki Özellikleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Özey R. (2002). *Siyasi Coğrafya*. İstanbul.
- (2002). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. İstanbul.
- (2017). *Türkiye'nin Jeopolitiği (Değişimler ve Öncelikler)*. Ankara.
- Özçelik, İ., (2001). *Yöntem, T. A. Teknikler*. Ankara.

- Özfirat, A. (2006). "Van Müzesi'nden Bir Rhyton (A Late Bronze-Early Iron Age Rhyton from the Van Museum)". *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması - Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections*, Edt. A. Erkanal-Öktü, E. Özgen, S. Günel ve diğ., İstanbul, 585-588.
- Özdoğan, M., (2010). "Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Yerleşim Yerinde Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması. (Çayönü: Protection And Site Management Of A Pre Pottery Neolithic Site). *TÜBA-KED (Turkish Academy of Sciences journal of cultural inventory)*, 8 (8), 141-154.
- (2011). "Köyden Kente". *Arkeoatlas (Tarih öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 102-106.
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2015). "Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer - İskit Yer Adları". *BELGÜ 2*. 159-172.
- (2016). "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)". *TUBA-AR*, 19 (1). 137-157.
- Özgür, E. M. (2001). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara.
- Palmieri-Sertok-Hauptmann-Hess. (1996). "Doğu Anadolu'da Madencilik'in Doğuşu ve Gelişimi". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1995 Yıllığı*, Ankara.
- Pauthier, M.G. (1865). *Le Livre de Marco Polo*. Paris.
- Payne, M. R. (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1990). "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-I*, Van, 168-176.
- (1991a) . *Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum.

- (1991b). *Hayaşa*. Erzurum.
- (1994). “Başlangıçtan Urartu“nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi”. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*. Ankara, 327-345.
- Piotrovskii, B. B. (1950). Karmir-blur 1 (Rezultati Rabot Arheologičeskoy Ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk Arm SSR i Gosudarstvennogo Ermitaja 1939-1949). Erivan.
- (1959). *Vanskoje Carstvo (Urartu)*. Moskova.
- (1962). “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium. B.C.”. VI. *International Concrress of Prehistori and Proto historic Sciences*. Moscow, 7.
- (1966). *II Regno Dı Van Urartu*. Roma.
- (1969). *Urartu*. Geneva.
- Polat, S. (2003). *Karasu Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Anabilim Dalı İstanbul.
- Reyhan-Cengiz, (2015). *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*. Ankara.
- Rosenberg, M., (1993). “The Hallan Çemi Excavation 1991". *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt*, Ankara, s. 117-130.
- Russel, H. F. (1984). “Shalmanaser“s Campaing to Urartu in 856 B.C. and Historical Geopraphy of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sourctes”. *Anatolian Studies* 24. 185 vd.
- Sagona, A.G. (1984). *The Caucasian Region in the Early Bronze Age. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214*.
- (2000). “Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia”. *Chronologiesdes Paysdu Caucase et deL'Euphrateaux IVe - IIIe Millenaires: Actesdu Colloqued 'İstanbul, 16- 19 Decembre 1998, Varia Anatolica XI*, İstanbul, 329-373.
- A. G. (2011). “Sos Höyük”. *Tatih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul. 163-166.

- Sagona A. - C. Sagona (2000). "Excavations at Sos Höyük, 1998". *KST- XXI-I*, Ankara, 143-144.
- Sagona, A.G.- C. Sagona, H. Özkorucuklu (1995). "Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report". *Anatolian Studies* 45. London, 193-218.
- (1997). "Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report". *Anatolica* 23, 181-226.
- (1998). "Excavations Sos Höyük 1996". XIX. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I. Ankara, 245-250.
- (1999). "Excavations at Sos Höyük, 1997". XX. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I. Ankara, 205-206.
- Sagona, A.. - C. Sagona-M. Erkmén, S. Howells (1996). "Excavations at Sos Höyük-1994". XVII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I. Ankara, 129-150.
- (1997). "Excavations at Sos Höyük-1996". XVII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I. Ankara, 181-226.
- (1998). "Excavations at Sos Höyük-1997". XVII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I. Ankara, 31-64.
- Sagona, A. - M. Erkmén-C. Sagona (1997). "Excavations Sos Höyük 1995". XVIII. *KST- I*, Ankara, 137-143.
- Sagona, A., - P. Zimansky (2009). *Ancient Turkey*. London.
- (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri, MÖ. 1.000.000-550. Arkeoloji ve Sanat Yayınları*. İstanbul.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu*. Roma.
- (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmst.
- Sami, Ş. (1889 (1306)). *Kamusü'l- Alâm*. İstanbul.
- Saraçoğlu, H. (1956). *Doğu Anadolu, Türkiye Coğrafyası Üzerine Etütler. Cilt I, Maarif Basımevi, İstanbul*.
- (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul.

- Sayce, A. H. (1882). "The cuneiform inscriptions of Van". *JRAS* 14, (no. 1-57), 377-732
- (1888). "The cuneiform inscriptions of Van". 3, *JRAS* 20, 148 (no. 58-68), 1-48.
- (1890a). "Monolith inscription of Argistis king of Van". *Records of the Past* 4, 134-136.
- (1890b). "The great inscription of argistis on the rock of Van". *Records of the Past* 4, 117-133.
- (1893). "The cuneiform inscriptions of Van". part 4, *JRAS* 25, (no. 69-79), 1-39.
- (1894). "The cuneiform inscriptions of Van". part 5, *JRAS* 26, (no. 80-85), 691-732.
- Saulcy, I. F. J. C. (1853). *Voyage autour de la mer morte et dans les terres bibliques*. Paris.
- Savaş, S. Ö. (2006). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ.Ö.2.Bin Yılında) Madencilik ve Maden Kullanımı*. Ankara.
- Selen, H. S. (1945). "Türkiye'de Köy Yerleşmeleri Ve Şehirleşme Hareketleri". *Türk Coğrafya Dergisi*, (7-8). 97-106.
- (1949). "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları". *Türk Coğrafya Dergisi*, XI-XII, 102-109.
- Schaffer, C. F. A. (1948). *Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale*. London.
- Schuler, E. Von (1965). *Die Kaşkärer, Ein Beitrag Zur Ethnographiedes Alten Klein Asien*. Berlin.
- Schmidt, K. (2005). "Göbekli Tepe Excavations 2004". 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı, II. Cilt*, Ankara, 343-352.
- SchMÖ.kel, H. (1957). *Geschichte Vorderasien, Kellschriftforschung und Alte Geschichte Vorderasiens*. Leiden.
- Schulz, F. E. (1840). Memoire sur le lac de Van et ses environs, *JA* 3(9), 257-323.
- Sever, R. (2005) "Erzurum-Bingöl Karayolu'nda Ulaşımı Güçleştiren Coğrafi Etmenler". *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 10, Sayı 14, 283-309.
- Sevin, V. (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- (1988). "The oldest highway: between the regions of Van and Elazığ in Eastern Anatolia". *Antiquity* 62. 547-551.
- (1999). "The Origins of the Urartians in the light of the Van/ Karagündüz Excavations". Çilingiroğlu, A.-Mathews, R. J. (ed.), *Anatolian Iron Ages, The 328 Proceeding of the Fourth Anatolian Iron Ages. Anatolian Studies XLIX*. 159-164.
- (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul.
- (2005). "Urartu Sanatı", *Arkeo Atlas 4*, İstanbul 116-117.
- (2010) *Yeni Asur Resim Sanatı*. Ankara.
- (2011). "Urartu Devleti". *Arkeoatlas (Tarih öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*. İstanbul, 422-480.
- (2013). *Anadolunun Tarihi Coğrafyası*. Ankara.
- (2016). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul.
- Sevin, V. – E. Kavaklı (1996). *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz*. İstanbul.
- Sevin, V- A. Özfirat (2000). "Van Altın-tepe Kazıları". *Türkiye Arkeolojisi*, İstanbul Üniversitesi. İstanbul, 217-223.
- Slattery, J. C.D. (1987). "Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic Perspective". *Reprint from al Rafidon, Vol. VIII*, Tokyo, 1-30.
- (1988) "The Defence of the Urartian Northern Frontier". *Al Rafidan IX*.173-194.
- Strabon (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*.
- Soyukaya, N. (1999). "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi". *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 27-37.
- Sözer, A. N. (1969). *Diyarbakır Havzası*. Ankara.
- Sözer, A.N. (1970). *Erzurum Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*. Erzurum.
- Stillman, N. – N. Tallis. (1984). *Armies of the ancient Near East 3000 BC to 539 BC*. Worthing, Sussex, England: Wargames Research Group.
- Sukenik, Y. (1947). "On the Technique of Khirbet Kerak Ware". *Bulletin of the American Schools Of Oriental Research* 106, 9–17.

- Şahin, H. A. (2004). *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri, MÖ. 1975-1725*. Erciyes Üniversitesi.
- (2012). “MÖ. II. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu'nun En Önemli Ticaret merkezi Olan Kaniş/Karum Lewantinizmin İlk Örneği Midir?”. 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Türkiye. 2895 vd.
- (2018). “Eski Önasya Çivi Yazısı Hukukunda Evlat Edinme”. *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, Vol.10. 111-123.
- Şahin, İ. F. (2012). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği: Türkiye'de Ulaşım*. Ankara.
- Şenyürek, M. S. (1944). “Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not”. *DTCFD* 2/2. Ankara, 349-352.
- Tansuğ, K. (1949). “Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve MÖ. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti”. *DTCFD VII /4*. 535-550.
- Tarhan M. T. (1972). *Eski Çağ'da Kimmer Problemi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- (1978). *MÖ. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*. (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- (1982). “Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi” Hakkında Yeni Görüşler”. *Anadolu Araştırmaları-VIII*. İstanbul, 69-114.
- (1983). “The Structure of the Urartian State”. *Anadolu Araştırmaları IX*. İstanbul, 295-310.
- (1986). “Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri”. IX. *TTKong*, Ankara, 285-301.
- (2000). “Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ'ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar”. O. Belli (Edt.). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*. Ankara, 191-200.
- (2002). “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler”, *Türkler*, C. I, Ankara, 597-610.
- Tarhan T. – V. Sevin. (1997). “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları, Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler”. *Anadolu Araştırmaları, IV-V*, 1997, 273-409.
- Tarkan, T. (1974). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 7-22.
- Tekin, O. (2010). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul.

- Tellioğlu, İ. (2004). *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon.
- Tseretheli, G. V. (1939). *Sakartvelos musunms Urartuli dzegleb / Urartskiye pomyatniki muzeyi Gruziyi, Tiflis*.
- Togan, Z. V. (1985), *Tarihte Usul*. İstanbul.
- Tozlu, S. (1997). *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2001), "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)", *İst. Üniv. Edb. Fak. Tarih Araştırma Merkezi, Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001, Bildiriler. Globus Dünya Basımevi, İstanbul*.
- Tuncel, M. (1991). "Aras". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III*. Ankara. 332-335.
- (1996). "Fırat". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III*. Ankara. 31-34.
- (1996). "Dicle". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III*. Ankara. 281-282.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul.
- (1980). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul.
- Ünal, A. (1997) "Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler". *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, 11-35.
- (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*. İstanbul.
- Üngör, İ. (2018). "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (17 Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Sayısı), 93-129.
- Ünsal, V. (2006). "Karaz Kültürü'nün Kuzey Sınırı". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 16. 127-142.
- (2012). "Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu)". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (28), 209-224.
- (2017). "Hayaşa Krallığı'nın Kuzeydoğu Anadolu'daki Varlığı ve Hayaşa-Hitit İlişkileri". *Social Science Studies Cilt 5, Sayı IV, s. 790-809*.
- Van Loon M. N. (1966). *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*. İstanbul.

- Wickede A. V. (1984). "Çavi Tarlası 1983". *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*. İzmir 191-196.
- Wilhelm, G. (1994). *The Hurrians*. Warminster.
- Yakar, J. (1985). "The Later Prehistory of Anatolia". *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*. BAR-2. Oxford, 268 vd.
- (1997). "Hacılar". *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East I*, New York, Oxford. 448-449,
- Yalçın, H. G. (2012). *Die Karaz-Keramik von Tepecik*. İstanbul.
- Yalçınkaya, I., Otte, M., Taşkiran, H., Özçelik, K., Atıcı, A. L., Kösem, M. B., ... & Kartal, M. (1987). "Yılı Karain Kazısı". *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 15-36.
- Yazıcı, H. (1995), "Kızıldağ (Sivas) Geçidi Çevresinde Coğrafi Gözlemler". *Türk Coğrafya Dergisi* Sayı:30, 97-113.
- Yener A. (1999). "1998 Tel Kurdu Kazısı". *21. Kazı Sonuçları Toplantısı* Ankara, 185-192.
- Yermukhamedova, A. (2005). *Urartu Devleti'nin Siyasi ve Askeri Tarihi*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri (Sümeroloji) Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Yılmaz, A. - Telci, C. (2010). "Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 14-33.
- Yiğit, T. (2005). "Hurriler'e İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki ilk Kayıtlar". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38, Ankara, 55-69.
- Yücel, T. (1987). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara.
- Young, T.C. (1967), "The Iranian Migration into the Zagros". *Iran* V, 11 vd.
- Zimanski, P. E. (1985). *Ecology and Empire. The Structure of the Urartian State*. Chicago.
- Çat Yaban Hayatı Geliştirme Sahası Planı, Erzurum 2012. (Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü 13. Bölge Müdürlüğü Erzurum Şube Müdürlüğü).

Kuran-ı Kerim Nahl Süresi 15. Ayet.

Tevrat: Tekvin 14: 6; Tesniye II: 12; Tarihler I: 39.

Yeni Rehber Ansiklopedisi. 1996. İstanbul.

Yurt Ansiklopedisi Cilt 4. (1982). İstanbul.

20 Mayıs 1937 Tarihli ve 13020 numaralı Kararname.

1943 CHP Kaza Kongreleri Dilekleri, s.169.

01.03.1954 Kanun Layihası.

D.M.İ.G.M., 1969: 26-27.

1973 Erzurum İl Yıllığı.

1986 Erzurum İl Yıllığı.

D.M.İ.G.M., 1994-1997.

<http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>.

<http://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/il-maden-potansiyelleri>.

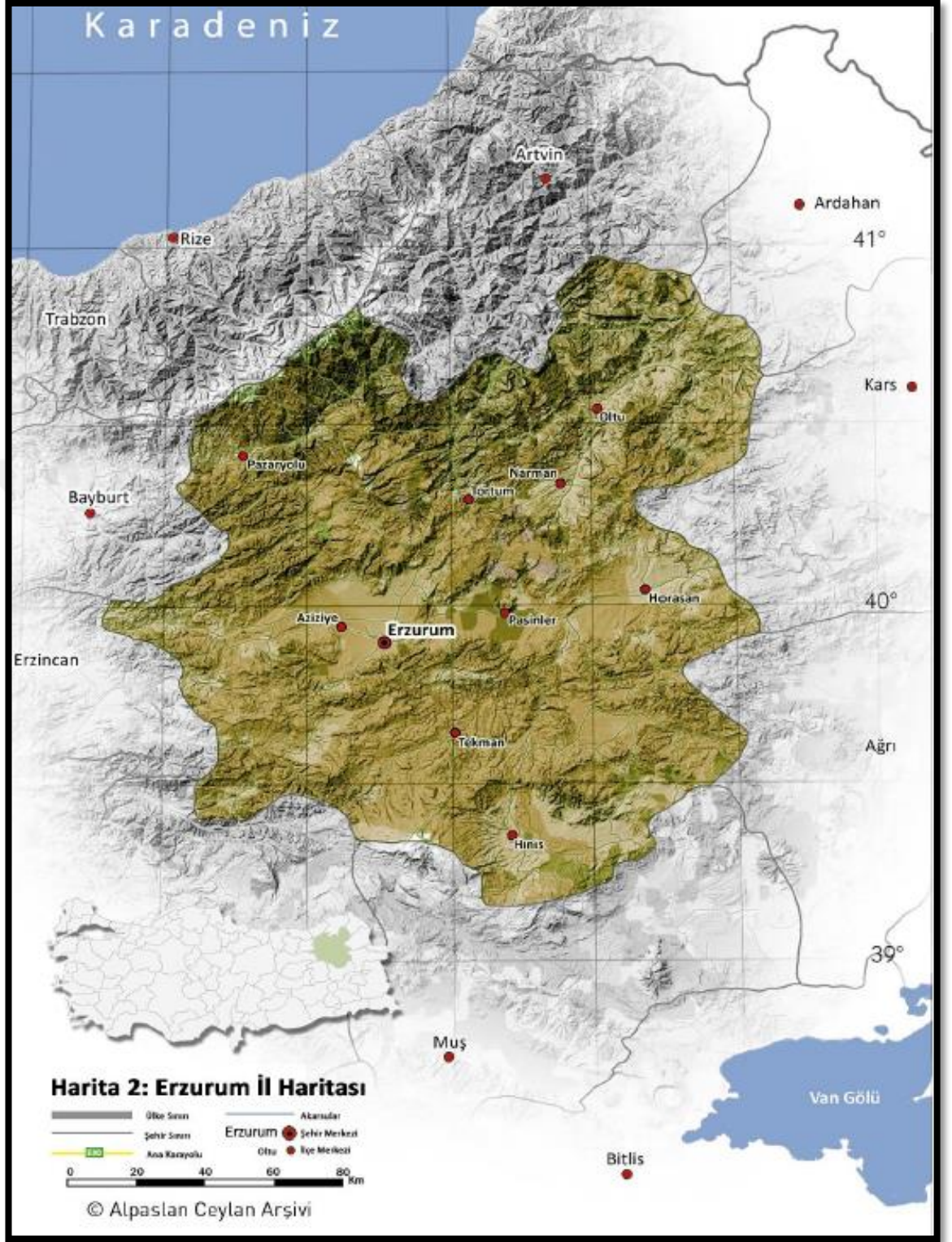
<http://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/il-maden-potansiyelleri>.

http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel2010/Erzurum_Madenler.

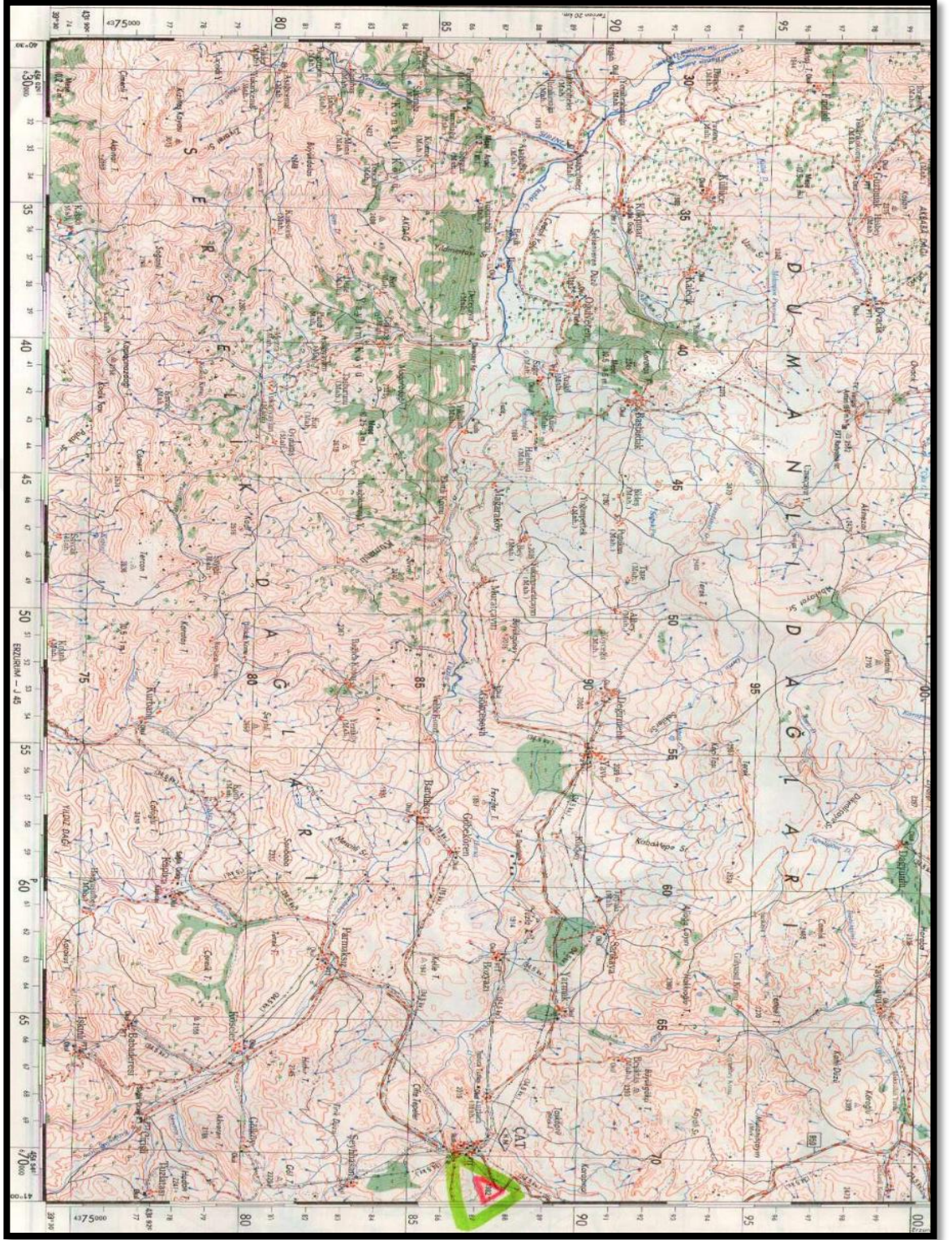
http://www.csb.gov.tr/db/ced/eduardosya/Mintek_83482Krom_15_07_2014%20.

http://tayproject.org/downloads/Neolitik_SH.pdf.

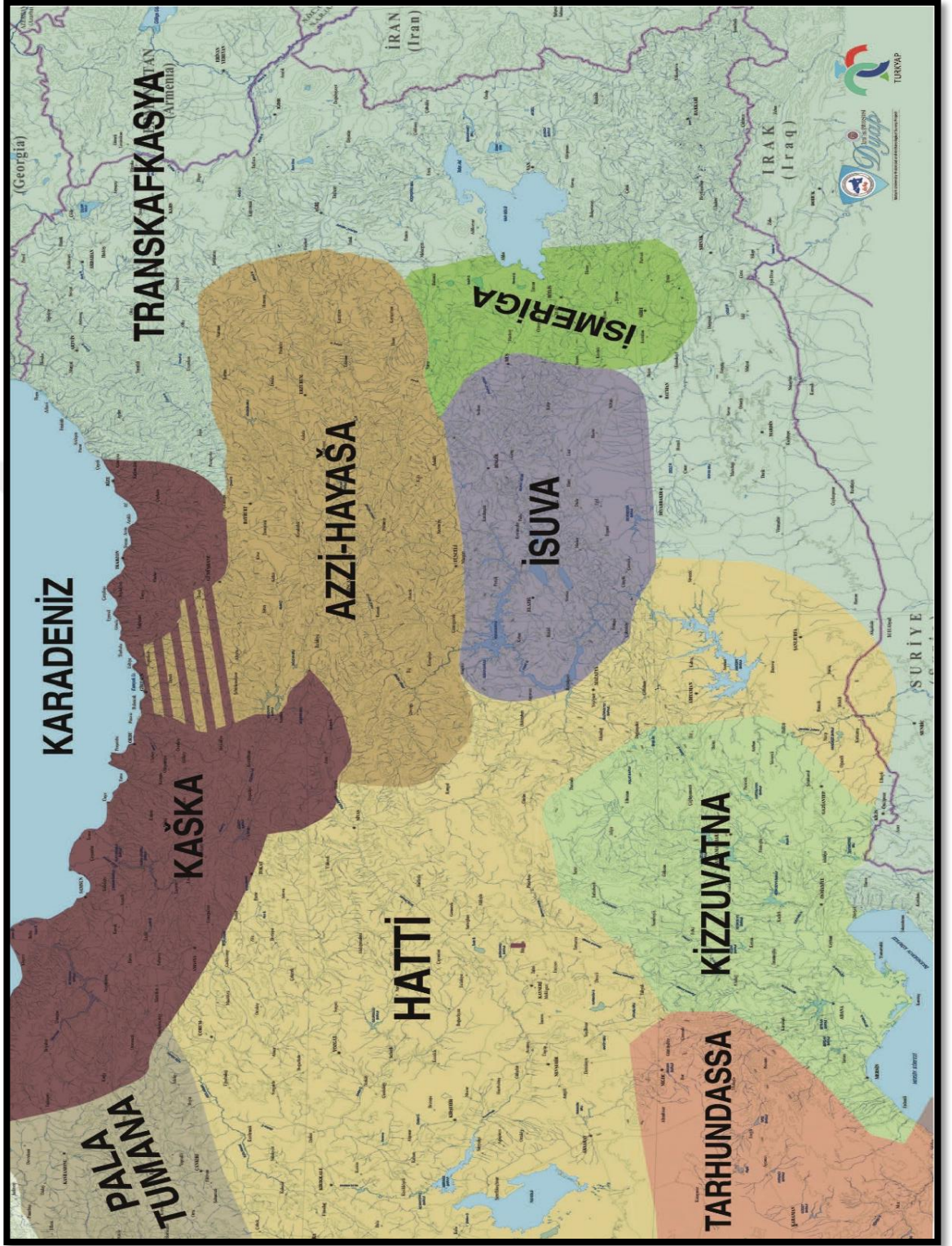
http://tayproject.org/downloads/Kalkolitik_SH.pdf.

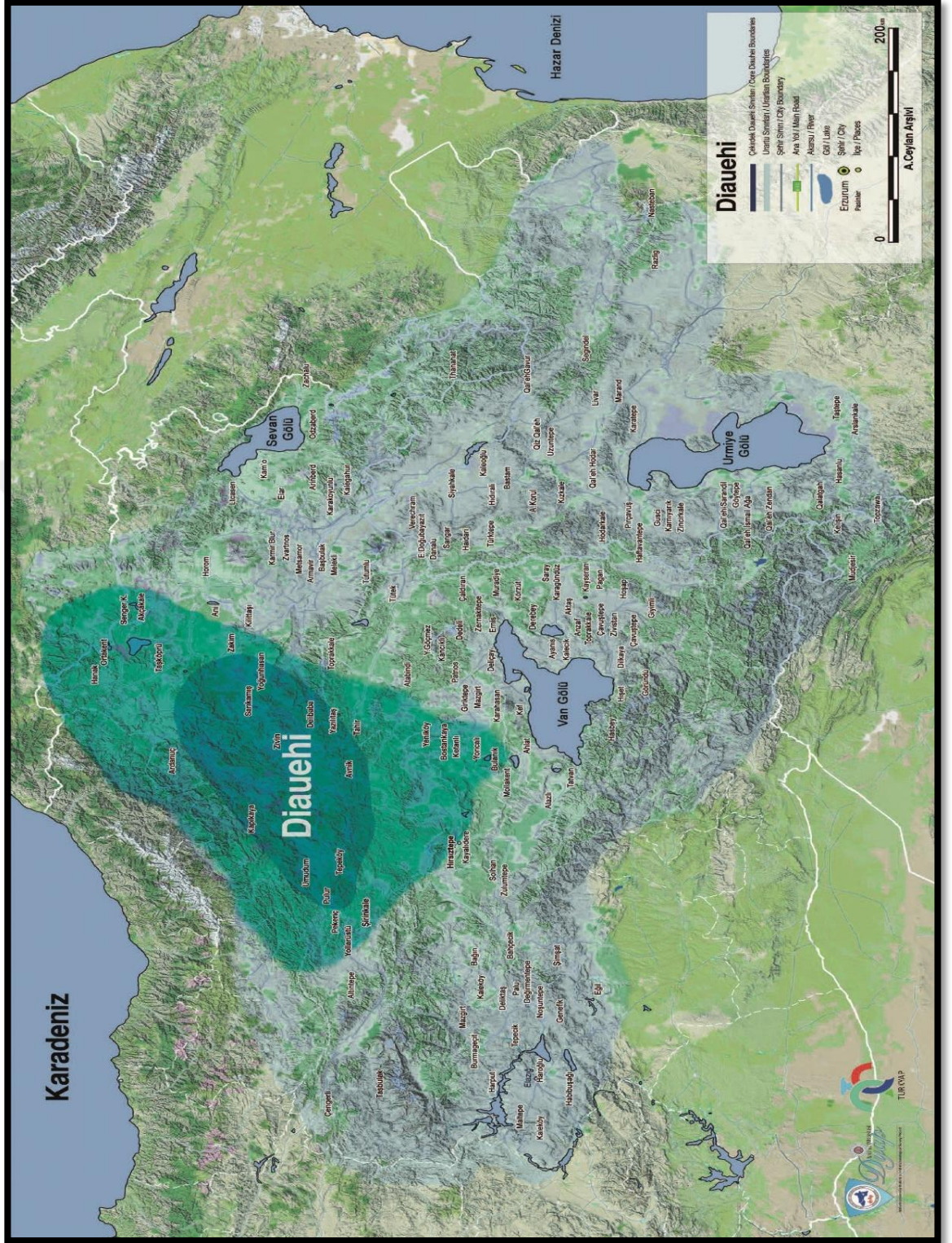
Harita 2. Erzurum İlinin Fiziki Haritası

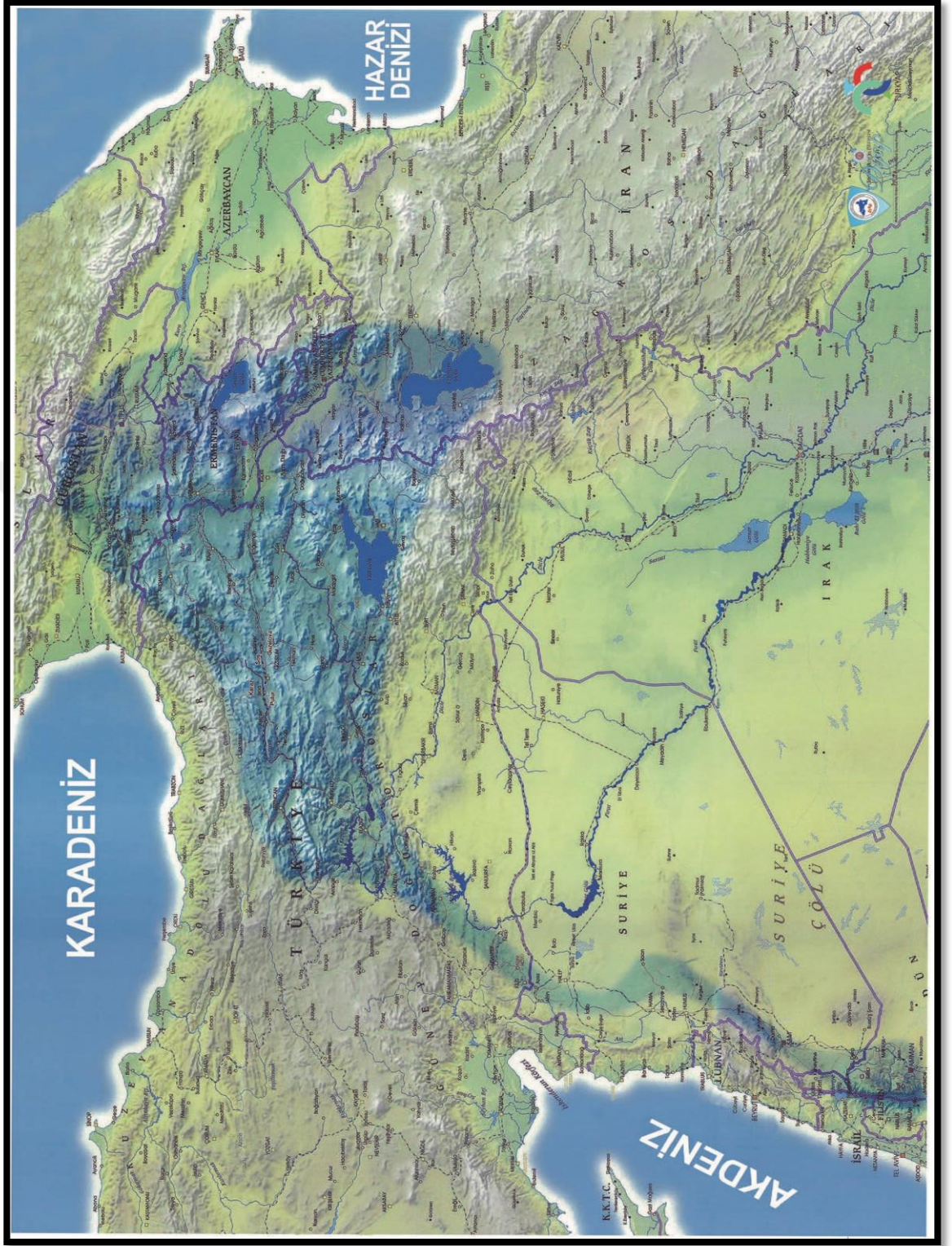
Harita 3. Çat'ın Fiziki Haritası

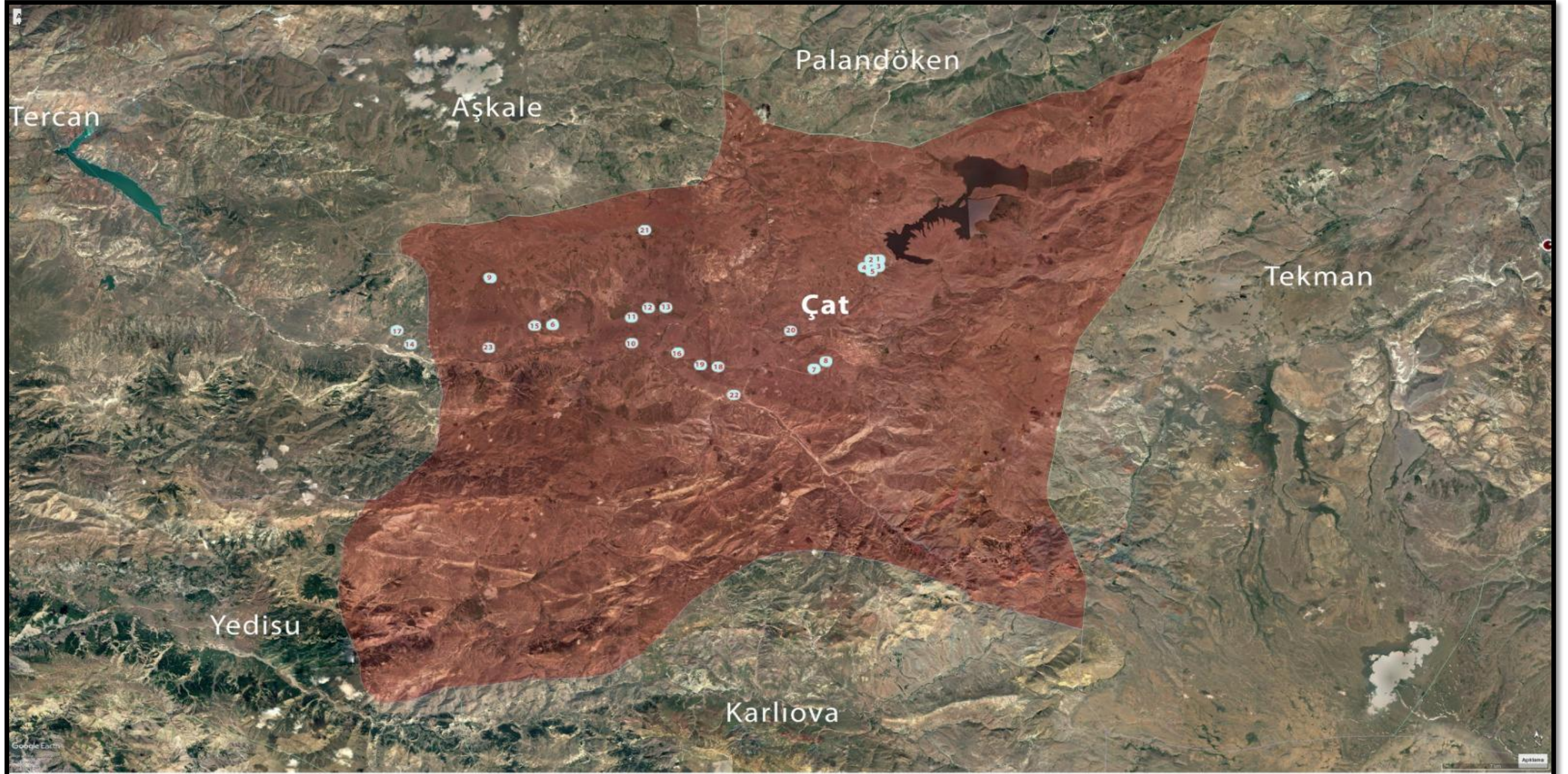
Harita 4. Azzi Hayaša ve Kaška Haritası

Harita 5. Diauehi Yayılım Haritası

Harita 7. Karaz Kültürünün Yayılım Alanı

1. Gaban Kalesi I ve Sulama Göleti
 2. Gaban Kalesi II
 3. Gaban Kalesi III
 4. Gaban Kalesi IV ve Mezarlık Alanı
 5. Gaban Yerleşmesi
 6. Gökçeşeyh Höyük

7. Hubyar Kalesi I
 8. Hubyar Kalesi II ve Mezarlık Alanı
 9. Çilehane Kalesi
 10. Göbekören Kalesi
 11. Tuzla Kalesi I
 12. Tuzla Kalesi II

13. Tuzla Gözetleme Kulesi
 14. Sağırkomu Kalesi
 15. Gökçeşeyh Höyük II
 16. Hasanbey Kalesi
 17. Tapdağı Yerleşmesi
 18. Bozyazı Kalesi

19. Bozyazı Kurganı
 20. Cindik Kalesi
 21. Köroğlu Kalesi
 22. Parmaksız Kalesi
 23. Mağara Yerleşmesi

Harita 8. Araştırma Sahasında Tespit Edilen Merkezlerin Dağılımı

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Gaban Kalesi-I

Fotoğraf 2. Gaban Kalesi-I

Fotoğraf 3. Gaban Gölleti

Fotoğraf 4. Gaban Kalesi-I Keramikleri

Fotoğraf 5. Gaban Kalesi-II

Fotoğraf 6. Gaban Kalesi-II

Fotoğraf 7. Gaban Kalesi-II

Fotoğraf 8. Gaban Kalesi-II

Fotoğraf 9. Gaban Kalesi-III

Fotoğraf 10. Gaban Kalesi-IV

Fotoğraf 11. Gaban Kalesi-IV / Batısındaki Nekropol Alanı

Fotoğraf 12. Gaban Kalesi-IV / Batısındaki Nekropol Alanı

Fotoğraf 13. Gaban Kalesi-IV Mezarlık Alanı

Fotoğraf 14. Gaban Kalesi-IV Keramikleri

Fotoğraf 15. Gaban Kalesi Yerleşim Alanı

Fotoğraf 16. Gökçeşeyh Höyük

Fotoğraf 17. Gökçeşeyh Höyük

Fotoğraf 18. Gökçeşeyh Höyük

Fotoğraf 19. Gökçeşeyh Höyük Keramikleri

Fotoğraf 20. Koç Protomlu Boynuz Rhyton (Gökçeşeyh Buluntuları-Erzurum Müzesi)

Fotoğraf 21. Koç Protomlu Boynuz Rhyton (Gökçeşeyh Buluntuları-Erzurum Müzesi)

Fotoğraf 22. Koç Protomlu Boynuz Rhyton (Gökçeşeyh Buluntuları-Erzurum Müzesi)

Fotoğraf 23. Zengin Koşumlu At Rhyton (Gökçeşeyh Buluntuları-Erzurum Müzesi)

Fotoğraf 24. Zengin Koşumlu At Rhyton (Gökçeşeyh Buluntuları-Erzurum Müzesi)

Fotoğraf 25. Zengin Koşumlu At Rhyton (Gökçeşeyh Buluntuları-Erzurum Müzesi)

Fotoğraf 26. Yalın Koşumlu At Rhyton (Gökçeşeyh Buluntuları-Erzurum Müzesi)

Fotoğraf 27. Yalın Koşumlu At Rhyton (Gökçeşeyh Buluntuları-Erzurum Müzesi)

Fotoğraf 28. Yalın Koşumlu At Rhyton (Gökçeşeyh Buluntuları-Erzurum Müzesi)

Fotoğraf 29. Hubyar Kalesi-I

Fotoğraf 30. Hubyar Kalesi-I

Fotoğraf 31. Hubyar Kalesi-I

Fotoğraf 32. Hubyar Kalesi-I Keramikleri

Fotoğraf 33. Hubyar Kalesi-II

Fotoğraf 34. Hubyar Kalesi II

Fotoğraf 35. Hubyar Kalesi-I / Batısında Bulunan Mezarlık

Fotoğraf 36. Hubyar Kalesi-II Keramikleri

Fotoğraf 37. Çilehane Kalesi

Fotoğraf 38. Çilehane Kalesi

Fotoğraf 39. Çilehane Kalesi

Fotoğraf 40. Çilehane Kalesi

Fotoğraf 41. Göbekören Kalesi

Fotoğraf 42. Göbekören Kalesi

Fotoğraf 43. Göbeköten Kalesi

Fotoğraf 44. Göbeköten Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 45. Tuzla Kalesi I

Tuzla Kalesi I (Erzurum-Çat)

Fotoğraf 46. Tuzla Kalesi I Keramikleri

Fotoğraf 47. Tuzla Kalesi I Keramikleri

Fotoğraf 48. Tuzla Kalesi I'in Yanındaki Muhlis Tuzlası

Fotoğraf 49. Tuzla Kalesi II

Fotoğraf 50. Tuzla Kalesi II’de Bulunan Kafatası

Fotoğraf 51. Tuzla Gözetleme Kulesi

Fotoğraf 52. Tuzla Kalesi II Keramikleri

Fotoğraf 53. Sağırkomu Kalesi

Fotoğraf 54. Sağırkomu Kalesi

Sağırkomu Kalesi (Erzurum-Çat)

Fotoğraf 55. Sağırkomu Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 56. Sağırkomu Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 57. Gökçeşeyh Höyük II

Fotoğraf 58. Gökçeşeyh Höyük II

Gökçeşeyh Höyük (Erzurum-Çat)

0 5 cm

Fotoğraf 59. Gökçeşeyh Höyük II Keramikleri

Fotoğraf 60. Gökçeşeyh Höyük II Keramikleri

Fotoğraf 61. Hasanbey Kalesi

Fotoğraf 62. Hasanbey Kalesi Sur Duvarı

Fotoğraf 63. Tapdağı Yerleşmesi

Fotoğraf 64. Tapdağı Yerleşmesi

Fotoğraf 65. Bozyazı Kalesi

Fotoğraf 66. Bozyazı Kalesi Sur Duvarı

Fotoğraf 67. Bozyazı Kalesi Kaçak Kazı İzleri

Bozyazı Kalesi (Erzurum-Çat)

Fotoğraf 68. Bozyazı Kalesi Keramik Örnekleri

Bozyazı Kalesi (Erzurum-Çat)

Fotoğraf 69. Bozyazı Kalesi Keramik Örnekleri

Fotoğraf 70. Bozyazı Kurganı

Fotoğraf 71. Bozyazı Kurganı

Fotoğraf 72. Bozyazı Kurganı Keramikleri

Fotoğraf 73. Bozyazı Kurganı Keramikleri

Fotoğraf 74. Cindik Kalesi

Fotoğraf 75. Cindik Kalesi

Fotoğraf 66. Cindik Kalesi

Fotoğraf 76. Cindik Kalesi

Cindik Kalesi (Erzurum-Çat)

Fotoğraf 77. Cindik Kalesi Keramikleri

Cindik Kalesi (Erzurum-Çat)

Fotoğraf 78. Cindik Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 79. Koroğlu Kalesi

Fotoğraf 80. Koroğlu Kalesi Sur Duvarı

Fotoğraf 81. Koroğlu Kalesi Giriş

Fotoğraf 82. Koroğlu Kalesi Sur Duvarı

Fotoğraf 83. Parmaksız Kalesi

Fotoğraf 84. Parmaksız Kalesi Giriş Kapısı

Fotoğraf 85. Parmaksız Kalesi Sur Duvarı

Fotoğraf 86. Parmaksız Kalesi Sur Duvarı

Parmaksız Kalesi (Erzurum-Çat)

Fotoğraf 87. Parmaksız Kalesi Keramikleri

Parmaksız Kalesi (Erzurum-Çat)

Fotoğraf 88. Parmaksız Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 89. Mağara Yerleşim Alanı

Fotoğraf 90. Mağara Yerleşim Alanı

Fotoğraf 91. Mağara Yerleşim Alanı

KÜLTÜR VARLIKLARI

Kültür Varlığı 1. Mağara Köyü Mezarlığı Süslemeli Mezar Taşı

Kültür Varlığı 2. Mağara Köyü Mezarlığı Sandık Mezar

Kültür Varlığı 3. Mağara Köyü Mezarlığı Süslemeli Mezar Taşı

Kültür Varlığı 4. Mağara Köyü Mezarlığı Süslemeli Mezar Taşı

Kültür Varlığı 5. Bardakçı Köyü Mezarlığı Süslemeli Sandık Mezar

Kültür Varlığı 6. Bardakçı Köyü Mezarlığı İşlenmiş Meza Taşı

Kültür Varlığı 7. Bardakçı Köyü Camisi Kitabesi

Kültür Varlığı 8. Bardakçı Köyü Camisi Kitabesi

Kültür Varlığı 9. Bardakçı Köyü Çeşmesi Kitabesi

Kültür Varlığı 10. Göbekören Köyü Tarihi Mezarlık

Kültür Varlığı 11. Göbekören Köyü Tarihi Mezarlık

Kültür Varlığı 12. Göbekören Köyü Tarihi Mezarlık

Kültür Varlığı 13. Göbekören Köyü Tarihi Mezarlık

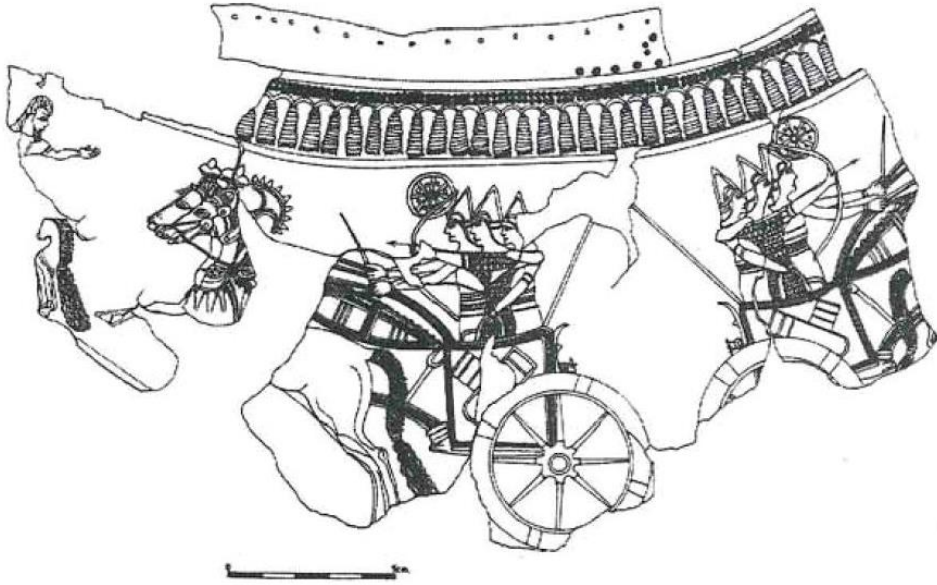

Kültür Varlığı 14. Göbekören Köyü Tarihi Mezarlık

ÇİZİMLER

Çizim 1. Urartu Piyadesi (Nigel Stillman-Nigel Tallis)

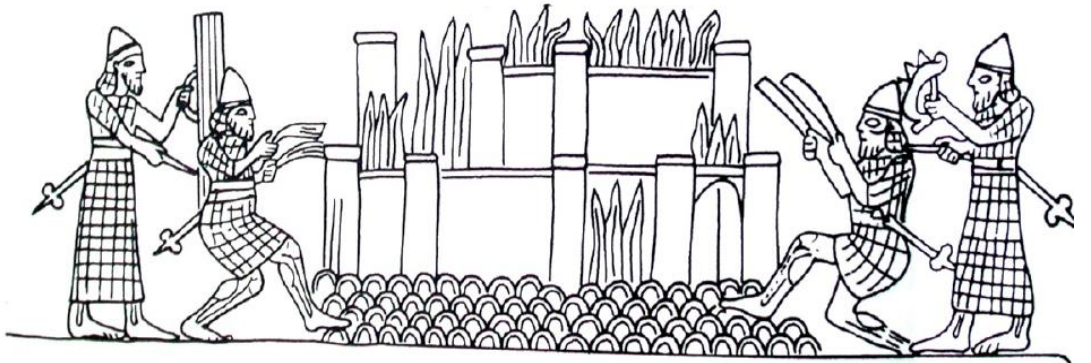
Çizim 2. Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası (R Çavuşoğlu)

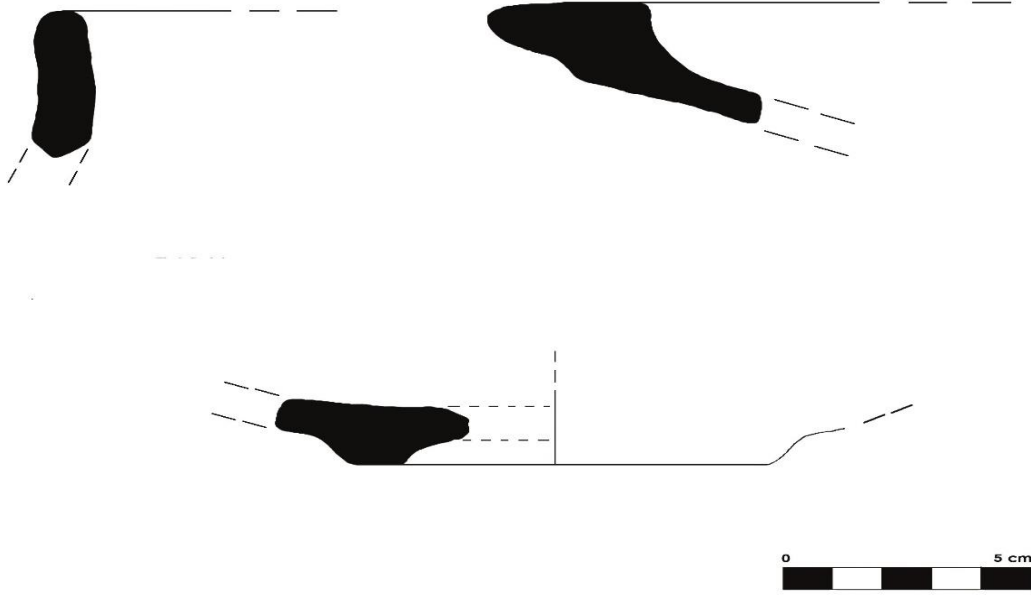
Çizim 3. Tuşpa Kuşatması Tasviri Balavat Kapıları (Schachner 2007)

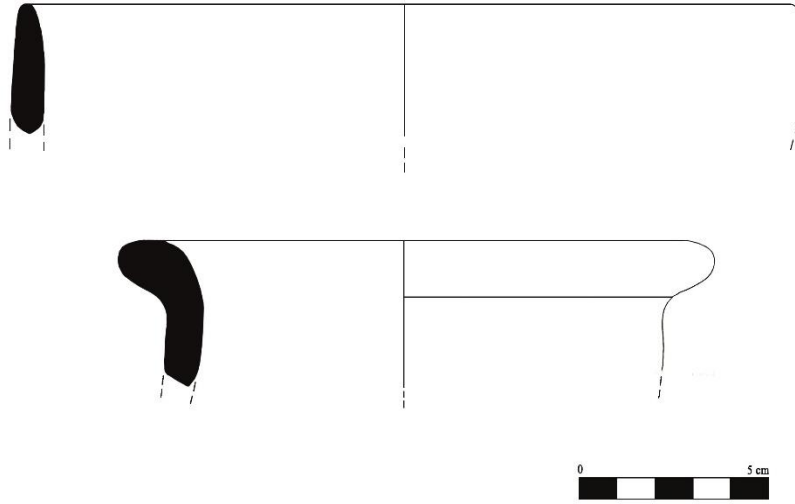
Çizim 4. Tuşpa Kuşatması Tasviri Balavat Kapıları (Schachner 2007)

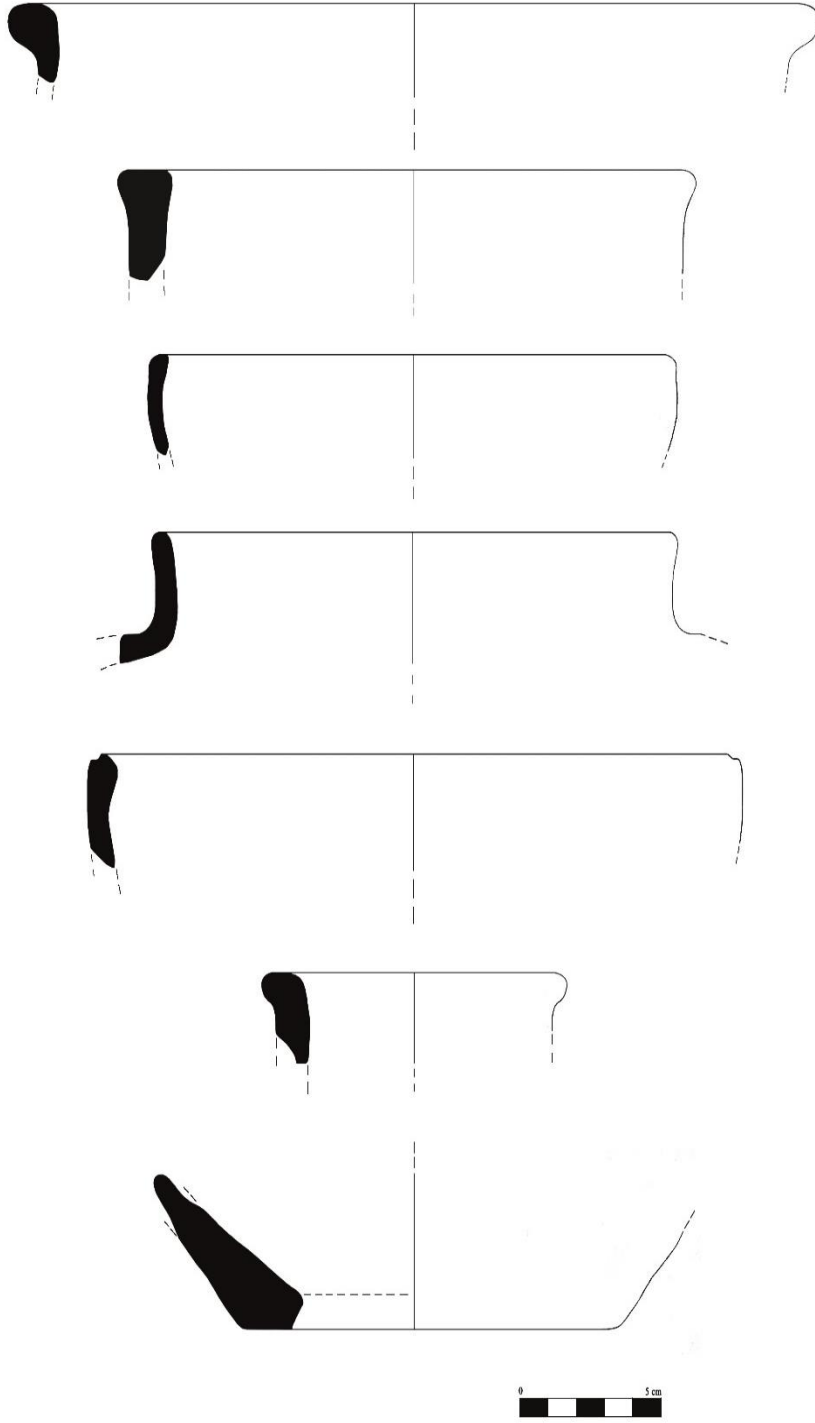
Çizim 5. Tuşpa Kuşatması Tasviri Balavat Kapıları (Schachner 2007)

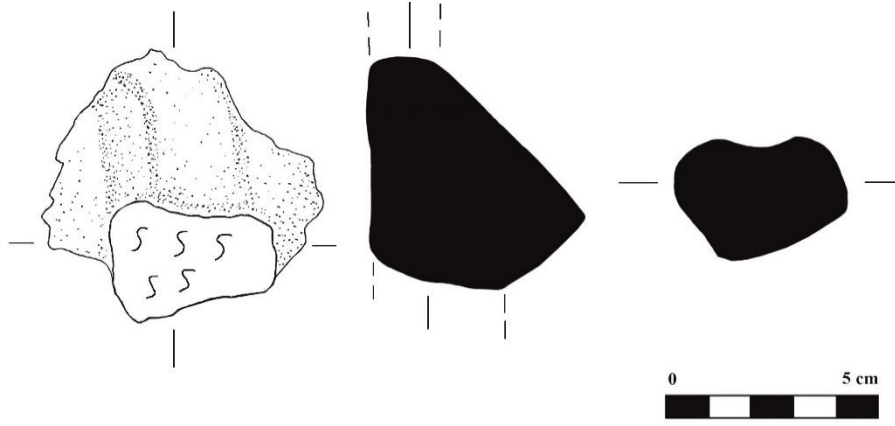
Çizim 6. Bozyazı Kalesi Keramikleri (A. Ceylan)

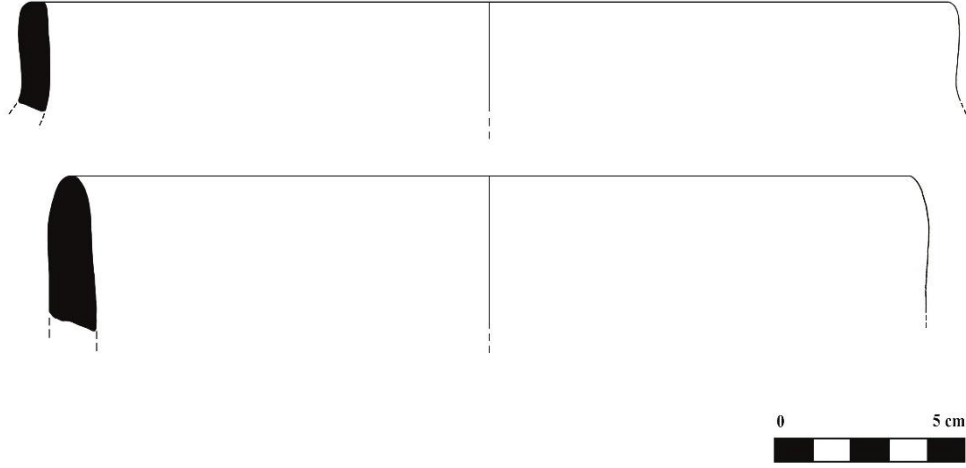
Çizim 7. Bozyazı Kurganı Keramikleri (A. Ceylan)

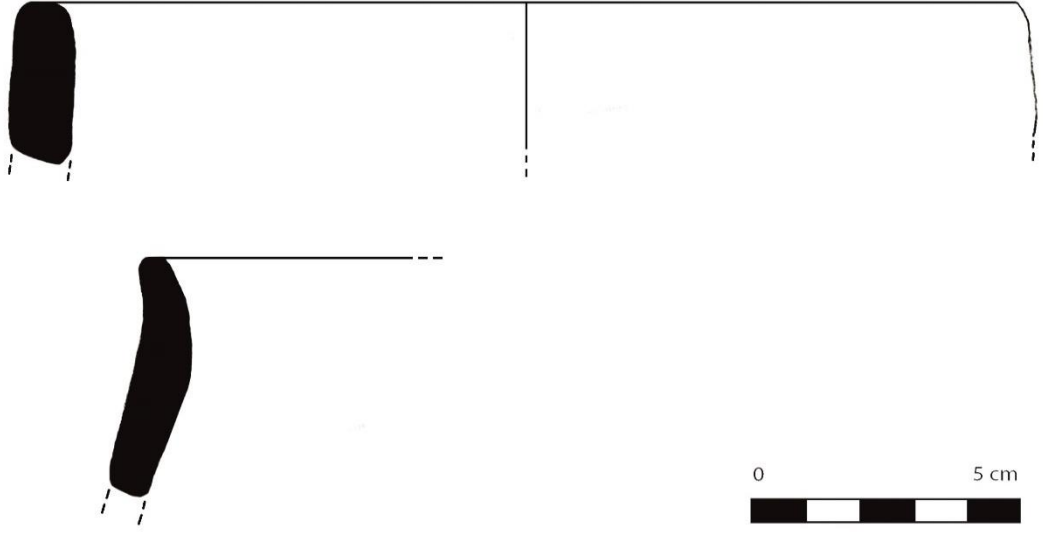
Çizim 8. Cindik Kalesi Keramikleri (A. Ceylan)

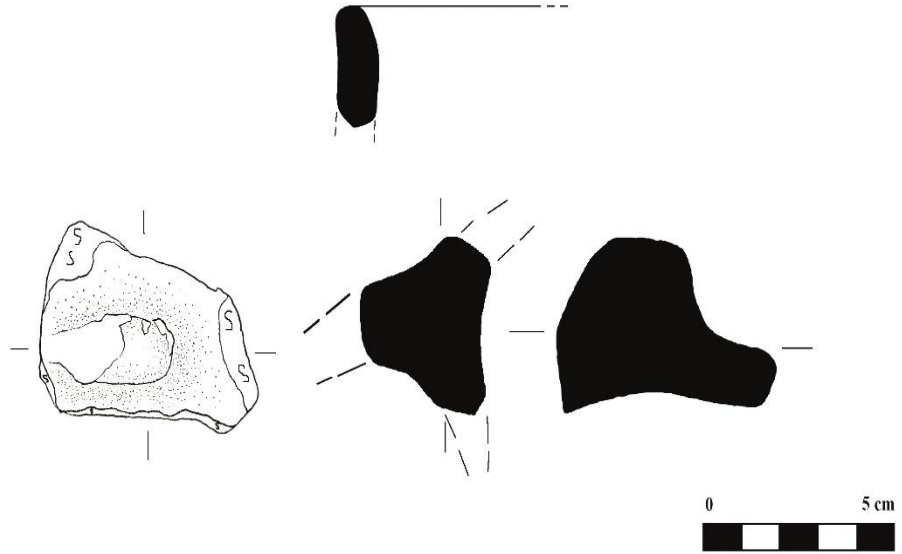
Çizim 9. Cindik Kalesi Keramikleri (A. Ceylan)

Çizim 10. Gökçeşeyh Höyük Keramikleri (A. Ceylan)

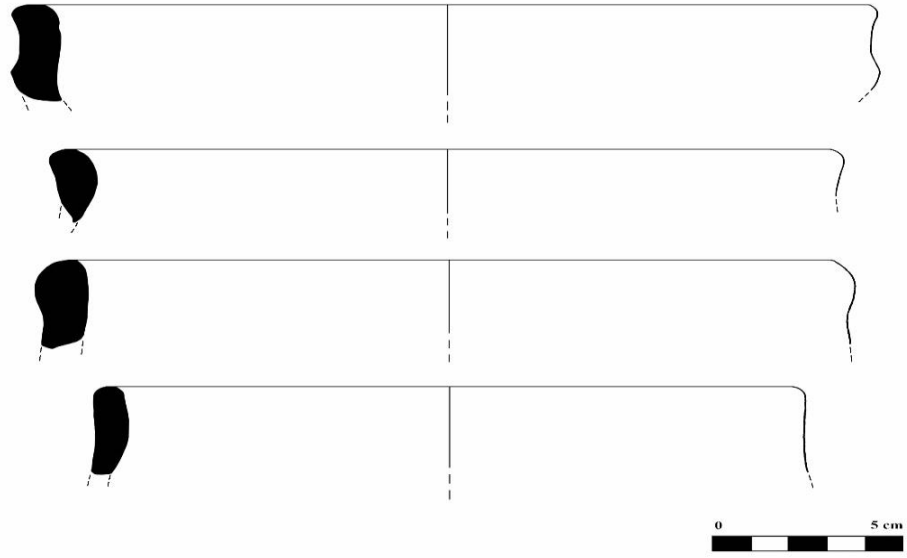
Çizim 11. Gökçeşeyh Höyük Keramikleri (A. Ceylan)

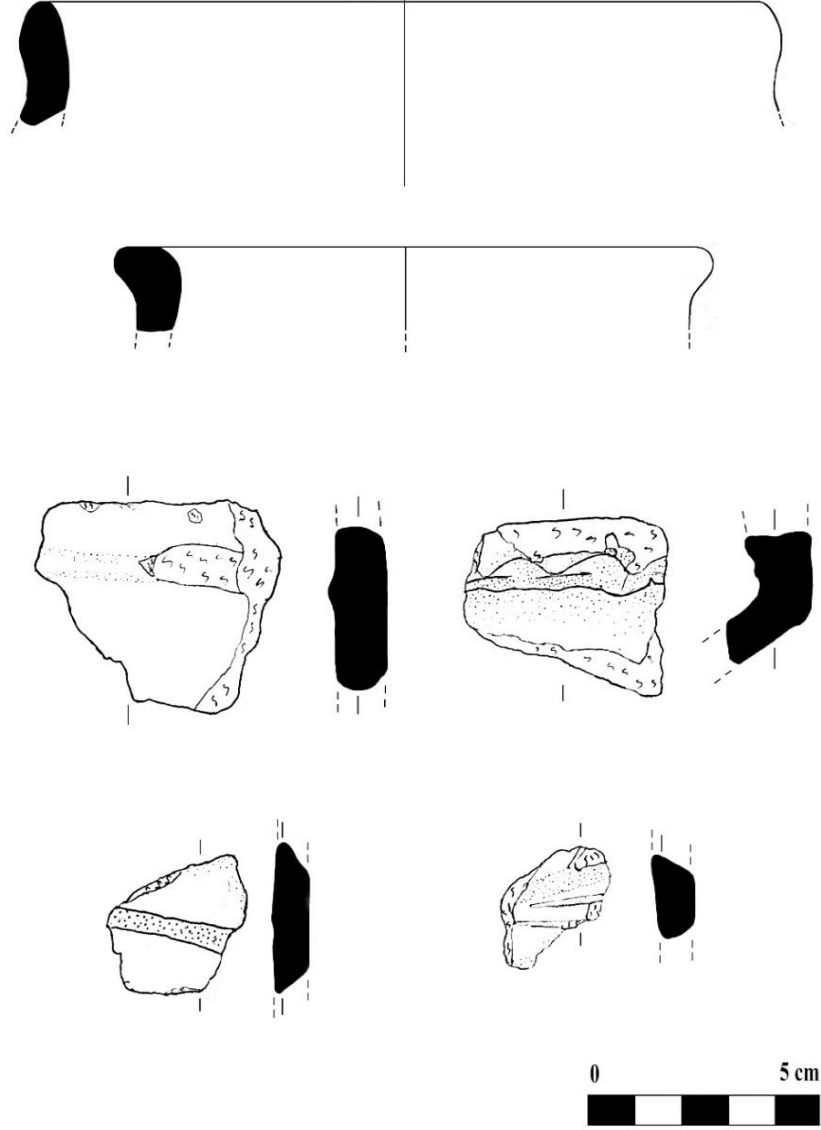
Çizim 12. Parmaksız Kalesi Keramikleri (A. Ceylan)

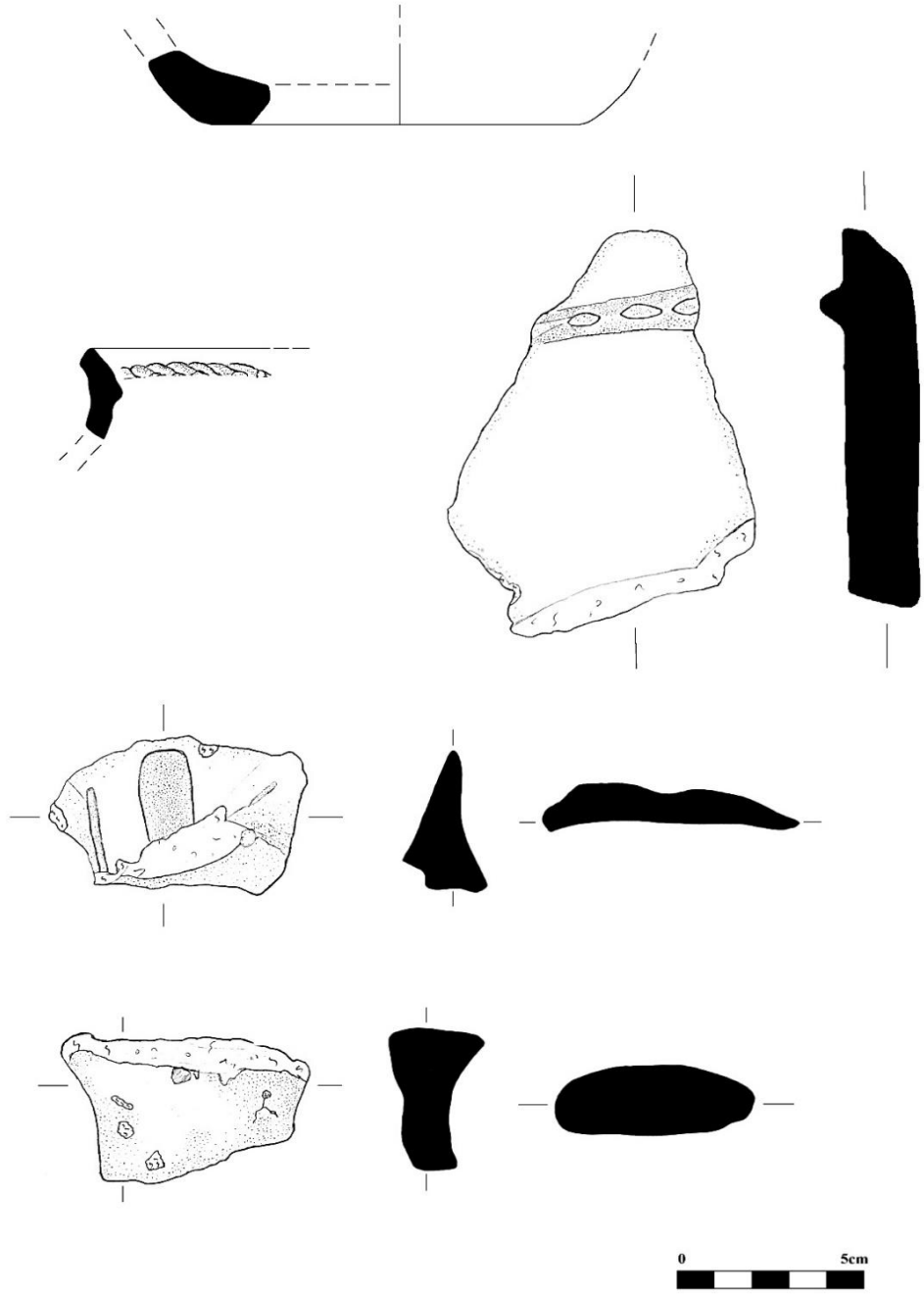
Çizim 13. Sağırkumu Kalesi Keramikleri (A. Ceylan)

Çizim 14. Göbekören Kalesi Keramikleri (A. Ceylan)

Çizim 15. Tuzla Kalesi II Keramikleri (A. Ceylan)

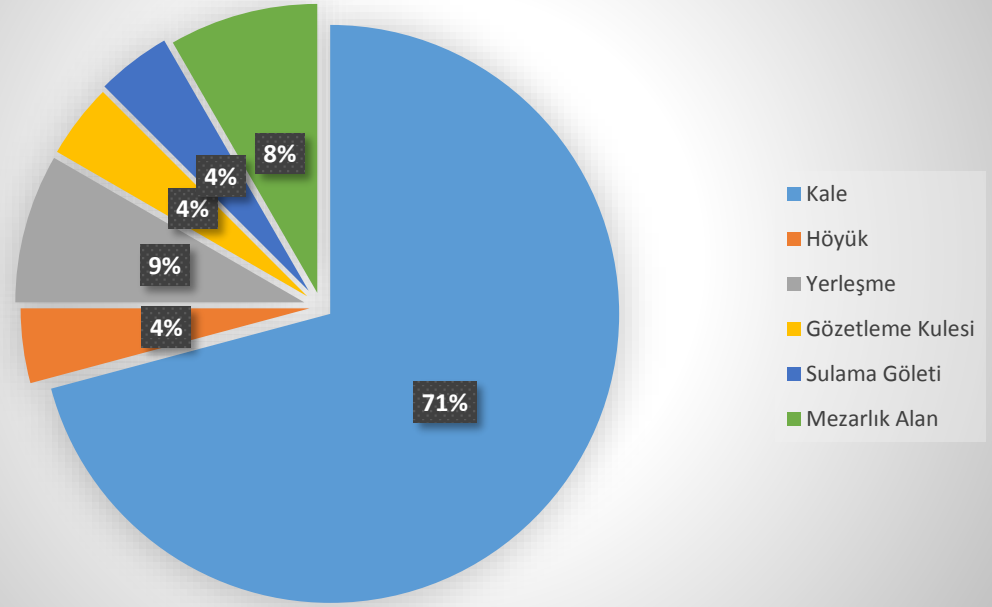
Çizim 16. Tuzla Kalesi II Keramikleri (A. Ceylan)

TABLO VE GRAFİKLER

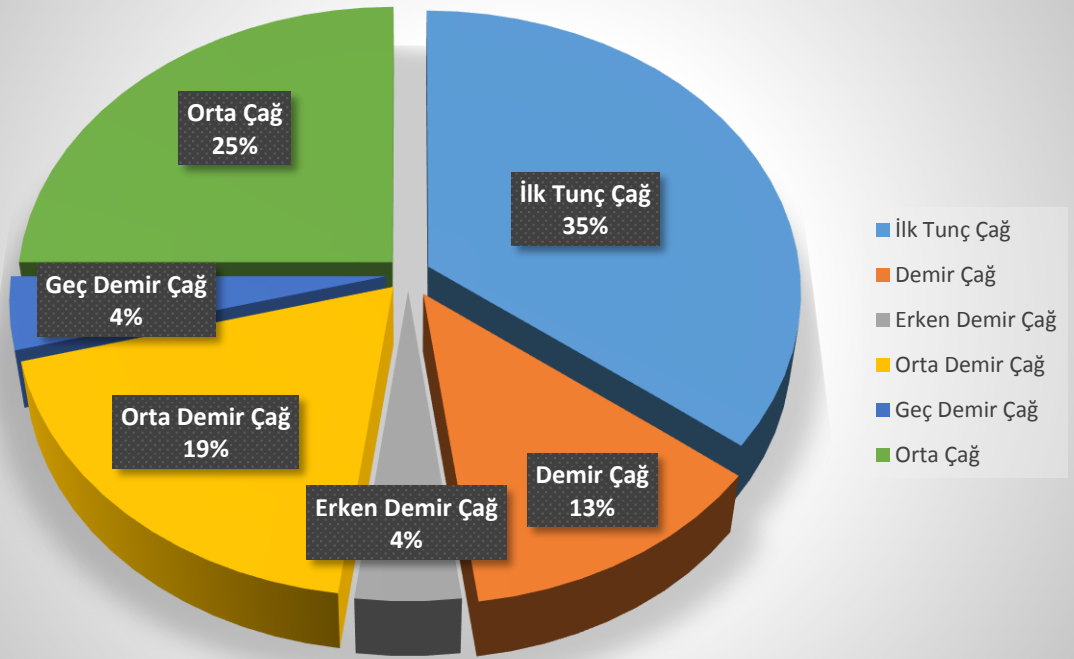
Tablo 1. Tespit Edilen Merkezlerin İdari ve Dönemsel Bakımdan Dağılımı												
Merkezin Adı	İli	İlçesi	Türü	Paleolitik	G. Kalkolitik	İlk Tunç Çağı	Demir Çağı	Erken Demir	Orta Demir	Geç Demir	Orta Çağ	Bulunduğu Köyler
Gaban Kalesi I Ve Sulama Göleti	Erzurum	Çat	Kale			•			•			Erzurum-Bingöl karayolunun 45. km'sinde Yukarı Çat Köyü'nün güneybatısında bulunmaktadır. Kale 2102 m. rakımda korunaklı bir noktaya inşa edilmiştir.
Gaban Kalesi II	Erzurum	Çat	Kale			•	•	•	•	•	•	Gaban Kalesi I'in yaklaşık 1 km. güneydoğusunda Yukarı Çat Köyü'nün yaklaşık 2,5 km güneybatısında Erzurum-Bingöl karayolu üzerinde bulunmaktadır.
Gaban Kalesi III	Erzurum	Çat	Kale			•						Gaban Kalesi II'nin 1 km. güneyinde, çevresindeki tarım arazilerini kontrol eden bir noktada, Erzurum-Bingöl karayolu üzerinde yer almaktadır.
Gaban Kalesi IV ve Mezarlık Alanı	Erzurum	Çat	Kale Mezarlık alanı				•					Gaban Kalesi III'ün batısında yer almaktadır. Kale 25 m. uzunluğa, 18 m. genişliğe ve 2021 m. rakıma sahiptir. Batı ve kuzeybatısından Tuzluca Çayı ile çevrili olan kale doğa ve insanın tahribatına uğramıştır.
Gaban Yerleşmesi	Erzurum	Çat	Yerleşme			•			•			Gaban Yerleşmesi Erzurum-Bingöl karayolunun yaklaşık 45. km'sinde Çat ilçesinin 5 km. kuzeyinde Gaban Kalesi I'in kuzey eteklerinde yer almaktadır. 2029 m. rakıma sahiptir.
Gökçeşeyh Höyük	Erzurum	Çat	Höyük			•			•			Höyük Erzurum'un Çat ilçesine 21 km. uzaklıktaki Yavi Mahallesi'nin 4 km. güneybatısında, Tuzluca Çayı'nın kuzeyinde bulunan Gökçeşeyh Köyü'nde yer almaktadır.
Hubyar Kalesi I	Erzurum	Çat	Kale			•	•				•	Hubyar Kalesi I Erzurum Çat İlçesinin 3 km. güneybatısında Karasu Nehri'nin bir kolu olan Hubyar Çayı'nın güneybatısında bulunmaktadır. Demiz seviyesinden 1905 m. Yükseklikte yer almaktadır.
Hubyar Kalesi II ve Mezarlık Alanı	Erzurum	Çat	Kale Mezarlık Alanı			•	•	•	•	•	•	Erzurum'un Çat İlçesinin 3 km. güneybatısında, Hubyar Çayı'nın güneybatısında, Hubyar I'in 300 m. doğusunda yer almaktadır. 1926 m. rakımda yer alan kale Hubyar I'e göre daha büyük bir kaledir
Çilehane Kalesi	Erzurum	Çat	Kale			•						Erzurum'un 51 km. güneybatısında yer alan Çat ilçesinin 28 km. batısındaki Murat Çayırı Köyü'nün Beykomu Mezrası'nda bulunmaktadır
Göbekören Kalesi	Erzurum	Çat	Kale			•			•		•	Erzurum'un Çat ilçesine 12 km. uzaklıkta bulunan Göbekören Köyü'nün 1 km. batısında yer almaktadır. Kale Yavi, Göbekören ve Bardakçı köyleri ortasında Aşkale, Karlıova ve Tercan sınırlarının kesiştiği noktada son derece stratejik bir noktaya kurumuştur

Tuzla Kalesi I	Erzurum	Çat	Kale			•	•				•	Erzurum'un Çat ilçesine 12 km. uzaklıkta bulunan Göbekören Köyü'nün 2 km. kuzeyinde yer almaktadır. Güneyden yüksek bir dağla çevrili olan kale doğu-batı ve kuzeyden ise kendisini çevreleyen düzlüklerle çevrilidir
Tuzla Kalesi II	Erzurum	Çat	Kale			•					•	Erzurum'un Çat ilçesine 12 km. uzaklıkta bulunan Göbekören Köyü'nün 2 km. kuzeyinde yer almaktadır. 1760 m. rakımda zeminden 40 m. yüksekliğe kurulan kale 27x27 m. ölçülerinde olup yuvarlak planlıdır.
Tuzla Gözetleme Kulesi	Erzurum	Çat	Kule									Erzurum'un Çat ilçesine 12 km. uzaklıkta bulunan Göbekören Köyü'nün 2 km. kuzeyinde yer almaktadır.
Sağırkumu Kalesi	Erzurum	Çat	Kale			•					•	Erzurum'un Çat ilçesinin Başbudak Köyü (Sağırkumu Mezrası)'nın 5 km. güneyinde yer almaktadır. Kale Dereçayırı Köyü'ne 5 km. uzaklıkta, Tuzluca Çayının kuzeyinde 1751 m. rakıma kurulmuştur.
Gökçeşeyh Kalesi	Erzurum	Çat	Kale			•						Erzurum'un Çat ilçesine 25 km. uzaklıktaki Gökçeşeyh Köyü'nün batı ucundaki alçak bir tepe üzerinde, 1788 m. rakımda yer almaktadır.
Hasanbey Kalesi	Erzurum	Çat	Kale			•					•	Erzurum'un Çat ilçesine 20 km. uzaklıktaki Göbekören Köyü'nün 1,5 km. doğusunda 1850 m. rakımda yer almaktadır.
Tapdağı Yerleşmesi	Erzurum	Çat	Yerleşme								•	Erzurum'un Çat ilçesine bağlı Başbudak Köyü (Sağırkumu Mezrası)'nde 1762 m. rakımda yer almaktadır.
Bozyazı Kalesi	Erzurum	Çat	Kale			•						Erzurum ilinin Çat ilçesine bağlı Parmaksız Köyü'ne 2 km. mesafede 1879 m. rakımda yer almaktadır.
Bozyazı Kurganı	Erzurum	Çat	Kurgan									Erzurum ilinin Çat ilçesine bağlı Parmaksız Köyü'ne 2 km. mesafede 1879 m. rakımda yer alan Bozyazı Kalesi'nin kuzeydoğu kısmında bulunmaktadır.
Cindik Kalesi	Erzurum	Çat	Kale			•	•				•	Erzurum ilinin Çat ilçesine 4 km. mesafede doğu-batı doğrultusunda uzanan bir tepenin üzerinde, 1944 m. rakımda yer almaktadır.
Köroğlu Kalesi	Erzurum	Çat	Kale								•	Erzurum ilinin Çat ilçesine bağlı Yavi mahallesine 5 km. mesafede 2554 m. rakımda yer almaktadır.
Parmaksız Kalesi	Erzurum	Çat	Kale			•					•	Erzurum Çat ilçesine bağlı Parmaksız Köyü'ne 3 km, Erzurum-Bingöl krayoluna 500 m. mesafede 1966 m. rakımda yer almaktadır

Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Araştırılan Merkezlerin Dönemsel Dağılımı

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı-Soyadı	Cihat GENÇ
Doğum Yeri	Tortum
Doğum Tarihi	20.04.1981
Eğitim Durumu	
Lisans	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - 2011-2014
Yüksek Lisans	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı 2014- 2019
Bilimsel Faaliyetler	“ Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi”, Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları 2011-2018 III. Uluslararası Türk Şöleni- 17-19 Mayıs 2012, Erzurum IV. Uluslararası Türk Şöleni -17-19 Mayıs 2016, Erzurum
İletişim	
e-posta	cihat-genc@hotmail.com
Tarih	26.04.2019